

РЕПРЕСОВАНЕ

„ВІДРОДЖЕННЯ”

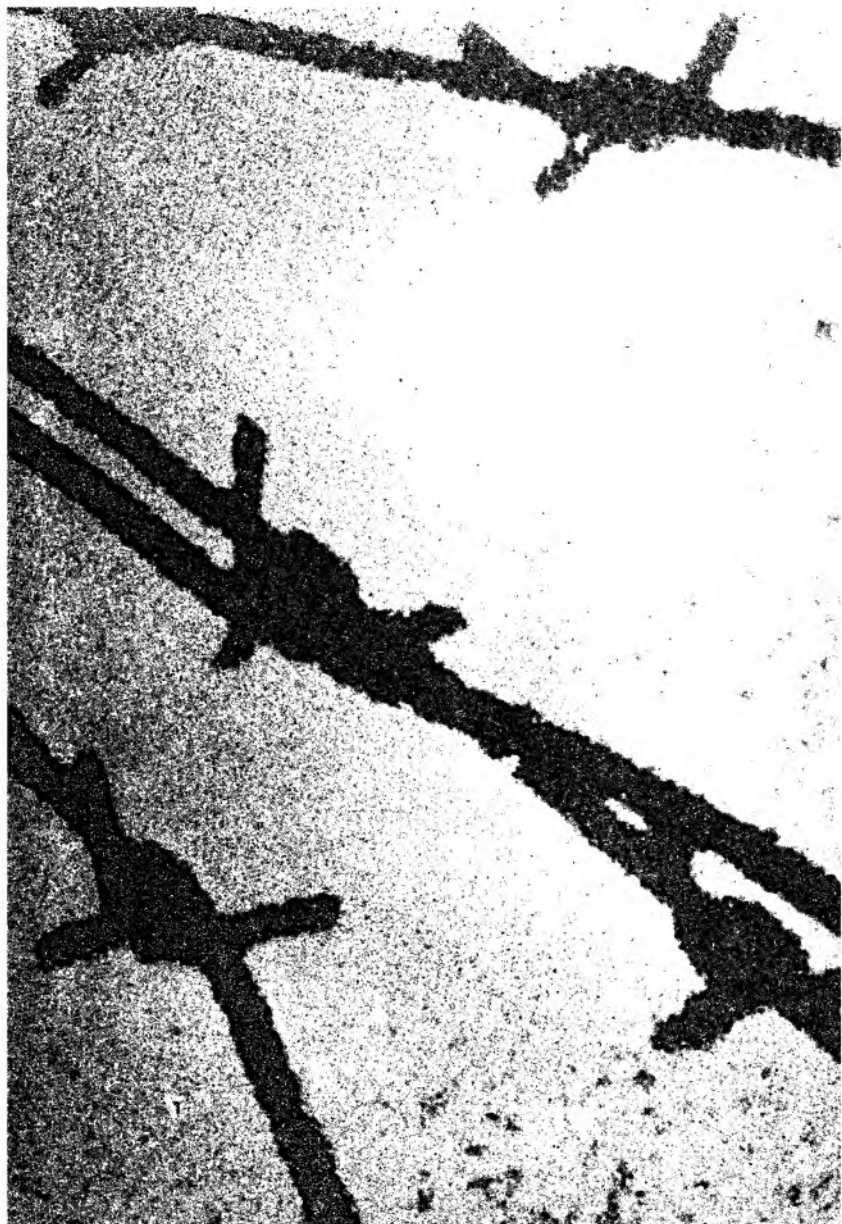

**РЕПРЕСОВАНЕ
„ВІДРОДЖЕННЯ”**

4

РЕПРЕСОВАНЕ „ВІДРОДЖЕННЯ”

Київ
Видавництво „Україна”
1993

ББК 63.3(2Ук)71-49
Р41

Упорядники *О. І. Сидоренко, Д. В. Табачник*

Видання цієї книги
уможливила фінансова дотація
Міжнародного фонду «Відродження»

Репресоване «відродження» / Упоряд. О. І. Сидоренко, Д. В. Табачник.— К.: Україна, 1993.— 399 с.: іл.

ISBN 5-319-00886-4

Відродження української культури у 20-ті роки саме набувало розквіту, коли сталінські поплічники розпочали полювання на її найвидатніших діячів, переслідуючи мету — доценту винищити українську інтелігенцію. Ціла когорта талановитих вчених, письменників, художників була безпідставно репресована. Про долю М. Василенка, М. Філянського, С. Єфімова, В. Підмогильного, П. Филиповича, М. Яворського, Ф. Ернста та багатьох інших, безневинно засуджених і в переважній більшості знищених у сталінських таборах, розповідається у цій книзі.

Розрахована на масового читача.

Р 0503020902—027 БЗ—30—29—92 ББК 63.3(2Ук)71-49
201—93

ISBN 5-319-00886-4

© Видавництво «Україна», 1993

ВІД УПОРЯДНИКІВ

Право на правду не записане в жодній конституції світу. А тим більше воно й не гарантоване. Та якщо замислитися, без гарантованого права громадянина на правду будь-яке інше право (свободи слова, совісті, вуличних походів і демонстрацій, на працю, на житло тощо) легко і непомітно може виродитися у свою протилежність. Адже писали на брамах сталінських концентраційних таборів карбовані слова Молотова: «Ми живемо в такий час, коли всі дороги ведуть до комунізму!» І це мільйонами людей сприймалося не як зразок масового тоталітарного божевілья, а як повсякденна норма.

Книга, яку ми вам пропонуємо, спрямована саме на повернення нашому народові цього вистражданого права на правду — правду про власну історію, права на правду в творчості, у думках, у діях, у виборі друзів та авторитетів. Вона відкриває одну з найдраматичніших і найповчальніших сторінок нашої історії, розповідає про сумний шлях українського «відродження» 20—30-х років, про розтоптані ідеологічним блюзнірством і політичним геноцидом долі багатьох кращих представників інтелігенції України, про штучно сфабриковані політичні розправи над ними, їх ідеями, працями, прагненнями і мріями.

Інтелігенція — це совість, жива, рефлексуюча душа народу, це його пам'ять і проводир у майбутнє. І зовсім не випадково сталінська тиранія свій перший удар, ще задовго до масової, кривавої вакханалії, спрямувала саме проти неї. Саме тому ці втрати вперто множилися й тиражувалися системою. І досі вони чи не найболючіше даються взнаки на кожному кроці розвитку суспільства і сприймаються як найбільший злочин проти нього.

Хоча, звичайно, розмір, характер і наслідки кожного сталінського соціально-політичного злочину такі руйнівні, що роблять надто умовною будь-яку спробу створити хоча б приблизну пріоритетну шкалу непоправних історичних втрат, задуманих і здійснених тоталітаризмом у комуністичній обкладинці.

Щоб цей жахливий театр абсурду ніколи більше не повторився, щоб ніколи більше політичні погляди чи художні смаки не могли розглядатися як підстава для приниження чи звинувачення людини, щоб ніколи і ніхто на нашій землі не міг назвати нікого страшними словами «ворог народу», і з'явилася ця книга про страхотливі часи, коли панували підлість і свавілля. Ми вирішили зібрати розповіді про різні по розголосу, значенню і наслідках політичні процеси — від справи «Спілки визволення України» до розправи з науковим колективом заповідника Асканія-Нова, — а також нариси про життєві шляхи вчених, письменників, конструкторів, поетів, режисерів, журналістів та вчителів, що стали жертвами сталінського беззаконня. Бо коли сприймаєш всю цю інформацію разом, як концентрований ковток правди про ще зовсім недавнє минуле, більш рельєфнішими, відчутнішими стають ті страждання і випробування, які довелося пережити нашому народові. Щоб зберегти його духовну скарбницю, однаково мужньо віддавали своє життя і знаменитий поет, і ушавлений академік, і рядовий сільський вчитель. Всі вони стали справжніми боронителями, ратборцями національної культури, людської духовності. За це всім їм — наш низький, доземний уклін, вічна шана й повага нащадків, добре слово і незгасаюча пам'ять.

А щоб чесні імена людей і їх справи стали відомими, щоб вони не загубилися у присмерках десятиріч, свої

пошуки і дослідження автори — відомі письменники і публіцисти, визначні вчені-дослідники, молоді журналісти та історики-початківці — об'єднали у цій книзі. Ми сподіваємося, що їхні нариси запам'ятаються вам, зачеплять за живе. Бо в них зібраний трагічний життєвий матеріал, який породжує гіркі роздуми, моральний біль і є таким суворим звинуваченням недосконалостям світу та людському еству, що пройти повз нього спокійно і незворушно навряд чи можливо.

ІХ ПРІЗВИЩАМ—ВІЧНЕ ПРОКЛЯТТЯ

...Судячи з цього, можна сказати, що...

...наш народ стоїть на шляху великої перемоги.

Середня партія, яка була вперше створена в Україні, має велике значення для нашої держави. Вона є основою нашої держави. Вона є основою нашої держави. Вона є основою нашої держави.

У ЖОРНАХ СВАВІЛЛЯ

"Ліпка визволення України"

(З винувального висновку в справі «СВУ»)

II

Діяльність керівничого центру „СВУ“

Дуванов «СВУ», як встановлено слідством, залучив до діяльності керівничого центру боронню перелічених листів умовного статуту «СВУ», яка, згідно з матеріалами судового слідства, є частиною того, що називається «Діяльність центрального комітету» і була прийнята на засіданні 1 вересня 1941 року постановою керівничого центру «СВУ».

Доктор С. Кримос, наприкінці своєї свідчення, сказав, що він не пам'ятає, чи він бачив Дуванова в Києві, але він пам'ятає, що він бачив Дуванова в Києві, але він пам'ятає, що він бачив Дуванова в Києві.

„Спілка визволення України“
(З звитур. змодю висновою з справ „СВУ“)

До стівсьха діяльнсть „СВУ“

МИНОЛА
ЖУЛИНСЬКИЙ

„ЩОБ ПОВСТАЛИ В БЕЗСМЕРТНІЙ МИТІ...“

Хай розквітнуть нові жита
Пишним цвітом нової слави!
Гей, ти, муко, моя свята,
Часе кривавий!

Євген Плужник

Український поет Євген Плужник помирає на Соловках. Хворий на сухоти, душевно просвітлений усвідомленою неминучістю прощання з життям, чистий і печальний, він відходив з цієї каторги тіла, духу, яку витворила сталінська система ідеологічного блюзнірства і політичного геноциду. Семен Підгайний, один з тих небагатьох мешканців страхітливого «Кремля», якому вдалося вирватися з Соловків — з цього острова мук, згадував уже за кордоном про Плужника: «На острів привезли його умирати. Він не міг уже працювати і ліг до Соловецького госпіталю. З того госпіталю навесні 1936 р., незважаючи на всі спроби з боку української громади йому допомогти, його винесли мертвим. Могила Євгена Плужника на Соловках — відома».

На жаль, уже невідома. Зрівняли з землею. Як і могили тисяч і тисяч безневинно засланих на смерть письменни-

ків, учених, політичних діячів, селян, робітників. Коли і де пішли передчасно з життя Лесь Курбас і Микола Куліш, Валер'ян Підмогильний і Мирослав Ірчан, Гео Шкурупій і Марко Вороний, Григорій Епик і Клим Поліщук, Олекса Слісаренко і Павло Филипович, Микола Зеров і Ананій Лебідь, учені Михайло Слабченко і Йосип Гермайзе, Степан Рудницький і Матвій Яворський...

Ні, дата смерті історика Матвія Яворського відома. Розстріляний 3 листопада 1937 року. Цей вирок свідомо підготував сам собі автор «Нарису історії України», який витримав шість видань, член ВКП(б) з 1920 р., селянський син з Галичини, заявою до «Центральної атестаційної комісії ГУЛАГу НКВС», в якій категорично відмовився приймати ганебні правила самоприниження шляхом так званого «перекування» свідомості. Це була духовно благородна людина, яка усвідомила безмежжя фальшивого політиканства Сталіна і його поплічників і піднялася на свою Голгофу саморозп'яття в ім'я прозріння мільйонів засліплених політичною фразеологією. Думаю, Матвій Яворський вірив, що його заява-розвінчання сталінського «казарменого соціалізму» стане відомою і відкриє очі довірливим, тим, хто ще вірив: Сталін нічого не знає, Сталін довідається, розбереться, покарає винних, а скривджених помилує. Як бачимо, ці міфи не були повсюдно поширені, і багато хто на Україні не мав ілюзій щодо розвитку подій. Диктат пролетарської ідеології, яка відразу заволоділа монополією на всеохоплююче пояснення будь-яких складностей і проблем не лише суспільного (тут постулат побудови соціалізму і комунізму насильницькими методами в ім'я щасливого майбутнього народів Росії не викликав принципових заперечень), але й художнього розвитку. Тому під лозунгами доміанти пролетарської ідеології і творилися періодичні «прівітрювання» начебто пропахлих буржуазною ідеологією усіх сфер духовної культури суспільства. Панувала демагогія, побудована на апологетичному цитуванні класиків марксизму-ленінізму, нігілістичне ставлення до класичної культурної спадщини, навішування політичних ярликів. Тому так наполегливо добивалися новітні ідеологи — творці нового ідеологічного міфа — від незалежно мислячих митців визнання абсолют-

ної правоти пролетарської ідеології і, головне, засудження помилковості інших, бодай дещо відмінних поглядів. Вимагали визнання своїх помилок, самокаяття, повної відмови від себе як вільно мислячої індивідуальності в ім'я розчинення в масі покірних, бездумних талмудистів від марксизму. Створювалася духовна атмосфера нетерпимості до інакомислення, яка в ідеалі мала сприяти стандартизації суспільства, уніфікації особи і повній ідеологізації усіх сфер життя, усіх соціальних структур. Партиєне керівництво на Україні, за незначними винятками, твердо і покійрно проводило в життя політику ідеологізації культури, наївно плекаючи надію, що це вбереже його від гніву безжального центру. Партія більшовиків на початку своєї державницької діяльності виборювала право на монополію влади, тому поки що було не до інтелігенції. Та й переважна більшість її, звісно, крім тих, хто виїхав за кордон, з довірою поставилася до ідеологічних постулатів більшовиків, із захопленням і великою надією на відродження національної культури сприйняла революцію, оспівала і палко обстоювала її ідеали. Та це тривало недовго. Принаймні, найбільш розсудливі, спостережливі й совісні швидко переконалися, що на крові, насильстві, на приниженні людської гідності, честі громадянина не побудувати ідеальне суспільство. Поет Дмитро Фальківський, який потрапив у репресивні жорна відразу після вбивства С. Кірова, був розстріляний 17 грудня 1934 р. разом з письменниками Григорієм Косинкою, Олексою Влизьком, Костем Буревієм, Романом Шевченком, синами Анто-на Крушельницького — Іваном і Тарасом та іншими. У 1920—1923 рр. Д. Фальківський був членом надзвичайної комісії Білорусії, боровся проти контрреволюції, а після комісування унікав спогадів про своє революційне, наповнене романтикою «червоного терору», минуле. Та пролита кров не давала спокою, волала, і поет намагався то виправдати свою чекістську діяльність, то висповідатись, очиститись.

Кривава, братовбивча громадянська війна нешвидко отверезила гарячі голови молодих інсургентів, готових, як герой новели Миколи Хвильового «Я», безіменний «мятежний син» революції — главковерх чорного трибуналу кому-

ни, розстріляти в ім'я торжества революційних ідеалів рідну матір.

Пролита кров не мовчала — вимагала нових жертв, нового кровопролиття. Наступала черга лягти у землю в ім'я тієї ж революції тим, хто її розпочинав, зміцнював і так фанатично обстоював у боротьбі з опозицією. Мав рацію Дмитро Фальківський:

Прошли одні... Встелили шлях снопами,—
Снопами тіл, одірваних голів,—
Тепер черга вмирать в житах за нами
Під зойк і плач розбуджених степів.

Цілий комплекс причин, які в перші роки Радянської влади призвели до деформації революційних ідеалів у процесі їх реалізації, далеко ще не визначений, тим більше — об'єктивно не досліджений. Одна справа — в Росії, особливо в центрах — у Москві та Петрограді, інша справа — на Україні. Тільки в останні роки ми починаємо неспішно говорити про російську шовіністичну великодержавність, яка була помножена на політичну орієнтацію добитися, довоюватися до світової соціалістичної революції. Тільки зараз робляться спроби об'єктивно проаналізувати питання про суперечність між ленінізмом і сталінізмом у національному питанні.

Володимир Винниченко, який прибув 24 червня 1920 р. за згодою Леніна до Москви для участі в уряді Радянської України, швидко переконався, що всупереч ленінським настановам поступово утверджується концепція адміністративного формування тільки на словах заперечуваної моделі російської держави, яку навально розхитала Жовтнева революція, впроваджуються і централістські засади державного управління. Та він бореться, надсилає листа до Леніна, в якому обстоює свою позицію з національного питання, зустрічається з Л. Каменевим, Л. Троцьким, Г. Зінов'євим, Г. Чичеріним, К. Радеком, пише «Доповідну записку ЦК РКП», в якій дає свій аналіз політичної ситуації в країні і просить роз'яснити політику партії з українського питання. Він готовий іти на компроміси в ім'я державності України, тобто погоджується на принцип федеративного устрою, але за умови гаран-

тованих відповідним договором прав Української робітничо-селянської держави. Згодом Винниченко занотує в «Щоденнику»: «Відмовляючись від самостійництва, відмовляючись цілком щиро, як протирічливого духові комуністичного устрою світу, я в той же час не можу відмовитися від того, що вважаю вірним, відповідаючим духові комунізму, від дійсної, справжньої, соціалістичної федерації рівних і внутрішньосамостійних робітничо-селянських республік».

Вдруге вже Винниченко потрапляє в пастку декларованих справедливих принципів, які розмивалися в процесі їх реалізації. Перший раз — коли виїздив до Петрограда в складі делегації Центральної Ради для переговорів з Тимчасовим урядом про надання автономії Україні у федеративному союзі з Росією. Але такої згоди Тимчасовий уряд не дав, навпаки, як писав Винниченко, «розбитий, безсилий, нікчемний паралітик люто вчепився задубілими пальцями за «єдиную неделимую» владу і з тупою злістю не пускає». Вдруге — коли прибув з Відня до Радянської Росії і побачив на власні очі, що стихія «єдиного неделимого» державного мислення не приймає ідеї федеративного союзу рівних і самостійних його членів і що активно підживлюється з центру російський патріотизм, що найбільша небезпека для революції криється в однопартійній системі, яка вже морально деформує комуністів. Невипадково він виступав за коаліційний уряд Радянської України. Обговорюючи з міністром закордонних справ Угорської Радянської Республіки Бела Куном свою участь в українському уряді і політичному житті, Винниченко виставляв дві найголовніші вимоги: самостійність і суверенність Української Радянської Республіки і український національний уряд у складі представників лівої фракції УСДРП (незалежних) і лівих українських соціалістів-революціонерів. По суті, він обстоював політичні права Української комуністичної партії (боротьбистів), яка утворилася з лівої течії українських соціалістів-революціонерів. Саме на V з'їзді Української партії соціалістів-революціонерів 6—8 березня 1919 р. була прийнята така назва: УПСР (комуністів-боротьбистів). Але вже 6 серпня того ж року вони об'єдналися з УСДРП (незалежних лівих) в нову партію, яка дістала назву — Українська комуністична партія (бо-

ротьбистів) з лозунгом «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!». Звичайно, Винниченко знав про злиття в єдину комуністичну партію двох організаційно оформлених течій українського комуністичного руху з метою організаційно-ідеологічної консолідації комуністичних сил міста й села України, як знав і про те, що боротьбистам не вдалося увійти до складу Комінтерну на правах окремої секції. Не вдалося тому, що в Москві — в центрі Виконавчого Комітету III Комуністичного Інтернаціоналу — не були зацікавлені в багатопартійній системі на Україні. Тому в резолюціях Комінтерну, прийнятих у січні і лютому 1920 р., було піддано гострій критиці боротьбистів. Думаю, Винниченко знав, що в центрі міжнародного робітничого руху не схвалювалася політична концепція боротьбистів «про необхідність конструювання України в окремому Радянську Республіку як самостійного члена назриваючої всесвітньої федерації Радянських Республік», обґрунтована і обумовлена глибокою своєрідністю соціально-економічної й національно-культурної структури України.

Українська комуністична партія (боротьбистів) змушена була злитися з комуністичною партією (більшовиків) України в березні 1920 року. Ленін вважав це злиття великою перемогою. І не випадково на X партз'їзді у березні 1921 р. проголошувалися декларації про історично зумовлену форму утвердження диктатури пролетаріату — політичне керівництво революційними процесами в країні комуністичною партією як ідейно єдино спроможною, консолідуючою і організуючою силою. Для цього обґрунтування був ефектно використаний Кронштадтський бунт. На той час перестала існувати на Україні Українська комуністична партія, поштовхом для організації якої був VI з'їзд УСДРП (10—12 січня 1919 р.), на якому ліва соціал-демократична течія цієї партії створила Українську соціал-демократичну партію (незалежних). На установчому з'їзді 20—25 січня 1920 р. незалежники затвердили програму і назву — Українська комуністична партія. Ясна річ, коли в програмі УКП був такий пункт: «Виходячи з принципу самовизначення націй і вважаючи на властивості, потреби й вимоги розвою українського господарського механізму для всестороннього і неустанного розвою

його продуктивних сил, У.К.П. підтримує незалежність і самостійність економічного й політичного порядкування Української Соціалістичної Радянської Республіки», то її легальне існування мало бути короткочасним. Конгрес III Комуністичного Інтернаціоналу на меморандум Української комуністичної партії, в якому викладався історичний і політичний розвиток України, самої партії та її ставлення до КП(б)У, на заяві і декларації УКП зреагував однозначно: 24 грудня 1920 р. була прийнята резолюція про розпуск Української комуністичної партії.

Формування однопартійної системи на Україні згідно з монополістичними рекомендаціями з Москви як центру не лише комуністичного руху в країні, але й в міжнародному масштабі, по суті, зовсім не вивчена проблема, яка є одним з головних ключів для встановлення причин найбільшої трагедії ХХ ст. — сталінізму. На жаль, історик Рой Медведев у своїй праці «К суду истории. Генезис и последствия сталинизма» (Нью-Йорк, 1974) цієї проблеми не торкається. Не досліджується політична ситуація на Україні в 1918—1920 рр. і в праці А. Зиміна «У истоков сталинизма. 1918—1923» (Париж, 1984). Правда, в обох працях згадується промовистий факт, який багато що відкриває для розуміння національної політики майбутнього диктатора. На засіданні Раднаркому РСФРР 3 квітня 1918 р. під головуванням В. І. Леніна приймається резолюція, в якій висловлюється захоплення у зв'язку з постановою II Всеукраїнського з'їзду Рад про проголошення Української Народної Республіки самостійною федеративною Радянською республікою. Але вже наступного дня, 4 квітня, нарком у справах національностей РСФРР Й. В. Сталін відбиває телеграму Радянському урядові України: «Достаточно играть в правительство и республику, кажется, хватит, пора бросать игру...»

Згодом Сталін стане обережнішим, не висловлюватиме так прямолінійно свою позицію з національного питання, особливо тоді, коли політична ситуація в республіці буде драматизуватися і центрові доведеться рахуватися з різкою поляризацією політичних сил. Через те боротьба більшовиків за владу на Україні була надто важкою. Тому їхнє ставлення до інших політичних партій стало максима-

літським, якщо не сказати точніше — ворожим, непримиренним. Особливо тоді, коли політична влада була в їхніх руках.

...Київ, 22 травня 1921 року. Великий зал Пролетарського будинку мистецтв переповнений. Розпочинається судовий процес над членами Центрального Комітету Української партії соціалістів-революціонерів Всеволодом Голубовичем, Назаром Петренком, Іваном Лизанівським, Іваном Часником, Юрієм Ярославом, Григорієм Сиротенком, Юрієм Скугар-Скварським і Сергієм Остапенком. Підсудні обвинувачуються в тяжких злочинах проти робітників і селян України, які вони заподіяли, перебуваючи в уряді Центральної Ради, а саме: «з кінця 1917 р. брали на себе ініціативу і вели жорстоку боротьбу проти робітників і селян України і Росії за активною допомогою західноєвропейського капіталу, закликаючи для повалення робітничо-селянської влади на Україні спочатку війська німецького кайзера, а пізніше так званої Антанти, яка протягом означеного вище часу, а також і навесні 1920 р. була ідейною опорою так званої Української Народної Республіки в її зовнішній і внутрішній політиці, піднімала протягом 1919 р. бандитсько-повстанський рух в тилу Радянської України і не переставали його підтримувати в 1920 році».

Думаю, настане час, і відкриються справжні заміри тих, хто судив, і справжня вина тих, кого судили. Важливо, кого судили. Не так за що, як кого. І чому? Головна постать на процесі — Всеволод Голубович, колишній прем'єр-міністр Центральної Ради, член ЦК Української партії соціалістів-революціонерів, колишній редактор Центрального органу партії. За ним — голова Центрального повстанського комітету, голова ЦК Української партії соціалістів-революціонерів Назар Петренко. Далі і Лизанівський Іван, і Часник Іван, і Ярослав Юрій — всі вони активні члени ЦК Української партії соціалістів-революціонерів. Інші підсудні — члени уряду УНР. Таким чином, існування партії, яка не підтримувала політику партії більшовиків, було поставлено під сумнів, вірніше — під заборону. І хоча в останньому слові Всеволод Голубович сказав, що Українська партія соціалістів-революціонерів

визнала за необхідне працювати разом з Радянською владою і твердо і щиро стала на цей шлях, ніхто не збирався в це вірити, бо було наперед визначено, що є «історичною помилкою саме існування такої безпаспортної партії, у якої немає ні минулого, ні сучасного, ні майбутнього».

По суті, це була перша легальна, так би мовити, законна, а саме — формально обгрунтована спроба закріпити однопартійну політичну систему.

Зрозуміло, ситуація на Україні в 1921 р. була складною. Але не настільки, щоб остаточно не розібратися із своїми політичними опонентами. Трохи забувся повстанський рух під керівництвом отамана Григор'єва, начдива Нестора Махно, якого розстріляли в липні 1919 року. Вдалося приборкати бунтівливого генерала-хорунжого Юрка Тютюнника, розсіяти махновські загони, а самого батька вигнати на румунський берег. Одним словом, настала пора «вибивати із сідла» своїх політичних противників, незважаючи й на те, що ці партії з волі Комінтерну офіційно не існували, а їхні члени готові були брати участь у будівництві Радянської України. Тим більше мав місце такий прецедент: відразу після Жовтневої революції Радянський уряд був реорганізований у двопартійний — в коаліцію більшовиків і лівих есерів. Правда, у березні 1918 р. ліві есери вийшли з уряду, хоча залишалися в місцевих органах влади. Після липневого повстання лівих есерів політичний компас у країні твердо показував у бік РКП(б), тому й закономірно, що на XI з'їзді більшовицької партії навесні 1922 р. було відзначено: «Російська комуністична партія залишилася єдиною легальною політичною партією в країні».

Київський процес над членами Центрального Комітету Української партії соціалістів-революціонерів якраз і розчищав дорогу до однопартійної політичної системи. ЦК КП(б)У, під грифом якого і було видано стенографічний звіт про цей судовий процес, був зацікавлений в тому, щоб передусім ліквідувати саме партію, а не її керівництво. Тому за шире каяття, а також беручи до уваги «могутність і велич революційного руху нашого часу, міцність радянського руху на Україні», Надзвичайний революційний трибунал виніс рішення застосувати до частини засуджених

амністію, оголошену V Всеукраїнським з'їздом Рад, а решті знизити термін ув'язнення до 5 років. Згодом дехто з них буде достроково звільнений і працюватиме в установах і закладах Радянської України, але до пори, до часу.

Однопартійна політична система в Росії не була введена Жовтневою революцією. У жодному творі і виступі Леніна, у жодному дореволюційному програмному документі більшовицької партії ми не знайдемо нічого про обов'язковий і наперед визначений «однопартійний політичний лад суспільства диктатури пролетаріату і суспільства соціалізму». Але це було до революції. Правда, майже до кінця 1918 р. в багатьох Радах ще працювали фракції меншовиків, правих есерів та деяких інших партій, діяльність яких була тимчасово заборонена ВЦК РСФРР у зв'язку з загостренням громадянської війни. Наприкінці 1919 р. опозиційні партії були знову легалізовані, проіснували вони до Кронштадтського заколоту.

Добиваючись ідейної єдності шляхом партійних чисток і знищення опозиції, а також досягнення моральної чистоти своїх рядів, комуністична партія утверджувала організаційну єдність методами демократичного централізму, який поступово, в процесі перетворення партії в урядову перероджувався в бюрократичний централізм. Не менш важливим завданням для партії, ніж боротьба з опозицією, була проблема морального оздоровлення, очищення її рядів від різного роду кар'єристів, пристосуванців, декласованих елементів, авантюристів, бандитів. Ця складна внутріпартійна ситуація всебічно проаналізована у «Звіті про роботу ЦК за період від IX до X партійного з'їзду», а також на IX Всеросійській партконференції у вересні 1920 р., на якій з доповіддю «Про оздоровлення партії» виступив Г. Зінов'єв. По суті, під удар була поставлена організаційна єдність партії в однопартійній системі. На цю ідейно-моральну кризу партії в умовах наваленого їй «захоплення» з метою досягнення кар'єри, матеріальних благ, престижного статусу в суспільстві література зреагувала блискавично.

У сатиричній повісті «Іван Іванович» М. Хвильовий саркастично висміяв переляк нових буржуїв від партії типу

хитренького пристосуванця Івана Івановича, який був уражений до сліз повідомленням в газеті про чистку в партії.

У 1926 р. Павло Тичина у вірші «До кого говорить?» висловив свою тривогу за майбутнє розтерзаної України.

До кого говорить?
Блок у могилі. Горький мовчить.
Рабіндранате-голубе!
З далекої Бенгалії
прилинь до мене на Україну,
я задихаюся, я гину.
Я покажу такі речі
в однокласовій ворожнечі,
я покажу всю фальш, всю цвіль
партійно-борчих породіль.
А братні зуби? Дружній зиск?
Гнучка політика, як віск.
Коли б були це генерали,
ми б знали, що робить.
А в тім то й річ, що це кати
однокласовії... (Брати).

Повальна ідеологічна «окупація свідомості» не оминула талановитого Павла Тичину. Але він, як і багато інших українських інтелігентів, передчував це повсюдне насильне прищеплення ідеологічної вакцини і в антистрофі до строфи «Купіль» метафорично висловив цю декретовану політизацію творчого мислення і суспільного буття людини.

Грати Скрябіна тюремним наглядачам — це ще не є революція.
Орел. Тризубець. Серп і Молот... І кожне виступає як своє.
Своє ж рушниця в нас убила.
Своє на дні душі лежить.
Хіба й собі поцілувать пантофлю Папи?

Довелось Тичині повсякчасно «цілувати пантофлю» новоявленого «владителя дум», і це обернулося для поета творчою кризою. Тичину не репресували, його не зарахували до численних націоналістичних терористичних організацій, які плодилися з волі НКВС. Залишили для оспівуван-

ня величі і геніальності Сталіна і витворюваної ним тоталітарної системи. Зате сотні, тисячі інших письменників, учених, політичних і державних діячів, військових, робітників, учителів, селян йшли з життя, не в змозі збагнути всього абсурду звинувачень і фальші декларацій. Одні змушені були визнавати провину, інші бунтували, противилися, прагнули довести свою правоту — даремно.

Не визнав себе учасником «націоналістично-терористичної групи професора Миколи Зерова» вчений-літературознавець, поет і перекладач Михайло Драй-Хмара. Не визнав, але все одно прирік себе на смерть від холоду і фізичного виснаження на Колимі 19 січня 1939 року. Чи передрікав він, яку долю «общіає» йому новий лад, який будувався на абсолюті одних ідей і принципів та категоричному несприйнятті інших, відмінних ідей і концепцій? 26 січня 1928 р. Михайло Драй-Хмара занотував у «Щоденнику»: «Але часи, часи! Щоб ніякісінької тобі опозиції не було! Щоб ніхто й не посмів не те, щоб друкувати вільне слово, а навіть думати вільно! Для чого ж напружувати зголоднілі мізки, коли є готова система думання й філософування? Відкривай книжку Карла Маркса й читай, учись аж досхочу — справи вистачить на всіх».

Справді, про яке вільне друковане слово могла йти мова, коли за вільнодумство засуджували. На сфабрикованому процесі над членами міфічної «Спілки визволення України» звинувачували в контрреволюційній діяльності до нього видатного українського письменника Михайла Старицького, подругу Лесі Українки, письменницю Людмилу Старицьку-Черняхівську. Вона не визнала себе винною. На допитах чітко стверджувала, що законів не порушувала, виконувала всі настанови державних органів, але не приховувала, що деякі принципи політики Радянської влади не відповідають її ідеалові.

Важко сьогодні з'ясувати, чому більшість підсудних по справі СВУ визнали свою провину, хоча пояснення дослідників цього сфальсифікованого процесу переконливі. Щоденникові записи відомого літературознавця, академіка АН УСРР С. Єфремова, чесно і мужньої людини, свідчать про те, що цей судовий фарс підготували і вчинили керів-

ники партії і уряду республіки С. Косіор, П. Любченко, що до цькування незалежно мислячих учених був причетний М. Скрипник. Знали, що готували, знали, що звинувачували українську інтелігенцію в тому, в чому вона не завинила перед своїм народом, але творили чорну несправедливість, аби догодити центру, втішити, порадувати Сталіна. Психоз переслідування інакомислячих творився послідовно, кампаніями у пресі, трансляцією по радіо. Це був суд над переконаннями, суд над думками, які потрібно було знищити разом з їхніми творцями, суд над свідомістю, яка не поспішала приймати ідеологічну окупацію.

Після «Шахтинської справи» процес СВУ був найгучнішим, найчисельнішим. Незабаром буде справа «Промпартії», але на той час Україна вже заявила про себе судовим переслідуванням гуманітарної інтелігенції. Ця кривава веремія гоніння на літераторів і вчених набиратиме дедалі більших обертів, і хто знає, скільки культурних цінностей було втрачено внаслідок цих репресій.

Ми лише наближаємося до прихованої, забутої культурної спадщини українського народу. Наближаємося і, вражені, здивовані, захоплені та пригнічені, готові зупинитися в нерішучості перед неосяжним розмахом наших трагічних втрат і наших великих духовних надбань, повністю не виявлених через передчасну загибель творців.

Та зупинятися на досягнутому не маємо ні морального, ні громадянського права. Навпаки, повинні прискорити крок, подвоїти, ні! — удесятерити наші зусилля для того, щоб підняти з темних, замулених криниць насильного забуття національні скарби. Можливо, згодом внаслідок вдумливого, аналітичного аналізу, без надмірного емоційного переживання буде складений реєстр нашої літературної спадщини. І хоч значна частина забутого не претендуватиме на високі епітети — не ввійде до хрестоматій і шкільних та вузівських підручників, але для того щоб оцінити те, що десятиріччями приховувалося від народу, треба бачити його, треба просто прочитати. І не лише спеціалістам. Хай широке коло читачів на Україні та за її

межами творить чесний суд. Цілісна картина історії української літератури поступово і послідовно відтворюється. Відтворюється, але повільно.

Мабуть, жодна культура світу за всю багатовікову історію людства не зазнавала такого методичного, жорстокого, цілеспрямованого винищення. Особливо коли зважати на те, що українська національна культура ніколи не мала сприятливих умов для свого розвитку. І якщо навіть називати 20-ті роки періодом національного відродження, то слід при цьому зробити суттєві застереження. Хіба розстріл ЧК в 1921 р. одного з найяскравіших предтеч ритмічного вираження музичного принципу світу Грицька Чупринки не засвідчив, що відродження людини і нації як духовної субстанції не є визначальним для нової політичної системи? І це особливо трагічно усвідомлювати, коли за рік до знищення Чупринки Павло Тичина у своїх «Замість сонетів і октав» закликає: «Приставайте до партії, де на людину дивляться як на скарб світовий і де всі як один проти карі на смерть».

Думаю, нам доведеться ще проаналізувати, чому винищення інтелігенції розпочалося саме з сфери науки. Мабуть, тому, що вони, вчені, мислителі, найкраще підходили для витворення штучних контрреволюційних організацій. Для академіка С. Єфремова придумали СВУ, для М. Грушевського — «Український національний центр», для М. Зерова — «контрреволюційну націоналістичну організацію професора Миколи Зерова»... Та головною причиною для проведення репресій було те, що наукова інтелігенція була пов'язана з політичними процесами 1917—1919 років. У неї була система, була основа для аналітичних роздумів і логічних висновків. Правда, вона захоплено сприйняла деформації ідеалів та емоційно зреагувала на проголошену стерильну чистоту ідей та форм їх реалізації. «Ми одразу, без вагання, без торгування, повірили в революцію», — свідчить у «Відродженні нації» Володимир Винниченко. І далі: «Що ж до самостійності, то вважали небезпечним для революції ідею сепаратизму, бо вона могла розбити революційні сили всієї Росії».

Але поети тверезіли швидше, ніж політики.

Один із кращих українських поетів-символістів Яків Савченко писав:

Стоїть. Як віск. І скорбно плаче:
— Один між трупами піду.
Вгорі Червоний Ворон криче
На кров. На бурю. На біду.

Згадка про символізм тут не випадкова, оскільки символізм свої корені заглиблює в кінець XIX ст. і цим самим засвідчує, що новий етап української літератури — нової літератури XX ст. — слід відраховувати не з 1917 р. а, принаймні, з початку століття, яке ознаменоване іменами Лесі Українки і Михайла Коцюбинського. Символізм чітко проголосив своє кредо: «Творчий індивідуум тільки тоді може творити, коли визнає себе істотою вищою над колектив і коли, не підлягаючи колективі, все-таки почуває національну з ним спорідненість».

Чому це так важливо? Тому, що цим проголошується свобода творчої індивідуальності, свобода мистецького самовияву, заглибленого в національну духовність. І хай не насторожує активна революційна фраза в творчості символістів. Ця фраза гримить, пружинить, яскраво видзвонює і в поезії футуристів. Та головне, що вони, символісти, футуристи, конструктивні динамісти, особливо — недавні неоромантики, обстоювали права на свободу самовияву, на збереження себе як творчої індивідуальності навіть у координатах тих ідеологічних настанов, які були прийняті з сліпою довірою, «на слово». Інша справа — неокласики, які не декларували ідеологічних постулатів, але твердо обстоювали свої позиції, добиваючись засвоєння кращих зразків світової літератури, підвищення літературної техніки і витворення своїх — національних — на цій основі мистецьких форм. Одним словом, створювалася атмосфера приручення усіх тих художників, які повірили в свободу творчості і розбіглися по «своїх» угрупованнях, організаціях, друкованих органах. А треба було збирати їх під одну «шапку», треба було прив'язувати ідеологічним ланцюгом до одного «обіднього столу». Чи могли всі вони — горді, незалежні, бунтівливі, замріяні в незалежне

від Москви національне мистецтво — мирно сидіти за єдиним «обіднім столом», коли багатьом з них ідеологічне меню не подобалося. Ні, вони намагалися його сприйняти, перетравити, тобто оспівати, возвеличити, естетично освоїти і оформити, але реальне життя зримо показувало, що ці плоди не вирости органічно з національної історії, що ці ідеологічні зерна не проростають щедро і мирно, що врожай не колосяться буйно.

Не випадково щоденник С. Єфремова фігурував на судовому процесі як компрометуючий матеріал, бо «влада імуші» хотіли знати, що ж насправді думає вчений, митець. Це означає, що ідеологічні контролери усвідомлювали розбіжність між лозунгами, деклараціями, планами і реальною практикою.

Знищувалися найталановитіші, творчо продуктивні, незалежно мислячі; обривалися на злеті життя — розривалися золоті нитки духовної спадкоємності національної науки і культури, свавільно гасилася енергія вільної творчості.

«Червоний Ворон» накликав крові та бід стільки, що важко донедавна було й уявити, скільки безневинно загублено талантів, яка величезна духовна енергія таїлася в творчості репресованих і забутих митців. Зараз дуже часто з'являються в журналах і газетах, у республіканських видавництвах невідомі до цього часу твори Миколи Хвильового і Володимира Винниченка, Євгена Плузника і Юліана Опільського, Катрі Гриневичівни і Марка Вороного, Валер'яна Підмогильного і Миколи Куліша, Дмитра Фальківського і Григорія Косинки, Пантелеймона Куліша і Лесі Українки, Остапа Вишні і Олександра Олесья, Григорія Чупринки і Романа Купчинського, Олега Ольжича і Олени Теліги, Святослава Гардинського і Михайла Драй-Хмари, Євгена Маланюка і Сергія Єфремова...

Радісно, що цей перелік буде продовжуватися, але треба визнати, що список імен тих письменників, до творчої спадщини яких ще не доходять наші руки, буде вражаючи великим. Якщо обмежитися лише ХХ ст., то тут роботи непочатий край. Бо проблема полягає не лише в громадянській реабілітації того чи іншого письменника, а передусім у відновленні, вірніше відтворенні справжньої історії українського народу, у лиховісній політичній смерчі якої

потрапили десятки і сотні митців. Хоча розвиток літератури і мистецтва йде за своїми специфічними законами, та все-таки революційні події 1917—1919 рр. кардинально вплинули на культурний розвиток українського народу. Правда, в цей крутий в історичному розвої національної культури поворот, розпочатий в кінці XIX — на початку XX ст., творилася могутня основа, на якій вибудовувалася, всупереч валуєвським та емським заборонам і обмеженням, храм української національної культури. Та чи уявляємо ми той обсяг роботи, який здійснили українські культурні і наукові діячі на переломі XX століття? Переконаний, що ні, бо не може скластися цілісна картина культурного процесу, якщо роль одних звеличувати, а інших — зменшувати, а то й взагалі ігнорувати.

У березні 1918 р. окрилений ідеями революції П. Тичина геніально, трагічно передрік:

На Аскольдовій Могилі
Український цвіт! —
По кривавій по дорозі
Нам іти у світ.

Він був не самотнім у своїй вірі в революцію і творив в ім'я неї. І не лише в ім'я революції соціальної, яка гігантським плугом переорювала ненависні нерівності, але й революції духовної, національної, що воскресила дух народу, підняла його над світом гніту і несправедливості і відкрила простори для національної стихії, яку так важко було спрямувати в русло державного і культурного будівництва. Надто довго був закутий дух народу, тому з величезною вибуховою енергією він і піднявся над численною кількістю першорядних проблем і суперечностей пореволюційного національно-державного відродження. Гірко і боляче усвідомлювати, що цей, за словами Тичини, «невгасимий Огонь Прекрасний» національного оновлення незабаром буде насильницькими методами впокорюватися, гаситися, заганятися вглиб.

Нелегко давалося сталінському репресивному молохові це впокорення духу, свободи мислення, міфологізація свідомості. Розуміючи неможливість повної ідеологічної «окупації» свідомості, сталінщина зверталася до єдиного

надійного засобу — фізичного знищення творця, людини, мислителя. І ці горді, чесні, ці інакомислячі лягали на скривавлений переліг у час, за словами Євгена Плужника, жорстокий «і весь в крові», шепочучи німіючими устами:

Убієнням синам твоїм
І всім тим,
Що будуть забиті,
Щоб повстали в безсмертній миті,
Всім
Їм
— ОСАННА!

а розвитку їхньої соціалістичної батьківщини

Українська інтелігенція наразі змовників-контр

ЮРІЙ АКСЮТІН
ДМИТРО ТАБАЧНИК

УКРАЇНСЬКИЙ СИНОДИК ХРУЩОВА

У 1990 р. «Литературная газета» надрукувала статтю відомого українського літературознавця Сергія Гальченка «Горестный путь юмориста». У ній розповідалося про те, як український письменник-гуморист Остап Вишня провів десять років у сталінських концтаборах і як був звільнений лише 3 грудня 1943 р. за ініціативою Олександра Довженка та не без участі та клопотань М. С. Хрущова. Але два унікальні документи дають змогу внести серйозні уточнення у питання про те, як і коли, завдяки кому одержав довгоочікувану волю Остап Вишня, де що інакше побачити роль, яку зіграв у перегляді цієї справи (і не лише цієї) тогочасний керівник партійної організації України і фронтовий генерал-лейтенант М. Хрущов, а також — і це найголовніше — пролити світло правди з донедавна утаємничених архівних тек і суперсекретних службових листів воєнних років на трагічну й сумну долю ще чотирьох десятків визначних діячів науки та культури України, що стали у різні роки жертвами кривавого сталінського терору.

У № 12 за 1989 р. журналу «Дружба народів» вчений і письменник М. Жулинський, посилаючись на досить приблизні підрахунки, зроблені ним у багатьох закордон-

них архівах, наводить такі болісно-вражаючі цифри: з 259 українських письменників, що друкувалися у 1930 р., після 1938 р. продовжували працювати і друкуватися лише 36. З усіх інших власною смертю померли лише 7, ще 8 скінчили життя самогубством, 16 зникли без вісті, але скоріше всього репресовані, 17 розстріляні у сталінських катівнях, а 175 після арешту були заслані, й подальша доля їхня невідома. Звичайно, про кожного з них міг би повідати КДБ, але він поки що не квапиться обнародувати повний трагічний реєстр наших непоправних втрат. Однак послаблення у допуску до документальних матеріалів архівів дає змогу історикам вже зараз робити певні кроки у створенні поіменного списку жертв сталінщини в кожній сфері людської діяльності, у кожному регіоні країни.

Ми не зупинимося на нещодавно розшуканих документах, які можна з повним правом назвати **УКРАЇНСЬКИМ СИНОДИКОМ** — поминальним сумним списком 48 визначних діячів науки й культури України, у тому числі 23 письменників і літературознавців, 10 вчених-істориків, 9 композиторів, акторів та художників, 3 мовознавців, 1 всесвітньовідомого педагога і 1 академіка-фізика. Складений цей список-синодик був у роки Великої Вітчизняної війни в апараті тодішнього члена Політбюро ЦК ВКП(б), першого секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова з цікавими його формулюваннями, визначеннями, оцінками і характеристиками людей, що згадуються у списку, та їхньої творчості.

31 жовтня 1943 р., коли розгорнулися запеклі й вирішальні бої за Київ, помічник Хрущова П. М. Гапочка, майбутній доктор філософських наук, надсилає цей список народному комісарові держбезпеки України генералові В. Савченку з такою нейтрально-обережною запискою: «За особистим дорученням товариша Хрущова посилаю вам цей матеріал. Товариш Хрущов буде з вами говорити з цього питання».

Про що говорив Микита Сергійович з Савченком, нам не відомо. Але розмова відбулася дуже швидко — ще до визволення Києва — 31 жовтня або 1 листопада, бо вже ввечері 1 листопада нарком держбезпеки України направляє документ одному з своїх заступників — Медведєву

з власноручною резолюцією: «Повідомте на осіб, що проходять по цьому списку, докладніші відомості. Складіть довідку для визначення, кого з них можна повернути на Україну. Савченко».

Сам документ, переданий наркомові, ніким не підписаний, що зовсім не випадково за тих часів — залишати сліди боялися всі, навіть члени Політбюро. І починається він нейтральною, хитро-мудро складеною, обережною фразою: «Представляю список осіб, відносно яких слід було б з'ясувати, чи є можливість залучити їх до роботи найближчим часом у тій чи іншій науковій або художній установі УРСР». І хоча підпису самого Хрущова немає, але враховуючи записку його помічника, миттєву реакцію всесильного наркома, швидкість, з якою почали рухатися папери по бюрократичних нетрях наркомату держбезпеки, а також знаючи із спогадів та документів, як працював апарат помічників Хрущова, ми можемо впевнено стверджувати, що список був або особисто складений Микитією Сергійовичем, або безпосередньо ним продиктований Гапочці. Крім того, в ті дні, коли кожна година боїв могла вирішувати долю Києва, ніхто інший просто не посмів би відволікати Хрущова справами, які, здавалося б, могли почекати або принаймні не були першочерговими. Однак, судячи з того, як заклопотався генерал Савченко, як доручив перевірку не кому-небудь, а одному із заступників наркома, він сам після розмови з Хрущовим достеменно знав, кому належить авторство анонімного на перший погляд списку із супроводжувальною запискою помічника першого секретаря ЦК КП(б)У.

Крім того, досвідчений держбезпеківець Савченко, який був у курсі всіх республіканських справ і чітко орієнтувався, звідки вітер віє, не міг не знати, що це вже не перша спроба М. Хрущова втрутитися у справи репресованих і спробувати реабілітувати та повернути на Україну хоча б кілька десятків чоловік. Про це він міг дізнатися від свого колеги — народного комісара внутрішніх справ України генерала Сергієнка, який ще на початку серпня одержав від першого секретаря ЦК КП(б)У таке ж незвичне для тих часів доручення, а також з так званих «оперативних джерел», бо, як відомо, НКДБ та НКВС

постійно конкурували, стежили, підглядали і шпигували одне за одним. Мабуть, Савченко відав і про те, що колеги-конкуренти нічого втішного Микиті Сергійовичу не повідомили, але справу цю він контролював і тепер знову звернувся до органів. Але у серпні 1943 р. під час запеклих боїв на Курській дузі та за визволення Донбасу М. С. Хрущова цікавили лідери молодіжного руху на Україні 30-х років, ватажки комсомольської організації республіки — тобто молоді й енергійні адміністратори. І він вирішив допомогти тим, хто постраждав.

Нещодавно ми познайомилися із спогадами В. С. Костенка, який з липня 1943 по 1947 р. працював першим секретарем ЦК ЛКСМ України і часто зустрічався, особливо під час Великої Вітчизняної війни, з Микитою Сергійовичем. Ось що він розповідає:

«Якось увечері, після моєї чергової інформації про враження від зустрічей у визволених селах, зокрема про розмови з молоддю, Микита Сергійович уважно подивився мені в очі і несподівано запитав:

— А кого ви знали особисто з колишніх комсомольських працівників, репресованих у 37—38-му роках?

Відверто кажучи, я насторожився.

— Мабуть, усіх,— відповів стримано. І назвав 10 чи 12 колишніх перших та других секретарів ЦК ЛКСМУ, секретарів обкомів, завідуючих відділами ЦК, в тому числі й С. І. Усенка *, який був заарештований восени 1938 року.

Він вийшов з-за столу, походив хвилину-другу попід стіною тісної хати, кілька разів подивився у мій бік і додав:

* Усенко Степан Іванович (1909—1939) — з вересня 1937 р. до листопада 1938 р. працював першим секретарем ЦК ЛКСМУ і членом Бюро ЦК ВЛКСМ. Обирався депутатом Верховної Ради СРСР, депутатом і членом Президії Верховної Ради України, був кандидатом у члени Оргбюро ЦК КП(б)У. У листопаді 1938 р.— незаконно репресований, на початку 1939 р.— розстріляний за сфальсифікованим звинуваченням. Згоду на арешт С. І. Усенка давав у 1938 р. перший секретар ЦК КП(б)У М. С. Хрущов.

— Складіть список названих вами людей і покажіть його мені.

Це мене ще більше стурбувало.

Наступного дня я показав йому список, до якого заніс дванадцять чоловік: перших секретарів ЦК ЛКСМУ у 1932—1937 рр. С. Андреева та С. Усенка, других секретарів ЦК ЛКСМУ: на початку 30-х років — О. Гапеева та Й. Краєвського, у 1937—1938 рр.— М. Клинова, В. Огненного, головного редактора «Комсомольця України» (нині — газета «Молодь України». — Авт.) у 30-х роках В. Муськіна *, перших секретарів Київського обкому ЛКСМУ: у 30-х роках — Ф. Дубініна, у 1937 р.— Н. Федченка, у 1937—1938 рр.— О. Іванова, завідуючих оргвідділом ЦК ЛКСМУ у 1937—1938 рр.— Д. Перевертайленка та З. Піпенка.

М. С. Хрущов довго мовчав, ніби кілька разів перечитував, продумував список, і, нарешті, твердо сказав:

— Поїдьте завтра до Мілового, там наш Наркомат внутрішніх справ. Від мого імені передайте список особисто наркомові. Скажіть, що я прошу через союзне відомство встановити, хто з цих людей живий і де перебуває. Відповідь хай дадуть вам особисто, а ви потім доповісте мені. Все.

Місяців через два (тобто у жовтні 1943 р.— Авт.), уже в Харкові, мені подзвонив нарком і повідомив: є результати розшуків. Ми зустрілися. Нарком не приховував свого незадоволення, що йому довелося займатися цією делікатною справою. Адже про це міг дізнатися Берія. Мовчки дістав із сейфа список і подав мені. Навпроти всіх імен червоним олівцем було поставлено мінуси, що означало: нікого з них вже немає в живих.

Вибравши слушний момент, я доповів Микиті Сергійовичу. Він подивився на червоні «мінуси», встав і почав ходити просторим кабінетом, зиркаючи у вікно, збуджено махаючи руками. Потім сказав:

— Ні за що погубили людей...

Було це влітку 1943-го, за 10 років до смерті Сталі-

* В. С. Костенко помилився. Головним редактором «Комсомольця України» в 30-ті роки був В. Мінаїн, а не В. Муськін.

на. Сказати таке в той час міг тільки чесний і сміливий політичний діяч...»

Може, й знав Савченко про хрущовське доручення Сергієнку — тому так і поспішав виконувати, так клопотався.

А тепер про сам хрущовський синодик. Список починається із згадки про Інститут історії України Академії наук УРСР, що, на наш погляд, також не випадково. Відкриває перелік прізвищ такий собі коментар: «У цьому інституті відмічається гостра нестача наукових працівників. Багато досить кваліфікованих істориків у 32—37 рр. виїхали з України. Певна частина з них була пов'язана з школою М. С. Грушевського. Поїхавши з України, вони влаштувалися на роботу в історичні заклади міст Москви, Ленінграда, Куйбишева і т. п. Репресій вони не зазнавали. Певна частина з цього списку репресій (адміністративної висилки або ж недовготривалого ув'язнення) зазнавала, але зараз звільнена і працює у тих чи інших радянських установах».

Хто ж вони — ці вчені-історики, що опинилися за межами України і про яких знав М. Хрущов або його найближчий помічник?

1. Лев Олександрович ОНИШКЕВИЧ — 45 років, «знаючий, обдарований вчений-історик, працював у Академії, у 1933 р. виїхав до РСФРР, репресій, здається, не зазнавав».

2. Михайло Єлисейович СЛАБЧЕНКО — до 1930 р. був українським академіком, на судовому процесі у справі «Спілки визволення України» (СВУ) засуджений на 8 років. Зараз йому 60 років.

3. Володимир Олексійович ПАРХОМЕНКО — 56 років, професор, у 1930 р. висланий з Дніпропетровська, перед війною працював у Ленінградському університеті, часто друкувався у радянських журналах.

4. Володимир Степанович ЄВФИМОВСЬКИЙ — від 43 до 46 років, «пречудовий знавець архівних джерел, у 1933 р. виїхав з Харкова до Ленінграда, репресій не зазнавав, працював в Архівному управлінні (у ті роки один з підрозділів НКВС.— Авт.), друкувався в «Красном архиве».

5. Дмитро Євсійович КРАВЦОВ — від 43 до 45 років,

кандидат історичних наук, працював в Академії наук, добирав архівні документи і джерела, репресій не зазнавав, перед війною працював доцентом у Куйбишевському педінституті.

6. Віктор Дмитрович ЮРКЕВИЧ — 42 роки, працював в Академії наук, займався добром архівних матеріалів. Примітка: «Де перебуває, невідомо, але дізнатися можна, бо він, здається, небіж тов. Вишинського».

7. Федір Матвійович ГАВРИЛЕНКО — від 40 до 42 років, добре і ґрунтовно знає історію Запорозької Січі, репресований у 1937—1938 роках.

8. Віктор Олександрович РОЖАНСЬКИЙ — 56 років, «до 1934 р. працював в Академії наук, знавець друкованих джерел (малися на увазі стародруки.— Авт.), у 1935—1936 рр. репресований, зараз проживає у Караганді, викладає у педагогічному інституті, бажає поновити зв'язки з Академією».

9. Валентин Васильович РУДНЄВ — «до війни працював в Архівному управлінні НКВС УРСР, зараз — директор школи в с. Усть-Уйському Челябінської області; дуже бажає працювати в Академії або хоча б співробітничати з нею шляхом листування».

10. Микола ГОРБАНЬ — історик, літератор, «автор дуже популярних книжок з історії України, був репресований, але зараз звільнений, працює в Казахстані».

Як бачимо, розмова про повернення на Україну не випадково почата з вчених-істориків — адже це також хитрий маневр кмітливого і загартованого сталінщиною Хрущова: половина з них не зазнавала репресій взагалі, з іншими — зберігся зв'язок, деякі навіть працюють чи працювали в Архівному управлінні, тобто в системі органів НКВС, а один і взагалі — «небіж тов. Вишинського». А неофіційний, неканцелярський стиль документа, відсутність чітких цифр (навіть вік поданий приблизно) та відомостей про «ворожу діяльність», якісь «домашні» формулювання: «репресований, здається, не був...», а також те, що список складений не у алфавітному порядку, все це зайвий раз переконує: документ писали не канцеляристи з апарату і не чиновники НКВС. Вони собі таких вільностей не дозволили б.

Далі у списку мова йде про Інститут фізики АН УРСР, і знову-таки знайдене обачливе прикриття: «Товариш Олександр Богомолець (президент Академії наук України, депутат Верховної Ради СРСР, Герой Соціалістичної Праці, лауреат Сталінської премії.— Авт.) одержав листа від колишнього академіка Гольдмана — він був репресований, зараз звільнений, працює в одній науковій установі в Сибіру».

Потім хрущовський синодик переходить до інших категорій творчої інтелігенції:

— по Інституту мистецтв АН УРСР: Іван Іванович БРОНА — мистецтвознавець, професор, колишній ректор Київського художнього інституту; був виключений з партії та репресований, зараз звільнений, працює вчителем у Ташкенті, прислав прохання (про помилування.— Авт.) до Президії Верховної Ради УРСР;

— по Наркомосу УРСР: Іван Опанасович СОКОЛЯНСЬКИЙ — визначний педагог, відомий фахівець по навчанню глухонімих, колишній директор Харківського інституту дефективних дітей, колишній член Колегії Наркомосу УРСР; був виключений з партії та репресований, працює в Москві, у Науково-дослідному інституті спецшкіл Наркомосу СРСР.

І ось, нарешті, найбільш складна частина списку — перелічуються письменники та літературознавці, про долю яких немає ніяких відомостей навіть у хрущовського апарату (коментарі та визначення-дефініції подані, як в оригіналі):

1. Остап ВИШНЯ, він же Павло Михайлович Губенко,— відомий фейлетоніст-гуморист, прозаїк, заарештований у Харкові в 1934 році.

2. Валер'ян Петрович ПІДМОГИЛЬНИЙ — прозаїк, перекладач з французької, мовознавець, заарештований у Харкові в 1934 році.

3. Василь БАБІНСЬКИЙ — західноукраїнський поет, був заарештований у Харкові в 1934 році.

4. Володимир ГЖИЦЬКИЙ — західноукраїнський прозаїк та драматург, заарештований у Харкові в 1934 році.

5. Олекса Андрійович СЛІСАРЕНКО — прозаїк, заарештований у Києві в 1935 році.

6. Георгій Данилович ШКУРУПІЙ — поет і прозаїк, заарештований у Києві в 1934 році.

7. Михайло КОЗОРИЗ — західноукраїнський прозаїк, заарештований у Києві в 1934 році.

8. Микола Гурійович КУЛІШ — відомий драматург, заарештований у Києві в 1934 році.

9. Павло Петрович ФИЛИПОВИЧ — поет та літературознавець, заарештований у Києві (рік арешту невідомий.— Авт.).

10. Михайло ІРЧАН — західноукраїнський драматург і прозаїк, заарештований у Харкові в 1933 році.

11. Яків Григорович САВЧЕНКО — поет, заарештований у Києві в 1935 році.

12. Михайло Васильович СЕМЕНКО — поет, заарештований у Харкові в 1937 році.

13. Борис АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧ (ДАВИДОВ) — прозаїк, заарештований в Алма-Аті в 1935 році.

14. Валер'ян Львович ПОЛІЩУК — поет, заарештований у Харкові в 1934 році.

15. Василь Михайлович ГУБЕНКО (ЧЕЧВЯНСЬКИЙ), брат Остапа Вишні,— письменник, гуморист, заарештований у Харкові в 1937 році.

16. Іван Дмитрович КОВТУН (ВУХНАЛЬ) — письменник-гуморист, заарештований у Харкові в 1936 році.

17. Ананій Дмитрович ЛЕБІДЬ — літературознавець, критик, заарештований у Києві в 1933 році.

18. Гнат Максимович ХОТКЕВИЧ — старий письменник, драматург, великий знавець народної музики, заарештований у Харкові в 1937 році.

19. Максим Максимович ЛЕБІДЬ — літературознавець, заарештований у Харкові в 1933 році.

20. Микола Григорович ФЛЯНСЬКИЙ — старий поет, заарештований в 1936 році.

21. Микола Дмитрович ЧЕРНЯВСЬКИЙ — старий поет, заарештований у Херсоні в 1937 році.

22. Пилип КАПЕЛЬГОРОДСЬКИЙ — старий поет, заарештований у Полтаві в 1938 році.

Потім перелічуються окремим списком композитори, актори і художники:

1. Василь Миколайович ВЕРХОВИНЕЦЬ — знавець на-

родної музики і танців, заарештований у Полтаві в 1937 році.

2. Кость Миколайович **БОГУСЛАВСЬКИЙ** — автор надзвичайно популярних у свій час пісень, заарештований у Харкові в 1935 році.

3. Пилип Михайлович **РУДЯКІВ** — мистецтвознавець, заарештований у Києві в 1937 році.

4. Євген Іванович **ПАДАЛКА** — художник, заарештований у Києві в 1935 році.

5. Василь **СЕДЛЯР** — художник, заарештований у Києві в 1935 році.

6. Степан **ШАГАЙДА** — актор, працював у кіно, заарештований у Києві в 1936 році.

7. Микола **НАДЕМСЬКИЙ** — актор, працював у кіно і театрі, заарештований у Києві в 1937 році.

8. Фауст (Фавст) Львович **ЛОПАТИНСЬКИЙ** — західноукраїнський актор і театральний режисер, заарештований у Києві в 1936 році.

9. Лідія Євгенівна **ВОВЧИК-БЛАКИТНА** — заарештована у Харкові в 1937 році.

Її прізвище подане у списку без професії і без будь-яких приміток, хоча, безумовно, М. С. Хрущов знав, ким вона доводилася Василю Еллану-Блакитному. І завершують список вчені-мовознавці. Про них також немає жодних додаткових відомостей, окрім фахової належності:

1. Борис **ТКАЧЕНКО** — заарештований у Харкові в 1937 році.

2. Олена **КУРИЛО** — заарештована у Москві в 1937 році.

3. Євген Васильович **КАСЬЯНЕНКО** — заарештований у Харкові в 1937 році.

6 листопада 1943 р., в день, коли радянські війська вступали у палаючий Київ, відомості про всіх вищеперелічених осіб були направлені генералом Савченком до відділів «А» республіканського та союзного наркоматів державної безпеки. А рівно через два місяці, 6 січня 1944 р.— термін для розгляду таких справ та ще й за досить значної кількості людей,— нарком держбезпеки України Савченко доповідає Хрущову у ЦК КП(б)У:

«Перевіркою списку на 46 осіб українських письменників, працівників науки та мистецтва встановлено, що 41 чо-

ловік з цього списку перебуває на оперативному обліку НКВС — НКДБ і про них є такі відомості...»

Відразу відзначимо, що список був поданий М. С. Хрущовим на 48 чоловік, але нарком перевірів 46. Чому поза його увагою залишено двоє із списку — письменник Володимир Гжицький і історик Віктор Рожановський, нам невідомо і незрозуміло. Савченко обдурив Хрущова, повідомивши, що перевірів справи і становище чи місце знаходження 46 чоловік — у списку наркома їх 45. Місця відомостей і про колишнього вченого-фізика, академіка Гольдмана, за якого клопотався президент АН УРСР академік О. О. Богомолець. Але, мабуть, з погляду генерала Савченка то були несуттєві дрібниці. Ось що стало відомо про тих, хто «перебуває на оперативному обліку НКВС — НКДБ»:

1. Валер'ян Петрович ПІДМОГИЛЬНИЙ — 1901 р. народження, уродженець с. Чапліно Дніпропетровської області, літератор. Заарештований 10 грудня 1934 р. НКВС УСРР за звинуваченням у злочинах, передбачених ст. 54, пп. 8 і 11 Кримінального кодексу УСРР*. Вироком виїзної сесії Військової колегії Верховного суду СРСР від 28 березня 1935 р. засуджений до позбавлення волі строком на 10 років. Повторно засуджений 9 жовтня 1937 р. трійкою Управління НКВС Ленінградської області до виняткової міри покарання за активну контрреволюційну діяльність. Вирок виконаний**.

2. Василь Петрович БАБИНСЬКИЙ — 1898 р. народження, уродженець Галичини. Заарештований 25 грудня 1933 р. ДПУ СРСР у справі УВО (сфабрикована справа

* Ст. 54 Кримінального кодексу УСРР відповідає сумнозвісній ст. 58 Кримінального кодексу РСФФР «Контрреволюційні злочини», а її пункти 2, 6, 8, 10 і 11 стосувалися таких злочинів, як збройне повстання, шпигунство, підготовка або здійснення терористичних актів, антирадянська пропаганда та агітація, а також участь в організації, спеціально створеній для здійснення всіх цих злочинів.

** Як відомо з тогочасних документів, смертні вироки за рішенням судів, судових трійок, військових трибуналів тощо за злочини, пов'язані з «контрреволюційною діяльністю», виконувалися негайно — протягом однієї доби від часу винесення вироку.

так званої «Української військової організації». — Авт.). Рішенням судової трійки при Колегії ДПУ УСРР від 28 лютого 1934 р. засуджений до 3 років ув'язнення у виправно-трудових таборах (ВТТ). Вдруге заарештований УНКВС Калінінської області 3 листопада 1937 р. за звинуваченням у злочинах, що передбачені ст. 58, п. 6 Кримінального кодексу РСФРР. 28 січня 1938 р. комісією НКВС СРСР засуджений до виняткової міри покарання. Вирок виконаний.

3. Олексій Андрійович СЛІСАРЕНКО — 1891 р. народження, уродженець м. Волочанська Харківської області, письменник. 19 березня 1935 р. військовим трибуналом Українського військового округу засуджений за ст. 54, пп. 2, 4 і 11 КК УСРР на 10 років ВТТ посиленого режиму. 9 жовтня 1937 р. вдруге засуджений трійкою УНКВС Ленінградської області за активну контрреволюційну діяльність до виняткової міри покарання. Вирок виконаний.

4. Георгій Данилович ШКУРУПІЙ — 1903 р. народження, уродженець Бессарабії, літератор. Заарештований 3 грудня 1934 р. НКВС УСРР за звинуваченням у злочинах, що передбачені ст. 54, пп. 8 і 11 КК УСРР. Засуджений військовим трибуналом УВО 28 квітня 1935 р. до позбавлення волі строком на 10 років. Вдруге засуджений за контрреволюційну діяльність судовою трійкою УНКВС Ленінградської області 28 лютого 1937 р. до виняткової міри покарання. Вирок виконаний.

5. Михайло Кирилович КОЗОРИЗ — 1882 р. народження, уродженець Галичини, колишній науковий співробітник української Академії наук. Заарештований ДПУ УСРР 21 лютого 1933 р. у справі УВО. Постановою судової спецтрійки при колегії ДПУ УСРР від 1 жовтня 1933 р. засуджений на 5 років ВТТ. Повторно засуджений за контрреволюційну діяльність трійкою УНКВС Ленінградської області 9 жовтня 1937 р. до виняткової міри покарання. Вирок виконаний.

6. Микола Гурійович КУЛІШ — 1892 р. народження, уродженець Харкова, письменник. Заарештований 7 грудня 1934 р. НКВС УСРР за звинуваченням у злочинах, що передбачені ст. 54, пп. 8 і 11 КК УСРР. Засуджений військовим трибуналом Київського військового округу 4 лютого

1936 р. до 10 років ВТТ. Вдруге засуджений за контрреволюційну діяльність трійкою УНКВС Ленінградської області 9 жовтня 1937 р. до виняткової міри покарання. Вирок виконаний.

7. Павло Петрович ФИЛИПОВИЧ — 1891 р. народження, уродженець колишньої Київської губернії, літературознавець. Заарештований 5 вересня 1935 р. НКВС УСРР за звинуваченням у злочинах, передбачених ст. 54, пп. 8 і 11 КК УСРР. Вироком військового трибуналу Київського військового округу від 4 лютого 1936 р. засуджений на 10 років ВТТ. Вдруге засуджений трійкою УНКВС Ленінградської області 9 жовтня 1937 р. до виняткової міри покарання. Вирок виконаний.

8. Мирослав Дмитрович ІРЧАН-БАБЮК — 1896 р. народження, уродженець Галичини, письменник, колишній відповідальний редактор журналу «Західна Україна». Заарештований 28 грудня 1933 р. ДПУ УСРР у справі УВО, звинувачений у злочинах, що передбачаються ст. 54, пп. 8 і 11 КК УСРР. Постановою судової трійки при колегії ДПУ УСРР від 28 лютого 1934 р. засуджений на 10 років позбавлення волі у концтаборі. Вдруге засуджений трійкою УНКВС Ленінградської області 9 жовтня 1937 р. до виняткової міри покарання. Вирок виконаний.

9. Яків Григорович САВЧЕНКО — 1890 р. народження, уродженець Харківської області, поет та критик. Заарештований 19 вересня 1937 р. за звинуваченням у злочинах, що передбачаються ст. 54, пп. 8 і 11 КК УСРР. 1 листопада 1937 р. візна сесія Військової колегії Верховного суду УСРР засудила його до виняткової міри покарання. Вирок виконаний.

10. Михайло Васильович СЕМЕНКО — 1892 р. народження, уродженець Полтавської області, письменник. Заарештований 25 квітня 1937 р. НКВС УСРР за звинуваченням у злочинах, що передбачаються ст. 54, пп. 8 і 11 КК УСРР. 23 жовтня 1937 р. візна сесія Військової колегії Верховного суду СРСР засудила його до виняткової міри покарання. Вирок виконаний.

11. Валер'ян Львович ПОЛІЩУК — 1897 р. народження, уродженець колишньої Волинської губернії, літератор. Заарештований 6 грудня 1934 р. НКВС УСРР за звинувачен-

ням у злочинах, що передбачаються ст. 54, пп. 8 і 11 КК УСРР. 28 березня 1934 р. виїзна сесія Військової колегії Верховного суду СРСР засудила його до позбавлення волі на 10 років. Вдруге засуджений за контрреволюційну діяльність 9 жовтня 1937 р. трійкою УНКВС Ленінградської області до виняткової міри покарання. Вирок виконаний.

12. Василь Михайлович ГУБЕНКО-ЧЕЧВЯНСЬКИЙ — 1888 р. народження, уродженець с. Грунь Харківської області, письменник. Заарештований 3 січня 1936 р. НКВС УСРР за звинуваченням у злочинах, що передбачаються ст. 54, пп. 8 і 11 КК УСРР. Засуджений 14 липня 1937 р. Військовою колегією Верховного суду СРСР до виняткової міри покарання. Вирок виконаний.

13. Іван Дмитрович КОВТУН-ВУХНАЛЬ — 1906 р. народження, уродженець с. Чернобаївки Харківської області, письменник. Заарештований 3 листопада 1936 р. НКВС УСРР за звинуваченням у злочинах, що передбачаються ст. 54, пп. 8 і 11 КК УСРР. Засуджений Військовою колегією Верховного суду СРСР до виняткової міри покарання. Вирок виконаний.

14. Ананій Дмитрович ЛЕБІДЬ — 1900 р. народження, уродженець Чернігова, викладач української мови та літератури. Заарештований 19 квітня 1935 р. НКВС УСРР за звинуваченням у злочинах, що передбачаються ст. 54, пп. 8 і 11 КК УСРР. Засуджений 4 лютого 1936 р. військовим трибуналом КВО до 10 років ВТТ. Вдруге засуджений за контрреволюційну діяльність 25 листопада 1937 р. спецтрійкою УНКВС Ленінградської області до виняткової міри покарання. Вирок виконаний.

15. Микола Григорович ФІЛЯНСЬКИЙ — 1873 р. народження, уродженець Полтавської області, літератор. Заарештований 11 жовтня 1937 р. УНКВС Дніпропетровської області за звинуваченням у злочинах, що передбачаються ст. 54, пп. 8 і 11 КК УСРР. Засуджений 11 січня 1938 р. виїзною сесією Військової колегії Верховного суду СРСР до виняткової міри покарання. Вирок виконаний.

16. Пилип Йосифович КАПЕЛЬГОРОДСЬКИЙ — 1892 р. народження, уродженець с. Городище Полтавської області, письменник. Заарештований 19 березня 1938 р. УНКВС Полтавської області за звинуваченням у злочинах,

що передбачаються ст. 54, пп. 10 і 11 КК УРСР. Засуджений трійкою УНКВС Полтавської області до виняткової міри покарання. Вирок виконаний.

17. Василь Миколайович ВЕРХОВИНЕЦЬ-КОСТЄВ — 1880 р. народження, уродженець Галичини, колишній керівник українського державного жіночого ансамблю. Заарештований 25 липня 1937 р. НКВС УРСР за звинуваченням у злочинах, що передбачаються ст. 54, пп. 8 і 11 КК УРСР. Засуджений 11 квітня 1938 р. виізною сесією Військової колегії Верховного суду СРСР до виняткової міри покарання. Вирок виконаний.

18. Костянтин Євгенович БОГУСЛАВСЬКИЙ — 1895 р. народження, уродженець Луганської області, композитор. Заарештований 12 серпня 1937 р. УНКВС Харківської області за звинуваченням у злочинах, що передбачаються ст. 54, пп. 8 і 10 КК УРСР. Засуджений 8 вересня 1937 р. трійкою УНКВС до виняткової міри покарання. Вирок виконаний.

19. Пимен Михайлович РУДЯКІВ — 1898 р. народження, уродженець м. Києва, колишній директор Київського музею народної творчості. Заарештований 16 жовтня 1937 р. НКВС УРСР за звинуваченням у злочинах, що передбачаються ст. 54, пп. 8 і 11 КК УРСР. Засуджений 21 грудня 1937 р. виізною сесією Військової колегії Верховного суду СРСР до виняткової міри покарання. Вирок виконаний.

20. Іван Іванович ПАДАЛКА — 1894 р. народження, уродженець с. Драбова Харківської області, художник. Заарештований 29 вересня 1937 р. НКВС УРСР за звинуваченням у злочинах, що передбачаються ст. 54, пп. 8 і 11 КК УРСР. Засуджений 13 липня 1937 р. Військовою колегією Верховного суду СРСР до виняткової міри покарання. Вирок виконаний.

21. Василь Феофанович СЕДЛЯР — 1899 р. народження, уродженець с. Красновки Полтавської області, художник. Заарештований 28 листопада 1936 р. НКВС УСРР за звинуваченням у злочинах, що передбачаються ст. 54, пп. 8 і 11 КК УСРР. Засуджений 13 липня 1937 р. Військовою колегією Верховного суду СРСР до виняткової міри покарання. Вирок виконаний.

22. Станіслав Васильович ШАГАЙДА-ШАГОДІН — 1896 р. народження, уродженець Галичини, артист Київської кінофабрики. Заарештований 17 грудня 1937 р. УНКВС Київської області за звинуваченням у злочинах, що передбачаються ст. 54, п. 6 КК УРСР. Засуджений 12 січня 1938 р. постановою НКВС СРСР та прокурора СРСР до виняткової міри покарання. Вирок виконаний.

23. Микола Захарович НАДЕМСЬКИЙ — 1892 р. народження, уродженець м. Києва, колишній актор Одеської кінофабрики. Заарештований 17 грудня 1937 р. УНКВС Одеської області за звинуваченням у злочинах, що передбачаються ст. 54, пп. 10 і 11 КК УРСР. Засуджений 23 грудня 1937 р. трійкою УНКВС Одеської області до виняткової міри покарання. Вирок виконаний.

24. Фауст Львович ЛОПАТИНСЬКИЙ — 1899 р. народження, уродженець м. Львова, колишній сценарист Київської кіностудії. Заарештований 1 червня 1937 р. НКВС УРСР за звинуваченням у злочинах, що передбачаються ст. 54, пп. 10 і 11 КК УРСР. Згідно з наказом НКВС СРСР № 00485 від 11 серпня 1937 р. розстріляний 3 вересня 1937 р. (за матеріалами слідства і без всякого суду.— Авт.).

25. Борис Данилович ТКАЧЕНКО — 1899 р. народження, уродженець м. Воронежа, колишній коректор-консультант Партвидаву. Заарештований 31 жовтня 1937 р. НКВС УСРР за звинуваченням у злочинах, що передбачаються ст. 54, пп. 8 і 11 КК УРСР. Засуджений 22 грудня 1937 р. виїзною сесією Військової колегії Верховного суду СРСР до виняткової міри покарання. Вирок виконаний.

26. Євген Іванович КАСЬЯНЕНКО — 1889 р. народження, письменник-перекладач. Заарештований 11 серпня 1937 р. УНКВС Харківської області за звинуваченням у злочинах, що передбачаються ст. 54, пп. 8 і 11 КК УРСР. Засуджений 20 грудня 1937 р. Військовою колегією Верховного суду СРСР до виняткової міри покарання. Вирок виконаний.

27. Федір Матвійович ГАВРИЛЕНКО — 1899 р. народження, уродженець с. Ново-Павлівки Одеської області, науковий працівник. Заарештований 11 липня 1937 р. НКВС УРСР за звинуваченням у злочинах, що передба-

чаються ст. 54, пп. 8 і 11 КК УРСР. Засуджений 1 грудня 1937 р. Особливою нарадою НКВС СРСР на 5 років ВТТ. Утримувався у Півнзахтабі, де 23 березня 1939 р. помер.

28. Віктор Дмитрович ЮРКЕВИЧ — 1898 р. народження, уродженець м. Ленінакана, Вірменія, колишній науковий співробітник Української академії наук. Заарештований 12 вересня 1937 р. Засуджений 1 грудня 1937 р. трійкою УНКВС Київської області до 10 років ВТТ посиленого режиму. Відомостей про місце відбування покарання не маємо.

29. Володимир Зенонович РЖАНИЦЬКИЙ — 1895 р. народження, уродженець Галичини, науковий працівник. Заарештований 7 грудня 1933 р. ДПУ УСРР у справі УВО (ст. 54, пп. 8 і 11 КК УСРР). Засуджений 23 лютого 1934 р. судовою трійкою при Колегії ДПУ УСРР на 10 років ВТТ. Утримувався в Інттабі. Відомостей про його місцеперебування у даний час не маємо ніяких.

30. Борис Дмитрович АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧ — 1899 р. народження, уродженець м. Ромни, письменник. Заарештований 2 січня 1935 р. НКВС УСРР за звинуваченням у злочинах, що передбачаються ст. ст. 20, 54, пп. 8 і 11 КК УСРР. Засуджений 23 вересня 1935 р. військовим трибуналом Київського військового округу на 10 років ВТТ без ураження у правах та без конфіскації майна. Термін покарання відбував у БАМтабі, де вдруге заарештований 10 квітня 1937 р. за звинуваченням у злочинах, що передбачаються ст. 58, пп. 10 і 11 КК РРФСР. Засуджений 27 липня 1937 р. відділенням Далекосхідного крайового суду при БАМтабі ще на 10 років ВТТ посиленого режиму. Утримувався у Букачагтабі. Місце перебування його у даний час невідоме.

31. Лідія Євгенівна ВОВЧИК (БЛАКИТНА-ВОВЧИК) — 1900 р. народження, уродженка Кам'янець-Подільської області. Заарештована УНКВС Харківської області за звинуваченням у злочинах, що передбачаються ст. 54, пп. 10 і 11 КК УСРР. Засуджена трійкою УНКВС на 10 років таборів. Відомостей про її місцеперебування у даний час не маємо.

32. Максим Максимович ЛЕБІДЬ — 1899 р. народження, уродженець Полтавської області, колишній співробіт-

ник «Вукоопхудожник». Заарештований 23 червня 1934 р. ДПУ УСРР у справі УВО. Засуджений 22 грудня 1934 р. Особливою нарадою при НКВС СРСР на 5 років ВТТ. Утримувався в Ухтпечтабі (м. Чиб'ю). Місцеперебування його у даний час невідоме.

33. Михайло Єлисейович СЛАБЧЕНКО — 1893 р. народження, уродженець м. Одеси. Заарештований 18 січня 1930 р. ДПУ УСРР у справі СВУ (ст. 54, пп. 2 і 11 КК УСРР). Засуджений 19 квітня 1930 р. Верховним судом УСРР на 6 років ВТТ. Утримувався у Білбалттабі. Справа його переглянута 20 січня 1936 р. Особливою нарадою при НКВС СРСР, і йому дозволено проживання у м. Йошкар-Олі протягом 3 років. Відомостей про його місцеперебування у даний час у нас немає.

34. Володимир Олександрович ПАРХОМЕНКО — 1880 р. народження, уродженець м. Сміли, професор історії Дніпропетровського інституту народної освіти. Заарештований 30 вересня 1929 р. Дніпропетровським облвідділенням ДПУ УСРР у справі СВУ. Засуджений 28 січня 1930 р. судовою трійкою при Колегії ДПУ УСРР на 10 років концтаборів. Покарання відбував у Соловецькому таборі (м. Кем). Достроково звільнений 6 червня 1933 р. виїзною трійкою ОДПУ СРСР як інвалід. Місцеперебування його у даний час невідоме.

35. Микола Васильович ГОРБАНЬ — 1889 р. народження, уродженець с. Миколаївки Полтавської області. Заарештований 6 квітня 1931 р. ДПУ УСРР за звинуваченням у злочинах, що передбачаються ст. 54, п. 11 КК УСРР. Засуджений 7 лютого 1932 р. на 3 роки заслання у Казахстан. Вдруге заарештований 6 грудня 1933 р. повноважним представником ДПУ СРСР у Казахстані за звинуваченням у злочинах, що передбачаються ст. 58, пп. 10 і 11 КК РСФРР. Засуджений 5 березня 1934 р. Особливою нарадою при Колегії ДПУ СРСР на 3 роки вислання в Обсько-Іртиську область. Відомостей про його місцеперебування у даний час у нас немає.

36. Іван Опанасович СОКОЛЯНСЬКИЙ — 1889 р. народження, уродженець с. Чинське, що на Кубані, професор педагогіки. Засуджений 8 березня 1934 р. трійкою при Колегії ДПУ УСРР на 3 роки ВТТ умовно. Заарештова-

ний 13 січня 1937 р. УНКВС Харківської області за звинуваченням у злочинах, що передбачаються ст. 54, пп. 8 і 11 КК УРСР. Засуджений 20 листопада 1937 р. трійкою УНКВС на 10 років ВТТ. Справа його припинена 16 квітня 1939 р. за недостатністю зібраних доказів і свідчень, а він з-під варт звільнений. Місцеперебування його у даний час невідоме.

37. Павло Михайлович ГУБЕНКО (Остап ВИШНЯ) — 1889 р. народження, український письменник. Заарештований 26 грудня 1933 р. ДПУ УСРР за звинуваченням у злочинах, що передбачаються ст. 54, пп. 8 і 11 КК УСРР. Засуджений 23 лютого 1934 р. Колегією ДПУ СРСР до виняткової міри покарання з заміною її ув'язненням у ВТТ на 10 років. Звільнений 8 січня 1943 р. з Бутирської в'язниці (м. Москва) на підставі рішення Особливої наради НКВС СРСР від 25 вересня 1942 р. Відомостей про його місцеперебування в даний час у нас немає.

38. Іван Іванович БРОНА — 1887 р. народження, уродженець м. Острога (колишня Люблінська губернія), завідував сектором літератури і мистецтва Київського обкому КП(б)У. Заарештований 14 липня 1933 р. Київським облвідділом ДПУ УСРР у справі УВО. Засуджений 14 лютого 1934 р. трійкою при Колегії ДПУ УСРР на 5 років ВТТ. Покарання відбував у БАМтабі. Звільнений достроково із зарахуванням робочих днів (точної дати про звільнення у справі немає). У 1939 р. ним порушене клопотання про зняття з нього судимості, у чому було відмовлено. Відомостей про його місцеперебування у даний час у нас немає.

39. Ігнатій Мартинович ХОТКЕВИЧ — 1876 р. народження, уродженець м. Харкова, науковий співробітник, викладач музтехнікуму. Заарештований 28 лютого 1938 р. УНКВС Харківської області за звинуваченням у злочинах, що передбачаються ст. 54, пп. 8 і 11 КК УРСР. Результати по його справі невідомі. Ніяких даних не маємо.

40. Володимир Степанович ЄВФИМОВСЬКИЙ — у 1929 р. перебував на оперативному обліку ДПУ УСРР як український націоналіст. Відомостей про його арешт, а також про його місцеперебування у даний час не маємо.

41. Дмитро Овсійович КРАВЦОВ — перебував на оперативному обліку в ДПУ УСРР як український націоналіст. Відомостей про його арешт, а також про його місцеперебування у даний час не маємо.

Стосовно ж Л. О. Онишкевича, В. В. Руднєва, М. Д. Чернявського та Олени Курило, як доповідав М. С. Хрущову нарком держбезпеки України Савченко, за документами НКДБ «компрометуючих матеріалів, а також відомостей про їхнє місцеперебування немає». З'ясовувати, мабуть, не схотів чи не мав часу або, може, й сам побоювався колег з беріївського відомства у Москві. То ж зайвий раз розпитувати не наважився.

Саме по собі читання цих документів — заняття, чесно кажучи, не з легких... Сумно читати їх не тільки тому, що весь час одноманітно повторюється моторошний перелік найменувань репресивних установ, статей Кримінального кодексу та майже однакових звинувачень і жорстоких вироків. Пригнічує і засмучує й сама безкінечна повторюваність і навіть удавана буденність таких речень, як «заарештований», «заарештований вдруге», «засуджений за звинуваченням», «засуджений до виняткової міри покарання», «вирок виконаний». Страшна, люта буденність тих років сьогодні здається якимось трагічним, позбавленим змісту і глузду, фарсом, жорстокою виставою в театрі абсурду. Але так і було — і ці два документи є зрізом, фотознімком нашої суспільної історії. За ними — відпливи та припливи тієї багаторічної сталінської війни проти власного народу, в цьому випадку проти української наукової і творчої інтелігенції.

Цікаві ці документи нам ще й тому, що, по-перше, вони — унікальні першоджерела, які з абсолютною, бухгалтерсько-статистичною точністю неупереджено розповідають: хто, коли, якого дня і за якими звинуваченнями був заарештований, а згодом і засуджений, де він відбував покарання і хто судив його несправедно. По-друге, це, мабуть, один з перших документів, написаних ще під час Великої Вітчизняної війни, метою якого була хоч якась, хоч часткова реабілітація. І прагнув провести її М. С. Хрущов, який, може, саме тоді вперше осягнув велетенські масштаби сталінських злочинів, відчув всю безмірну не-

охоплюваність розумом сталінщини і того, що принесла вона народові.

Адже Хрущов запитував відомості про долю лише півсотні кращих письменників, митців та вчених України і дізнався, теж, можливо, вперше, що винищені, вирубані, розтоптані, зліквідовані майже всі. Як тут було не замислитися над долею народу і долею жорстокого й лицемірного «кремлівського вождя і вчителя»? Вважаємо, що й сама відповідь НКДБ України теж примусила Микиту Сергійовича замислитися над тим, хто ж є справжнім господарем у країні?

Перечитаймо ще раз уважно відповідь генерала Савченка. Що сказав нового, чим допоміг Хрущову один з володарів гігантської табірної імперії? А нічим. Просто назвав точні дані про арешти та страту приречених на смертну кару. А про живих не сказав майже нічого — «відомостей» у нього немає. Ні про кого і ніяких! Це була замаскована за бюрократичними законами, досить ввічлива, але чітка відповідь — не лізьте, Микито Сергійовичу, не в свої справи. Все одно нічого не довідається. Ми, справжні хазяї країни і людських душ, вас не сприймаємо, ми сильніші за вас.

І якщо так відповідали членові Політбюро ЦК ВКП(б), то як поводитися в органах з рядовими громадянами, із звичайними прохачами?! Урок 1943-го був Хрущовим сприйнятий і засвоєний назавжди. Можливо, таких уроків було і до того, і після того ще дуже багато, але і у 1953-му під час беріївського заклоту, і у 1956-му під час XX з'їзду, і у 1961-му під час XXII з'їзду Хрущов ці уроки не забував.

Не знаю, чи помітив він цю деталь, але відповідь наркома держбезпеки — найстрашніша ознака того часу. Зверніть увагу, скільки інстанцій, установ, органів і організацій мали право в ті часи позбавляти людину життя без всякого закону. Це могли зробити виїзна сесія Військової колегії Верховного суду СРСР, виїзна сесія Верховного суду СРСР, Військова колегія Верховного суду СРСР, Верховний суд України і Верховний суд СРСР, Особлива нарада при ДПУ, а згодом при НКВС СРСР, колегія ДПУ СРСР, Комісія НКВС СРСР, військовий трибунал

будь-якого військового округу, спеціальні трійки — «трійки смерті» при обласних управліннях НКВС, трійки при ДПУ. Людей страчували за постановою НКВС СРСР і прокурора СРСР, навіть просто за спеціальним наказом НКВС СРСР — звичайним наказом по міністерству, як, наприклад, сценариста і кінодраматурга Фауста Лопатинського розстріляли 11 серпня 1937 р. за наказом № 00485 НКВС СРСР. В країні вирувала якась справжня вакханалія смерті, коли кривава розправа ставала звичним елементом повсякденного життя.

Навіть якщо судити лише по вищезгаданих жертвах сталінщини за синодиком Хрущова, можна чітко помітити, що на Україні 1937-му передував рік 1933-й, а йому — рік «великого сталінського перелому». 29 вересня 1929 р. був заарештований професор історії Дніпропетровського інституту народної освіти (нині — Дніпропетровський держуніверситет) В. О. Пархоменко. Його звинувачували у належності до «Спілки визволення України». Саме тоді на обліку, а відповідно і під наглядом ДПУ УСРР як «українські націоналісти» перебували: відомий фахівець з архівних джерел, історик В. С. Євфимовський і вчений-архівіст, кандидат історичних наук Д. О. Кравцов. Цілком вірогідно, що першому з них вдалося уникнути репресій тільки тому, що він переїхав з Харкова до Ленінграда, а другий врятувався у Куйбишеві, де став доцентом місцевого педагогічного інституту.

І закрутилося страшне, смертоносне колесо сталінського свавілля. 28 січня 1930 р. Пархоменку «влупили» 10 років ув'язнення і відправили його «перевиховуватися» на Соловки. За десять днів до цього був заарештований за сфабрикованим звинуваченням-фальшивкою у цій же справі академік Михайло Слабченко. А 19 квітня його засудили на 6 років таборів та відправили будувати Біломорсько-Балтійський канал, де він змушений був розважати кримінальників, щоб вижити у середовищі злочинців і вбивць.

6 квітня 1931 р. було заарештовано, а 7 лютого 1932 р. відправлено на заслання до Казахстану автора багатьох популярних книжок з історії України Миколу Горбаня. 21 лютого 1933 р. у справі УВО заарештовано

західноукраїнського прозаїка М. Козоріза. Щоправда, 6 червня з Соловків через інвалідність був звільнений закатований «лікарями» професор Пархоменко. Але вже через місяць, 14 липня 1933-го, заарештовано завідуючого сектором літератури і мистецтва Київського обкому КП(б)У, колишнього ректора Київського художнього інституту, мистецтвознавця І. І. Брону. 5 жовтня на 5 років таборів було засуджено Козоріза. А 6 грудня у Казахстані вдруге заарештували М. В. Горбаня, наступного дня прийшла черга західноукраїнського прозаїка і драматурга В. З. Ржицького, 25 грудня — відомого поета-галичанина В. Бабинського, 26-го — гумориста і байкаря, визначного фейлетоніста Остапа Вишні, 28-го — головного редактора журналу «Західна Україна» Мирослава Ірчана. Кати не довго мудрували: 14 лютого 1934 р. 5 років таборів одержав Брона, 23 лютого на 10 років таборів було засуджено Ржицького, а О. Вишню прирекли до виняткової міри покарання, що потім була замінена на 10 років таборів посиленого режиму.

28 лютого на 10 років концтаборів (це один з перших вироків, де прямо було написано — «концтабір») засуджений Ірчан і на 3 роки — Василь Бабинський. 5 березня ще 3 роки додатково «одержав» Микола Горбань, а всього через три дні, на свято 8 Березня, 3 роки виправних таборів присудили колишньому директорові Харківського інституту дефективних дітей, всесвітньвідомому фахівцеві з сурдотифлопедагогіки, професору Івану Соколянському. 23 червня 1934 р. заарештований мистецтвознавець, співробітник «Вукоопхудожника» М. М. Лебідь.

1 грудня 1934 р. в Ленінграді був вбитий С. М. Кіров, і відразу ж по всьому Радянському Союзу почали вишукувати і кидати за ґрати «терористів». Головний удар був спрямований проти творчої інтелігенції. Значно постраждали її представники на Україні. 3 грудня заарештовано поета і прозаїка Г. Шкурупія, 6-го — поета В. Поліщука, наступного дня — відомого драматурга М. Куліша, ще через три дні — мовознавця, перекладача з французької мови і талановитого прозаїка В. Підмогильного. 19 березня 1935 р. на 10 років таборів був засуджений прозаїк Олекса Слісаренко.

3 січня 1936 р. заарештований письменник-гуморист В. М. Губенко-Чечвянський, брат Остапа Вишні, 29 вересня — художник І. І. Падалка, 3 листопада — письменник-гуморист Вухналь (І. Д. Ковтун), а 28 листопада — талановитий художник Василь Седляр.

Та настав незабутній, проклятий довіку 1937 рік. Вже 13 січня вдруге заарештовують професора Соколянського, 28 лютого повторно засуджений — цього разу вже до виняткової міри покарання — Шкурупій. 25 квітня був заарештований поет М. В. Семенко, 1 червня — сценарист Київської кіностудії Ф. О. Лопатинський, 11 липня — відомий історик Ф. М. Гавриленко.

13 липня 1937 р. до виняткової міри покарання засуджені Падалка і Седляр, наступного дня — письменник Губенко-Чечвянський. 25 липня заарештований керівник українського жіночого ансамблю В. М. Верховинець-Костев. 27 липня в'язень БАМтабу Антоненко-Давидович одержав «додаток» — ще 10 років таборів та був наступного дня відправлений у Букачагтаб. 11 серпня заарештували письменника і перекладача Є. І. Касьяненка, 12-го — композитора К. Є. Богуславського. 12 вересня у камеру в'язниці потрапляє архівіст В. Д. Юркевич, 19-го — поет, літературознавець і критик Я. Г. Савченко.

9 жовтня 1937 р. трійка УНКВС Ленінградської області засуджує за кілька хвилин на смерть відразу 7 в'язнів — гордість української літератури: Ірчана, Козоріза, Куліша, Підмогильного, Поліщука, Слісаренка та Филиповича. А наступного дня 5 років виправних таборів одержує Гавриленко. 23 жовтня до виняткової міри покарання засуджений Семенко. 11 жовтня заарештований поет Микола Філянський, 16-го — директор Київського музею народної творчості П. М. Рудяков, 31 жовтня — консультант Партвидаву Б. Д. Ткаченко.

3 листопада в Калінінській області вдруге заарештований В. П. Бабинський. 20 листопада на 10 років таборів засуджений професор-педагог І. О. Соколянський, 25-го вдруге судили — на цей раз досудили-таки до розстрілу — А. Д. Лебеда. 1 грудня на 10 років таборів засуджено історика Юркевича. 17 грудня заарештовані кіноактори М. З. Надемський і С. В. Шагайда-Шагодін.

20 грудня 1937 р. до розстрілу засудили Касьяненка, 21-го — Рудякова, 22-го — Ткаченка, 23-го — Надемського, 12 січня 1938 р. — Шагайду-Шагодіна, 11-го — Філянського, 21-го — Бабинського, 11 квітня — Верховинця-Костева. Вирок був усім лише один — страта.

23 березня 1939 р. у Півнісхідтабі помирає замордований Гавриленко, 16 квітня за недостатністю доказів і свідчень припинено справу професора Соколянського, а його самого випускають з в'язниці. Але в тому ж році професор Іван Брона, достроково випущений з-за дроту БАМтабу по зарахуванню відпрацьованих робочих норм, збуджує клопотання про зняття з нього судимості, та йому в цьому було відмовлено.

Життя продовжувалося. І лише у 1943 р. М. С. Хрущов — замовник українського синодика — дізнається, куди зникали діячі культури України, зникали назавжди.

ВОЛОДИМИР БОРЕЙКО
ДМИТРО ТАБАЧНИК

ТРАГЕДІЯ В АСКАНІЇ-НОВІЙ

Хтось із великих слушно відзначив: чим подія цікавіша для історії, тим вона сумніша для сучасника. Лякаюча, але, мабуть, незаперечна істина. З точки зору історика-дослідника сталінська епоха, величезний за масштабами і наслідками соціальний експеримент над цілим суспільством, над всією країною, — надзвичайно складний, неосяжний для роздумів і гіпотез період. Але з точки зору сучасників, що потрапили у страшні жорна всесильної і, як виявилось, вкрай недосконалої сталінської системи, котра будувалася малописьменними конструкторами-фанатиками, — що може бути жахливіше? Що може бути гіршим від того, ніж усвідомлювати: життя твоє, друзів, ще десятків тисяч і мільйонів людей, цілих поколінь минуло марно, у якійсь дикунській гонитві за соціально-політичними примарами.

Сталінська епоха стала незбагненною трагедією радянських людей всіх, без винятку, професій, всіх регіонів країни, всіх соціальних верств суспільства. Бо жили вони в умовах справжнього геноциду, що відчувався з кожним роком дедалі сильніше і сильніше. Не винятком були у ті часи і люди науки. Адже чимало хрестів — і цвинтарних, і цензурних, і моральних — обірвали у ті часи творчу,

наукову, життєву кар'єру багатьох видатних українських учених. Особливих втрат зазнали вони від масових сталінських репресій у довоєнні роки, коли кожна людина втрачала найголовніше своє право і найцінніше багатство — право на життя.

Жорстокі випробування не обминули й долю визначного вченого, професора Володимира Володимировича Станчинського — фундатора науки про екологію, — одного з тих, хто безвинно постраждав, хто був розтопганий чобітьми «батька народів» та його посіпак. Американські дослідники, фахівці-екологи вважають, що за широтою наукових і діапазоном творчих інтересів, геніальністю ідей та розробок він міг би зрівнятися з всесвітньовідомим радянським біологом — академіком Миколою Вавіловим. Але у нас поки що ім'я Володимира Станчинського не знають навіть студенти біологічних факультетів.

А його наукова діяльність була щільно пов'язана з форпостом вітчизняної екології, першим українським заповідником Асканія-Нова, який заснував у 80-х роках минулого століття багатий та освічений меценат і мандрівник барон Фрідріх фон Фальц-Фейн. Ще до революції тут була зібрана велика кількість рідкісних і унікальних видів тварин, збережено від землекористування просторий масив первісного «Дикого поля». Ботанік І. Пачоський проводив саме тут перші ґрунтовні досліді, у незайманому південному степу.

У лиху годину громадянської війни відомий мандрівник П. Козлов, соратник генерала М. Пржевальського, за велінням серця поспішив до Асканії, намагаючись врятувати її від розграбування. На жаль, це йому не вдалося. Махновців заступили розгнuzдані «батьки» отамана Григор'єва, того в свою чергу замінила вільна кулеметна команда матроса Забіри. Бували червоні та білі, зелені та жовто-блакитні. І всі, без винятку, будемо справедливі, займалися розбоєм — стріляли у диких коней Пржевальського, полювали на страусів, розкрадали безцінні музейні експонати. У «набутті» майна особливу спритність виявили хазяйновиті вояки з петлорівських частин.

Історія донесла до нас ім'я заступника і шанувальника заповідника — робітника-машиніста Петра Кучерова, голо-

ви першої повітової Ради, який разом з П. Козловим на волосному з'їзді в Олешках (нині — м. Цюрупинськ) добився-таки розпорядження народної влади про Асканію: «Заповідну землю не ділити, а охороняти як культурну спадщину». А вже 1 квітня 1919 р. головою уряду Радянської України Х. Г. Раковським був підписаний спеціальний декрет про оголошення Асканії «народним парком».

Залікувавши рани, заподіяні лихоліттями війни, Асканія поступово ставала великою науковою установою. Особливий її розквіт почався з весни 1929 р., коли наукову частину заповідника очолив професор В. В. Станчинський. Прекрасний організатор, гнучкий адміністратор, талановитий вчений, а головне — людина, безмежно закохана у свою справу, він швидко встановлює контакти з місцевими радянськими органами, знаходить розуміння й підтримку в Наркомземі України та Наркомосі, в Українській сільськогосподарській академії.

Тут, у неосяжних південних степах республіки, разом з молодими, творчими кадрами Станчинський вперше в країні починає широко проводити біоценологічні та екологічні досліди. Наукові біографії майбутніх відомих учених, зокрема академіка Н. Нечаєвої, докторів наук Є. Воронцова, С. Медведєва, М. Шалити, починалися саме в Асканії.

Станчинський активно займається не тільки науковою роботою, а й бере участь у громадському житті. Він започаткував і редагував «Журнал екології та біоценології», передплатники якого встигли отримати, на жаль, лише перший номер, був ініціатором скликання і головою оргкомітету Другого Всесоюзного з'їзду по охороні природи, що мав зібратися в Асканії-Новій. Чимало зусиль доклав Станчинський, щоб провести у Харкові Всесоюзний з'їзд зоологів, анатомів та гістологів, де Володимир Володимирович очолював кафедру зоології на біологічному факультеті університету, де створив розгалужену стаціонарну аспірантуру. Проте всім цим прекрасним творчим починанням вченого так і не судилося здійснитися.

Перед нами старі, з трохи потертими картонними палітурками теки — зверху грифи «Цілком таємно» і «Зберігати».

ти довічно». Судова справа № 208744, у позовних сторінках якої людська доля, людська трагедія професора Станчинського і його дітища — заповідника Асканія-Нова та колективу дослідників.

«Час усе бачить, усе чує і все розкриває»,— підмітив Софокл. Майже через шістьдесят років дійшла черга і до цієї справи. Три великих томи з червоно-брудними палітурками, в яких ордери на арешт, довідки, оперативні матеріали, наклепи, протоколи допитів, постанови про ув'язнення і звільнення. У трьох томах — чотири долі. Розкриваємо перший том.

...«Місто Харків, 1933 р., листопад, 9 дня. Я, оперуповноважений ЕКУ ДПУ УСРР Гогенбергер, розглянувши матеріали по звинуваченню гр. Станчинського В. В. у злочинах, передбачених ст. 54, пп. 7, 11 КК УСРР і виражених у тому, що він був одним із керівників к-р (контрреволюційної.— Авт.) шкідницької повстанської організації у держзаповіднику Асканія-Нова та інших місцях Радянського Союзу; зазначена організація мала на меті збройне повалення Радянської влади.

Станчинський вербував нових членів к-р шкідницької організації, проводив контрреволюційну пропаганду, розробляв методи підривної діяльності організації, підтримував зв'язок з її московським центром».

Професора Станчинського заарештували у Харкові 6 листопада 1933 р. і на перший допит повели лише через тиждень — 13-го. А шість діб він просто пронудьгував серед кримінальників.

З Голої Пристані привозять ще одного «повстанця» — літнього директора Приморських заповідників Олександра Олексійовича Шуммера. З Москви у столипінському вагоні прибуває Костянтин Борисович Фортунатов і через день — Микола Олександрович Мещецкий; вони раніше працювали в Асканії. Крім того, в самому заповіднику заарештовують ще 15 вчених. А у Харкові — відомого ботаніка, професора Олександра Алоїзовича Янату. Через кілька тижнів у Москві — Франца Шиллінгера.

ДПУ ліпило «змову», вигадуючи «змовників». Всі заарештовані — активісти охорони природи, котрі організували багаті радянських заповідників. Більшість з них вже були

або ще могли стати відомими екологами, але «лицарів кинджала» це не зупинило.

В одному з томів є схема, яка свідчить про те, що зусиллями ДПУ «повстанська організація», виявляється, мала своїх людей не тільки в академічних інститутах Москви, Ленінграда, Києва і Харкова, а й у німецькому посольстві та за кордоном. Її «бойовики» групувалися в Асканії-Новій, Кончі-Заспі під Києвом, у Кримському заповіднику, Голій Пристані та інших заповідних місцях. Під тортурами і тиском слідчих Станчинський, Фортунатов і Шуммер «зізналися» у своїй «злочинній діяльності», назвали нові прізвища членів організації. Мещецький не визнав себе винним ні в чому. Його, як і Шуммера, за недостатністю доказів навесні 1934 р. змушені були звільнити. Станчинського засудили до 5 років ув'язнення, Фортунатова — до 10 років.

Так, професор В. В. Станчинський згодився стати «керівником повстанської організації», що мала добре розгалужену мережу в багатьох заповідниках країни. До речі, основний наголос слідчі робили на заповідних ділянках на Чорному, Азовському морях та Кримському півострові. Вони повинні були стати першими плацдармами для «майбутньої інтервенції». Сьогодні все це брудне і малописьменне вариво бридко й огидно навіть читати, моторошно думати, що всьому цьому могли вірити. Але саме такими вигадками примітивні невігласи з ДПУ пояснювали численні орнітологічні спостереження вчених на Обіточній і Білосарайських косах, острові Чурюк: майбутні «повстанці» нібито займалися фотографуванням берегів, визначали глибини заток і бухт для проходження кораблів імперіалістичного десанту. А в київському заповіднику Кончі-Заспі кувалися «бойовики» для перекидання у степ. Та й самі заповідники, як вважали працівники органів ДПУ, були вибрані зовсім недаремно: місця незаймані, далеко від великих міст, охороняються егерями, від стороннього ока приховані. І люди з таким рівнем мислення визначали долю провідних вчених. Але ж як визначали! І з яким завзяттям! Вони ж і малювали протоколи. А виходячи з протоколів допитів, члени організації Станчинського, виявляється, мали наполеонівські «повстанські» плани:

встановили тісний зв'язок з відомим мандрівником, академіком П. Козловим, академіком А. Соколовським, заручилися активною підтримкою «контрреволюціонера» письменника Остапа Вишні, народного комісара фінансів України М. Полоза, готували до повстання загони ВУСМР — Всеукраїнської спілки мисливців та рибалок, намагалися організувати замах на Молотова й Ворошилова.

Звичайно, сьогодні у жодної психічно нормальної людини немає сумніву в повній абсурдності подібних сфабрикованих «зізнань» та «свідчень». Але, на жаль, у 30-ті роки на все це суспільство, запаморочене небаченим, параноїдальним синдромом ворогоманії, дивилося зовсім іншими очима. На запитання слідчого про озброєння Станчинський відповів, що в одному з ставків Асканії-Нової ним начебто затоплена гармата і що в нього вдома, на горіщі, захована рушниця-берданка й патрони. Що могло змусити професора говорити так, ми здогадуємося. Сумніше, що все це сприймалося всерйоз.

У січні 1933 р. в Москві пройшов перший (і, на жаль, останній) з'їзд по охороні природи СРСР. На слідстві про нього згадувалося лише як про збіговисько контрреволюціонерів, де заправляли Яната, Станчинський, Фортунатов і Шиллінгер. Оскільки всі вони були професорами, один із надзвичайно спритних і «політично підкованих» газетярів назвав цей з'їзд зовсім у дусі сталінських часів — «зборами академіко-бандитів, що мріють знищити нашу Батьківщину». Після таких публікацій у центральній пресі про яку наукову діяльність, про які дослідження можна було вести мову? І ще до суду Станчинського зламали морально.

Ще більше постраждав заарештований у Москві і конвойований у Харків Костянтин Фортунатов. В його біографії знайшовся момент, за який одразу ж вхопилися слідчі-катюги: член партії есерів, та ще й воював проти червоних під Самарою. Вони не хотіли брати до уваги, що той же Фортунатов ще і герой боїв на Червоній Пресні у 1905 р., що він був поранений в боях першої російської революції. А пізніше, у громадянську війну, командував у Будьонного кавалерійським полком, вступив на фронті у партію більшовиків, відбудовував Асканію-Нову, створював Примо-

рські заповідники, що його перу належав ряд надзвичайно цікавих, світового рівня наукових праць по схрещуванню тварин.

Фортунатов в руках слідчих відразу став другим «керівником» повстанської організації. До речі, яка іронія долі: у 1928 р. Асканію відвідав шеф ДПУ УСРР і член Політбюро ЦК КП(б)У В. А. Балицький, і саме К. Б. Фортунатов показував йому заповідник.

Після арешту В. В. Станчинського та його учнів, співробітників у Асканії-Новій, як і в інших заповідниках, практично нікому було займатися проблемами екології, орнітології та охорони природи. Та й особливого бажання, мабуть, не виникало. Ну, хто ж поїде до експедиції, усвідомлюючи, що потім за це можуть звинуватити у підготовці плацдарму для іноземного десанту?

Всі лабораторії вчених були закриті, наукові колективи розформовані, а відверто кажучи — розігнані, набрані книги та статті розсіпані, з'їзди відмінені. А наш славетний український заповідник Асканія-Нова, відомий в усьому світі, перетворився на другорядну ферму для розведення свиней та овець. Чим, власне кажучи, залишився він і до цього часу.

Минуло кілька років. По-різному склалася доля безвинно репресованих асканійців. Професор О. А. Яната загинув на Соловках, ентомолог С. П. Медведєв, довгий час поневіряючись, як спецпереселенець, вже після війни врешті-решт повернувся до Харківського державного університету, де, ставши доктором біологічних наук, професором, очолив кафедру ентомології. К. Б. Фортунатов потрапив на 10 років у виправно-трудова табори в Казахстані, де, мабуть, невдовзі і помер. Такий же строк відсидів і завідувачий зоопарком Асканії-Нової О. П. Гуналі. Але був фізично дуже витривалий, загартований — тож і вижив. Останні роки жив у Запоріжжі, допомагав боротися за збереження заповідної цілини та коней Пржевальського у Асканії-Новій. Помер він зовсім недавно.

Як показують матеріали слідства, професору Станчинському ще пощастило. Відсидівши в харківській тюрмі до липня 1934 р., він як спеціаліст-зоотехнік швидко знадобився і був направлений до Одеської області у радгосп-

санаторій імені все того ж В. А. Балицького (отака буває іронія долі), що на станції Роздільна. Працював завзято і без перекурів. За самовідданість ДПУ трохи послабив умови режиму. Ніби знущаючись над вченим і демонструючи йому свою всевладність, начальство у травні 1935 р. визнало, за підсумками змагання, професора Станчинського кращим ударником праці серед ув'язнених. Він був нагороджений грамотою місцевого відділу ДПУ. Більше того — Володимир Володимировичу дозволили навіть займатися наукою. Життя вченого розширилося за межі радгоспу — професор швидко підготував до друку дві книги по екології та ще курс зоогеографії для студентів університетів. Працював по чотирнадцять годин на добу. А 4 травня 1936 р. Станчинський був достроково звільнений. Повідомлення про його звільнення підписане навіть трохи пізніше — 10 травня.

Тривалий час учений ніде не міг влаштуватися на роботу — боялися брати. Допоміг випадок. Якось він зустрівся із своїм старим знайомим Г. П. Граве, який працював директором Центрального лісового заповідника. Той і взяв його до себе завідуючим науковою частиною.

Здавалося б, усе позаду. Можна знову продовжувати перервану роботу, мовби друге дихання з'явилося у професора. Учений створює творчий молодіжний колектив, починає екологічні дослідження, навколо нього з'являються учні, друзі.

На В. В. Станчинського звертають увагу. Він стає постійним учасником пленумів Комітету по заповідниках; у науковому збірнику Комітету часто друкуються його праці. Разом з професором Д. Кашкаровим він видає «Курс зоології хребетних». Кількість наукових праць природодослідника перевищує вісімдесят.

Та роботу знову довелося припинити. Розпочалася Велика Вітчизняна війна. У книзі «Видатні вітчизняні зоологи», виданій 1960 р., відомий київський зоолог, професор університету Б. М. Мазурович пише: «На початку Великої Вітчизняної війни, коли фронт наблизився до кордонів Смоленщини, В. В. Станчинський виїхав до Вологди, де і помер у 1942 році».

Однак все було не зовсім так. У слідчих матеріалах

є неспростовна інформація, що вже у серпні 1940 р. з Києва у Нелідовське районне відділення НКВС, який був куратором Центрального лісового заповідника, що на Смоленщині, спецпоштою відправлені всі три томи справи № 208744 для ознайомлення. Чия то була ініціатива, сьогодні важко сказати. Швидше за все місцеві органи НКВС були зобов'язані знайомитися з матеріалами на людей, які відсиділи строк покарання і проживали у підпорядкованому районі.

Природно, що коли почалася війна, В. В. Станчинського, як колишнього «керівника» контрреволюційної повстанської організації, до того ж і як такого, що «мав» зв'язки із фашистською Німеччиною, не могли не заарештувати. Це і трапилося в ніч з 28 на 29 червня 1941 року. Відомо, що 1 вересня 1941 р. вже з вологодської в'язниці він направляє на ім'я голови Особливої наради при НКВС СРСР Генерального комісара державної безпеки Берії листа, де зізнається, що, перебуваючи в харківському ізоляторі, свідомо дав вигадані показання, обмовив себе і ввів в оману органи державної безпеки.

Та це вже не допомогло, 21 лютого 1942 р. постановою Особливої наради при НКВС СРСР його знову засуджують до 8 років ув'язнення як «соціально небезпечного та раніше судимого». Ще в Харкові Станчинський скаржився на склероз серця. І тут, у Вологодській в'язниці № 1, йому не судилося довго прожити. Учений помер 19 березня 1942 року. Друге дев'ятимісячне ув'язнення стало останньою краплею. Де він похований, невідомо.

У часи «хрущовської відлиги» вченого повністю реабілітували.

Якщо вам доведеться колись побувати в Асканії-Новій і ви зайдете до розкішного адміністративного будинку, розглянете експонати невеличкого музею, не силкуйтеся знайти знаки уваги до пам'яті видатного українського вченого. Даремно. Навіть ім'я його там уголос не промовляють.

Рівень культури і цивілізованості будь-якої нації визначається багатьма факторами, в тому числі і ставленням до пам'ятників, шаную до пам'яті поколінь минулих, знанням власної історії, долі свого народу. Історична ж справедли-

вість має бути відновлена не лише для маршалів і нарко- мів. Вона повинна бути встановлена і для всіх інших. І на- родові України необхідно повернути всі імена його репре- сованих видатних діячів — учених, письменників, політи- ків, інженерів, акторів. Процес реабілітації треба довести до кінця. І не лише заради загиблих, заради їхніх дітей і рідних, а й заради нас і поколінь прийдешніх.

Хочеться вірити, що ми ще дізнаємося і про долю першого ботаніка республіки Олександра Янати, відомого геолога Олександра Федоровського, українського «Ліннея» Миколу Гавриленка, визнаємо правду й про лідерів «контр- революційної» асканійської організації О. Гуналі та С. Мед- ведева. Крапку ставити ще рано. Адже ті, хто не знає свого минулого, приречені повторити його помилки. І не- дай Боже нам їх повторити.

«Спілка визволення України»
ІЗ ВИПУСКОВИМ ПЕРИОДОМ В Листопаді 1954 р.

ОЛЕКСАНДР СИДОРЕНКО

СУД НАД ПЕРЕКОНАННЯМИ

Донедавна факт існування «Спілки визволення України» як антирадянської контрреволюційної організації був незаперечним (а взагалі про неї воліли якнайменше згадувати). Нині, коли відкинуто політичні ярлики, коли став можливим доступ до матеріалів справи, з'явилися публікації про те, як фальсифікувалися свідчення про існування таємної організації під назвою «Спілка визволення України». Але заради чого затівалася ця марудна справа, кому вона була вигідна?

Гучним процесом над СВУ, по суті, започатковується тотальне винищення найвизначніших діячів української науки, культури, літератури. Звісно, найпростіше все це списати на абстрактних сталінських посіпак, які прагнули будь-що знищити інтелектуальний мозок нації. У такий стереотип добре вписується й розправа над академіком С. Єфремовим — подвижником у царині літературознавства, людиною чесною і безкомпромісною, а тому і складною для однозначних оцінок. Хоча одразу зазначимо, що на його долі, ймовірно, більше позначилися все-таки

Автор вдячний за допомогу в роботі над цим нарисом юристу А. Болобольченку.

суб'єктивні фактори. Та й формальних підстав для цього не бракувало, адже він — один із лідерів створеної у березні 1917 р. Центральної Ради, що намагалася очолити національно-визвольний рух українського народу, керівник партії українських соціалістів-федералістів. До того ж товаришував з колишнім прем'єр-міністром Української Народної Республіки, одним з активних діячів УСДРП, фактичним керівником автокефальної церкви В. Чехівським, діячем партії українських соціалістів-федералістів В. Дурдуківським. Цілком зректися своїх поглядів він, як вважалося, не міг. А відтак і ставлення до нього було упередженим.

С. Єфремов це сам добре відчував. І у щоденнику занотував, що перші тривожні симптоми переслідування відчув ще 1923 р.: його тоді не раз викликали до ДПУ й настійно радили залишити Київ. Під усілякими приводами він не згоджувався на це. У той час ще можна було владі не підкорятися.

15 травня 1923 р. С. Єфремов відзначив: «Позавчора дістав запрошення до ДПУ на сьогоднішній день, бо справа з моєю висилкою і досі не була закінчена і повисла у повітрі. Виклик до такої установи, як ДПУ, раз у раз нагадує про «брєнність» усього на світі і нічого доброго не вожить».

Щоправда, того разу з Москви не дали згоди на вислання, а зажадали, щоб йому створили умови для спокійної роботи. Вчений поринає у свої захоплення історією літератури, багато працює як віце-президент Всеукраїнської академії наук.

Наступні кілька років виявилися досить плідними для С. Єфремова на ниві творчої праці. Проте він не може змиритися з пристосуванством серед членів президії ВУАН, відсутністю у них принципності; особливе занепокоєння викликає орієнтація не на творчу працю, а на політичне базікання, до того ж не завжди безневинне. Свої думки занотовував у щоденнику, який вів потайки, приховуючи навіть від найближчих друзів. Зазирнімо до нього.

1 травня 1923 р. «Все вбила проклята казенщина, офіціальщина, примус. Дивно, як казенна рука вміє спал-

ложити найкращі мрії людського серця, очерствити й убити найкращі пориви. Мерзість запустіння на місці святім. А казенні пера випишуватимуть завтра оформлені захвати».

9 січня 1924 р. «Нещасне покоління росте, загіджене, заплъоване фарисейською рукою тупоголових дурнів та розгнузданих садистів. Страшна майбутність».

24 січня 1924 р. «Газети (київські) говорять тільки про Леніна. Але як блідо, нецікаво, безталанно говорять. Ні на одну свіжу думку не здобулися казенні пера, жодного проблеску широго чуття, живого почування, великої втрати... Ці люди, мабуть, безнадійно видихлись або не мали духу ніколи, коли навіть така втрата не може викресати з них вогню живого почуття».

5 грудня 1926 р. «Якусь вахханалію розводить навколо академії ДПУ. За два тільки тижні п'ять чоловік наших співробітників викликали, допитували про академію, вимагали «давати відомості» надалі і, взявши підписку, що нікому про це не скажуть, пускали... А цікавить найбільше — внутрішні стосунки — Грушевський, Кримський, Єфремов: що хто говорить, що робить. Нема чого людям робити, то вигадують собі роботу, щоб своє існування виправдати».

У щоденникових записах за 1928—1929 рр. дедалі частіше зустрічаються свідчення про гнітючу ситуацію, що складається в академії, про закулісні інтриги. Виявляється, що ще до того, як президент ВУАН академік В. І. Липський склав повноваження, повним ходом ішла боротьба за цю посаду. На неї Наркомат освіти намагався висвятити й академіка М. С. Грушевського.

«Розповідає В. О. Кордт, що стрів його Ф. Савченко і почав натискати: «Конче, конче мусите дати статтю до збірника, бо... президент в академії може змінитися». Він, каже Кордт, не сказав просто, що Грушевський буде президентом, а тільки отак собі злегенька натякав», — занотував С. Єфремов 29 лютого 1928 року. І далі: «Отак наші слави добувають! І не вважаючи на всі заходи, все ж другий уже рік матеріал на той збірник збирається. Ні стиди, ні сорому в людей немає. Грушевський сам редагує свій збірник, а його помагачі на пригінчих бігають. Почас-

ти в цьому саморекламуванні й криється секрет популярності. Коли людям частіше говорять, що я, мовляв, геній, то найдуться, що повірять. Вода й камінь довбе, як часто крапає. І навщо йому це здалося — не розумію. Адже й дійсних заслуг досить має, щоб не потребувати вже дутої популярності...»

Наступного дня — новий запис: «Були сьогодні знов представники від «академічного активу», пропонували мені «єдиний фронт» з Грушевським, щоб я його проводив на президента, а сам ішов на неодмінного секретаря. Я цю комбінацію рішуче відхилив, сказавши, що в президію я взагалі не піду, а за Грушевського по совісті не можу ні сам дати голоса, ні інших до того нахилити. Розмова тяглася три години. Торкнулися всіх деталей і подій останнього часу; виявилася тенденція у представників обіляти Грушевського й чорнити Кримського. Я стояв на тому, що донощика та автора скарг до начальства ставити на чолі академії було б найбільшим з лих, цю деструктивну свою манеру Грушевський досить виявив уже у себе на кафедрі, щоб варто було те саме пробувати в академічному масштабі; що, нарешті, шансів у нього ніяких, бо всі ж академіки бачили його поведження і, певно, склали йому ціну».

Нав'язування кандидатури М. С. Грушевського на посаду президента ВУАН мотивувалося тим, що завдяки йому академія не втратить «українського характеру». Його ж підтримував і нарком освіти України М. О. Скрипник, а академія тоді перебувала у системі цього наркомату.

С. Єфремов, який, крім того, що був віце-президентом і головою правління академії, ще й мав авторитет в академічних колах, залишався невідступним. Він уперто відстоював автономію Академії наук, не міг згодитися, коли президії нав'язували якусь резолюцію. Тим паче не терпів фальшу та дворушності.

Саме у березні 1928 р. до академії приїздила з наркомату комісія «на вимогу» академіків Грушевського та Тутківського й на бюро секції наукових працівників ставилося навіть питання про «реформу» академії. У Єфремова не було сумніву, що це забаганка М. Скрипника. 31 березня він занотував: «Пішла чутка, ніби Скрипник має кинути

Наркомос і стати за голову Раднаркому замість Чубаря, бо цього забирають до Москви. Шкода, що цього раніше це трапилося, може, академія уціліла б».

А 4 квітня такий запис:

«Скрипник літає між Харковом та Москвою. У Москві тепер засідання ЦК, дуже важливе: питання, чи Сталін встоїть чи ні. А впаде Сталін — мусить упасти і Каганович, бо ж він тільки Сталінім держиться. А з Кагановичем блокується і Скрипник, щоб скинути Чубаря та Петровського. Як бачите, не академія йому в голові. Хоча, як поверталися ми разом з Москви (там було засідання Комуністичної академії...), то він проговорився: «От нарікають, що ми вводимо своїх представників до Академії наук, а от до Всесоюзної буде тридцять наших обрано; коли й до Української будуть обрані комуністи, то можна буде відмовитись і від затвердження академіків, як у Всесоюзній». Думи і мрії Скрипникові... Похід проти науки по цілій лінії. Характерно для цих «самоїдів»: пожираючи один одного, вони все ж і про інших не забувають і на закуску вибирають то там, то тут ласий шмат. Тепер на черзі стоять обидві академії. Але ... скрипники приходять і відходять, і пам'ять про них гине навіть «без шуму», а наука залишається».

Кого академіки оберуть до президії — було не буденним питанням. З'ясуванням цього займалося навіть ... ДПУ. «Дурні,— пише С. Єфремов 5 квітня.— Не розуміють того, що до академії, яку вони хочуть витворити, взагалі не охота йти, а не те, щоб це в президію».

І все-таки було розіграно метушню. «Комусь» хотілося, аби академія змінила свій статут, повернулася до старого, не раз засудженого і «не раз визнаного за негодящий»: «Тепер, на злість академії, що «не хотіла» його завести в життя, його поновлено, та ще з специфічним «сенатським роз'ясненням». Як колись виборчий закон сенат царський роз'яснював, так що від нього тільки ріжки та ніжки лишалися, так тепер з статутом академії зробило «голосующее стадо» під командою Скрипника. Заведено до академії «представників од Наркомоса» в необмеженій кількості, надано їм права вирішального голосу... Всі наші аргументи падали, як горох об стіну. Їх просто не слуха-

ли. А коли справді вже дошкуляли, тоді Скрипник наказував комусь із підбрехачів виступити — і виступали, не рахуючись ні з чим. У найвідповідальніших моментах брав слово і сам зводив справу на політичний ґрунт таким ... способом: «А, ви чините опір, не згоджуєтесь з нами — отже, ви йдете проти Радянської влади, проти робітників і селян...» Не мудра аргументація, і нас вона не клала на землю, але після неї «голосующе стадо» знало вже, як голосувати. І голосувало однодушно, одноставно й односердо: Скрипник, голосуючи якимсь питанням, навіть не дивився на свою черідку, а не підводячи очей, констатував: «Прийнято одноголосно». Щоб не псувати одноголосності, нам, звісно, не дали рішучого голосу. Більшого цинізму я ще зроду не бачив, та, мабуть, і не побачу. На додаток було заявлено, що вся ця комедія з поновленням негодячого статуту тільки на один раз може потрібна — тільки для вибору нової президії академії, бо статут справді ні до чого, і його треба буде якнайшвидше змінити. Ми сперечалися, одстоювали кожну п'ядь, але, звісно, програли по всіх пунктах. Та й не можна було не програсти. Все було вирішено до нашого приїзду. ЦК дав директиви, і «голосующе стадо» лише слухняно виконувало даний наказ... Ми нагадували собою тих індіан, що підбігли до гармат і затикали їх ... своїми капелюхами, — з тією різницею, що ми це робили, свідомі своєї несили... Це вже не академія, а щось, для чого на людській мові ще нема назви...»

Єфремова надзвичайно обурював такий диктат. «Хотілося, як і не раз перед тим, устати і заявити: можете мене й не затверджувати, бо ж не велика честь бути членом вашої хохлацької академії — і тільки порада товаришів та небажання загострювати і без того важке становище утримували мене від цього єдино логічного кроку».

8 квітня С. Єфремов, як на сповіді, записав до щоденника:

«Переді мною ... весь час стояло питання про те, щоб заявити про свій вихід з академії. Товариші, з якими я про це говорив, в принципі зі мною згоджувались, але додавали, що це зробило б враження тільки тоді, коли б хоч з десяток академіків зробило так само, а на це нема жодної надії: запілля («тыл») у нас, як влучно сказав

Птуха, не забезпечено цілком, і тому для рішучих виступів руки зв'язані. Але не це мене спинило, а незатвердження Міщенка. Після цього з моїм виходом 1-й відділ був би цілком знесилений і опинився б в руках у Грушевського... А друге — поки я займаю кафедру нового українського письменства; одійшов би я, то — з принципу, що природа не терпить пустоти — хто знає, який з Коряків міг би очолити історію українського письменства, в які руки попало б і видання творів Шевченка, і всі наші розпочаті праці. Нарешті, нові форми управління академії явно не життєві, вони збанкрутують незабаром, як банкрутує скрізь і всюди вся система, що їх породила. Може, справді розумніше буде не піддаватися першому пориву серця і, стиснувши зуби, робити те, що робив, одійшовши, звичайно, від адміністративних обов'язків. А коли працювати не можна буде, то відійти не пізно буде й потім. Такі міркування спинили мене від виходу з академії зараз же, слідом за ударом по ній. Стан моральний — надзвичайно важкий, тим більше, що Харків цим разом не шкодував і суто особистих ударів найпідлішого, як кажуть поляки, гатунку».

Все частіше зустрічаємо в щоденнику записи про утиски, яких зазнавав сам Єфремов особисто з боку наркома освіти М. О. Скрипника. На одному із засідань, порушуючи питання політичної неблагонадійності ВУАН, той дорікав Єфремову за зв'язки з еміграцією, листування з нею, гучне святкування академією його ювілею. Тоді взяв слово сам Сергій Олександрович і з гідністю відповів: ніякого ювілею не відзначав, жодних листів за кордон не відправляв і нікого не уповноважував за себе говорити. І це викликало нову хвилю обурення Скрипника. Осць яку характеристику йому дав Єфремов після чергового конфлікту: «...безкрайня гидота і цинізм безмежний. Люди, з якими не то працювати — говорити не можна по-людськи. Люди, які не розуміють або навмисне намагаються не розуміти найзвичайнісінських речей, які намагаються все перекрутити, споганити, розчавити. І вони тримають у руках науку, освіту... Не дивно, що вони з ними виробляють. Нещасна наука і замість освіти — гасило духу і п'їтьма непроглядна».

Збори академії для виборів президії спершу були призначені на початок квітня 1928 року. Але потім пе-

ренесені на травень. «Характерно, що це оповістив не Наркомос, а Любченко — секретар ЦК,— записав Єфремов 12 квітня,— отже, й не криються вже з тим, що всю цю справу партійний комітет вирішив. Партія в ролі «вершителя судеб» науки — теж «веселенький пейзажик».

Висувати на президента ВУАН ні академіка Грушевського, ні академіка Тутківського Наркомос не наважувався. Зійшлися, зрештою, на кандидатурі академіка Заболотного, за характеристикою Єфремова, «людини, нам мало відомої, хоча, здається, й не одіозної». Вирішили запропонувати «коаліційний» список: президент — Заболотний, віце-президент — Грушевський, неодмінний секретар — Корчак, голова правління академії — Симинський, член президії — Кримський.

«Цей список остаточно, і нам його залишають як ультиматум, пропонуючи голосувати за нього і тим підписатися під тим розвалом, який зробив академії Харків. Пропонувати таку комбінацію можна тільки на глум або в засліпленні безмежним нахабством. Фактично вона віддає академію в руки Грушевському і має бути йому премією за підлоту... Бо Заболотний — гарна, здається, людина, але наряд чи житиме в Києві, отже, першою особою буде віце-президент».

І от 3 травня 1928 р. — вибори до ВУАН. «Важко навіть згадувати про це засідання,— того ж дня занотував С. Єфремов.—...Купка чиновників на чолі із Скрипником спробувала було одверто згвалтувати академію. Більшість відповіла на це голосуванням. Звичайно, це буде витлумачено як бунт. Вибори, окрім Заболотного, напевне, не будуть затвержені. У Скрипника вистачило нахабства — самого себе призначити в академіки, вистачило і ще більшого нахабства — лізти на голову засідання».

А наступного дня: «Заболотний мав розмову із Скрипником. Цей постарався поінформувати нового президента з свого погляду. Звісно, насамперед, про мене. «Це,— сказав Скрипник,— наш ворог, одвертий, бо й сам з цим не ховається, і непримиренний. Ми за ним стежимо безупинно. Ми знаємо, що він пише за кордон і що йому пишуть з-за кордону». Власне, я вже давно перестав писати за кордон, окрім ділових листів, та й звідти мені

теж не пишуть — а вони все-таки «знають»... І я думаю, що вчорашнє голосування поставлять на рахунок не когось, мені ж. Ну що ж, свою частку відповідальності нестиму...»

Далі натрапляємо у щоденнику на записи, які, на жаль, виявилися пророчими: «Кажуть, що після голосування в академії «представники від Наркомосу» ходили мов у воду опущені: це ж перший випадок, що голосовано проти чиновників у всій радянській практиці... Перед Скрипниками альтернатива: або залишити так, як є; або поарештовувати «контрреволюціонерів» чи розігнати протестантів, чи закрити академію,— словом, шлях репресій. Ні на те, ні на друге поки що вони не зважуються (мабуть, трохи згодом зважаться) — і злостяться, і зі злості роблять ще більші дурниці, самі себе зав'язують у мішку, до якого самі ж себе посадили. Їхня «контрреволюція» — для всіх очевидна дурниця, а іншого обвинувачення не можуть вигадати».

Яким передбачливим виявився Єфремов! Він усім єством і помислами відчував, до чого може призвести загострення стосунків із Скрипником. Проте залишався невідступним.

З початком жовтня 1928 р. на С. Єфремова почався відчайдушний наступ. Довкола діяльності академії з'явилося чимало критичних публікацій. Зокрема, у трьох номерах газети «Комуніст» надруковано статтю А. Хвилі («відомого брехуна і нахаби», за висловом Єфремова) «Під академічним забралом».

«Діло» надрукувало мою відповідь Студинському,— но-тує з цього приводу С. Єфремов,— і Хвиля тепер рятує Студинського. Моя стаття зветься «Про двох лицарів — одного під забралом, другого — так», і вже в заголовку Хвиліної відповіді бачу, про що буде мова. Власне, вдаючи проти Студинського, я таки й мав на увазі його панів, що їм він тепер служить, і устами Хвилі вони обізвались. Уявляю, що то за пахощі будуть, але ці пахощі такі довгі і такі смердючі...»

Уточнимо: академік Студинський був головою Львівського наукового товариства. Зі сторінок «Діла» він звинуватив ВУАН у «русифікаторській лінії». С. Єфремов фактично «тягнув» усі справи академії і тому був дуже знервований

несправедливою критикою та упередженістю автора статті, тож одразу дав відсіч цим звинуваченням.

«Кримського виставлено там за москвофіла, мене — за ворога України,— міркує С. Єфремов, вважаючи, що статті Студинського «повні наклепу на академію в скрипниківському дусі».— І от за його жито його ж і бито».

Колесо було розкручене вправною рукою, воно набирало оберти супроти здорового глузду й правди.

11 листопада 1928 р. «В академії все ворожать, чи вишлють мене, чи не вишлють. Але, як і всяке ворожіння, нічого певного не дає. Сьогодні Заболотний сказав мені: «Якщо вас вишлють, то і я з вами поїду». Джентльменська пропозиція. Та тільки не вірю я, щоб у його вистачило зважливості протестувати. Та й у інших усіх. Проковтнуть, як проковтнули мовчки всі напади на академію. «Культурна революція» — нічого не вдієш».

22 листопада. «Новий пароксизм злості пояснюється тим, що на писанину тутешніх дурнів озвалися дурні за кордоном. Тепер тутешні реагують на тамтешніх, а не можучи дістати не то по конях, навіть по оглоблях,— зосередили всю свою злість на тому, хто під рукою, себто на мені. От вигода опинитися між двома загонами дурнів».

23 листопада. «Нове гавкання — вчора на зборах у художньому інституті».

24 листопада. «Паки й паки гавкання: надруковано в «Пролетарській правді» резолюцію художнього інституту. Лавина брехень ще збільшилась».

25 листопада. «Паки і паки гавкання: в петербурзькій «Красной газете» передрук з московських газет».

26 листопада. «Ще одне гавкання — на зборах в кооперативному інституті».

29 листопада. «Гавкнули в інституті народного господарства...»

І так — щодня. Простежмо уважніше за цими, сповненими драматизму, записами. За нанизуванням одноманітних фактів — біль людини, впевненої у своїй правоті й непохитної у переконаннях.

1 грудня. «Гавкають... Моя справа розворушила всю черву, якої стільки розвелось на гниючому ґрунті. Навіть декого з комуністів уже нудить. Мені переказують, що

рядові комуністи в Харкові і Києві аж виють: не знають, на яку ступити, скаржаться на те, що ситуація взагалі надзвичайно тепер складна: шпіонаж одного за одним такий, що кожен з них боїться й слово сказати, що доводиться балансувати поміж правою і лівою опозицією».

5 грудня. «Гавкають. Пачками. Ураганим огнем. Вже і фармтехнікум і зоотехнікум гавкнули, і навіть народи сходу...

Президія винесла свою резолюцію: засуджуючи мій виступ за результати, вважати пояснення за задовольняючі й інцидент за вичерпаний. Скласти-то вони склали, а тепер не знають, що з нею робити. Пробирав президент учора по телефону говорити з Харковом, але Скрипника немає там, а без нього просто бояться щось вирішити. Отже, резолюція академії сама по собі, а гавкання — само по собі. Аж поки, мабуть, кооппгах обізветься. Немає ради — треба терпіти. А тут нерви починають вже не витримувати щоденної гавканини, брехень, бруду, яким з усіх боків силкуються мене обляпати. Серед громадянства взагалі не вірять тим наклепам, але — рабський стан — поробити нічого не можуть. Усе мовчить, залякане, придушене, і навіть не благоденствує».

6 грудня. «ДПУ викликало одного з співробітників академії, щоб розпитати, як в академії ставляться до «справи Єфремова». Той ніби відповів, що всі обурені, бо вважають увесь похід за чистий наклеп... Отже, справа добирається на вищі інстанції.

Президент переказував мені, що київський партком з моїх пояснень не задоволений і загрожує дальшими «резолюціями як виразом організованого гніву й обурення». Левицький радить мені їхати самому до Харкова, щоб виправдатися. В чому? І перед ким?»

8 грудня. «Перший день за останніх три тижні, що мого імення не згадано в «Пролетарській правді» з відповідними компліментами. Певне, випадок. Зате завтра загавкають з новою люттю. Ще ж багато лишається «обурених» установ: можна ж аж до дитячих садків дійти...»

10 грудня. «Рада. Нудьга безкінечна, і балаканина теж безкінечна. Під час засідання підсів до мене Грушевський і зашепотів: «Коли я довідався, що проти вас мають бути

репресії, то заявив Левицькому, що це на Україні викличе обурення і я перший протестуватиму. Левицький переказав про це Скрипникові, що був тоді в Москві, і Скрипник, порадившись з Менжинським, вирішив, що репресії проти вас були б на цей час політичною помилкою. Та й Ф. Савченко, будши в кінці листопада в Харкові, чув від двох секретарів Скрипникових, що репресій не буде. Оце я хотів вам сказати, щоб вас заспокоїти».

Я подякував. Коли б це було не під час засідання, то попрохав би, що хай вони з Савченком про мене менш клопотались. Яка поза: чоловік сам заварив усю кашу, а тепер ще під доброчинність підшивається!»

14 грудня. «Знов почалося, тільки з другого боку. Почали випускати «представників від української інтелігенції». Першим виступив сьогодні в «Пролетарській правді» професор О. Крупський. То ще нічого, що гінеколог навчав мене, публіциста, громадянськості. Далеко гірше, що цей Крупський завжди виявляв себе великим моїм поклонником і ще недавно приходив «сповідатись», як його тягло ДПУ і силувало бути його співробітником. Видко, справа у них таки налагодилась. А може, як каже дехто, печеною запахло: кафедру Писемського хоче посісти цей мій новітній учитель. Чи с'як, чи так, а коли від імені інтелігенції української говорить Крупський, то далі донизу вже падати нікуди. На самісінькому дні лежимо і не борсаємося навіть».

16 грудня. «Згадалося Франкове «Важке ярмо твоє, мій рідний краю»...

Чого чекати від «лакеїв в золотій оздобі» чи без неї — все одно. Так було, так є, так буде, поки не видохне рабське покоління на нашій землі. А його ще й надовго вистачить, бо на зміну йдуть просто вже дикуни, для яких питання моралі, честі, совісті — нехай навіть примітивних — цілком порожні звуки. Навіть не забуті слова, бо їх теперішня молодь і не чула навіть. Як житимуть, роздягнені, обдерті з усього людського? Із спустошеною, порожньою душею? З скам'янілим серцем? З єдиною жадобою «*panem et circenses*» *?»

* — хліба і видовищ (латин.)

Скрипник розумів, що доки в академії буде така чесна й принципова людина, як С. О. Єфремов, годі сподіватися, що його, наркома освіти, вплив на ВУАН буде відчутним, зрештою, й здобувати собі академічний титул теж доведеться нелегко. Вихід залишався один — нейтралізувати непокірного академіка. Кілька разів у розмовах з президентом ВУАН Заболотним нарком радив йому приборкати С. Єфремова. 17 грудня 1928 р. Сергій Олександрович занотував:

«Вчора був у Заболотного Скрипник, годин зо три балакали вони про мою справу. З незв'язного і, видимо, неповного переказу Заболотного у мене таке враження, що 1) Скрипник тримається войовничо і непримиренно і хоче поставити мене навколішки, себто «покаятись» і прохати помилування («прости мене, мила, що ти мене била»), і 2) Заболотний упав на дусі, і, значить, президія академії, як і секція, видасть мене з головою, відмовиться від своєї попередньої, уміркованої резолюції і напише, що їй зведить Скрипник і К°. Навколішки я не стану, каються не буду — отже, перспектива виясняється: мандрівочка, і, мабуть, неблизька, пахне».

І ось останній запис у щоденнику за 1928 рік. Його датовано 31 грудня.

«Останній день старого року приніс мені давно сподіваний сюрприз. В академію запросив, щоб прийти до нього, президент. Приходжу. Плутаючись, то червоніючи, то бліднучи, розповідає Заболотний, що президія ухвалила погодитися на ту резолюцію в моїй справі, яку їй продиктовано комуністами. Читаю резолюцію. В ній — безумовний осуд за виступи проти власті і (!) напучування про потребу обороняти владу від нападів (!) і, нарешті, — кара: зняття з адміністративних і організаційних посад. Прочитавши, кажу Заболотному: «Мені, врешті, все одно, що ви під чужий диктант про мене пишете. Це до мене не пристає. Але академії мені шкода: ви ж цим її добиваєте. Він свистить якийсь час, а потім каже: «Нам поставлено ультиматум: або ми це підпишемо, або вас вишлють у Наримський край». «Я хотів би, щоб ви справу вирішували, не оглядаючись на мою долю, — кажу я. — Адже ж ви знаєте, що все це брехня, як же ви підпишете?» Знов

посвистав та й каже: «Вони говорять, що проти вас багато є й інших обвинувачень». — «І всі вони однакові — шага ломаного не варті! Я волів би йти в Наримський край, ніж бачити повну руйнацію академії». Свистить поблідлими губами. «Врешті, чинить, що знаєте», — кажу я. «Скрипник обіцяв, що як ми підпишемо, то цькування проти вас припиняться і вам спокійно дадуть робити наукову роботу». — «А ви їм вірите? Їм — людям без честі, без совісті? А як вони використовують ваш сфальшований осуд ще для більших нападів?» Мовчить і посвистує. «Вони кажуть, — врешті здобувся на слово, — що доведуть, ніби ви й не учений, бо он-де Грушевський історію пише в десятках томів, а у вас всього одна книжка. Правда, я їм на це сказав, що науки не міряють на вагу паперу, але ж...» «Ну, я бачу, що у вас це все вирішено... Бувайте здорові». Був при тому присутній і Корчак-Чепурківський, і теж розводив руками, щось бурмотів про те, що «нічого не поробиш», «вони хотять» і т. п.

Тяжка була сцена. І огидна. Зрада ще більша, ніж приятелів із секції наукових працівників. Заболотний казав мені, що подасть у відставку, пропонував «скаржитися президії, що вас кривдять» — і досить було grimнути Скрипникові, щоб уся зважливість розлетілась, мов дим на повітрі. Холопи! Лакеї — більше й слів нема. І коли б Скрипник на біле сказав, що то чорне — ніхто перечити б не посмів. Це дійсно якийсь дім божевільних, у якому вже нічого не розбереш, так усе в дикому танці переплуталось.

Власне, зняття мене з посад (секретаря відділу та з усяких комісій: статутарної, господарчої, ювілейної і т. п.) — для мене не мінус, а плюс. Одбирають бо вони силу часу, а все без потреби, і мені це, власне, на руку. Але відділ поставлено цим, не кажучи вже про повну незаконність присуду академії, в неможливе становище. Нам просто нікого обрати на секретаря, та ще під такий час, коли секретареві доведеться і писати історію відділу для ювілею, і складати 5-річний план, і десятки інших праць. На відділі майже не лишається працівників, і потроху доходить до повного розвалу. Та цього, мабуть, і хочеться Скрипникові. А нашим холопам байдуже,

до чого воно йдеться. За першим покриком вони забувають, що мають навіть язика в роті, і готові все і всіх зрадити.

Підлішого часу не було й не буде. Що ж — лишається пити отруєний келих до дна».

Свідомий своєї долі С. Єфремов ішов їй назустріч гордо й непохитно, несучи важкий тягар неминучої розплати. Виважені думки, осмислення подій, розмов, власні спостереження він відкарбовував у єдино щирому друтові — щоденникові. За буревіями часу зникатимуть імена, стиратимуться дати на скрижальх історії, знищуватимуться архіви й листування, забуватимуться імена і прізвища колишніх «героїв», але зрештою правда має з'явитися на світ. Хай прийде вона через десятиріччя разом з непідкупними й одверто трагічними рядками нотаток уже приреченого на страту — наукову, моральну, життєву — С. Єфремова.

Але підступитися безпосередньо до нього органи ДПУ навіть з подачі недавнього наркома юстиції та генерального прокурора УСРР, а тепер наркома освіти М. Скрипника (і, певно, з благословіння ще вищого керівництва) все-таки не наважувалися. Як-не-як, а С. Єфремов — відомий учений, академік ще з дореволюційним стажем. За свої демократичні погляди й переконання переслідувався самодержавством. Тому й було складено сценарій, за яким бездоганно вдалося сфальсифікувати справу так званої «Спілки визволення України», організатором і керівником якої, мовляв, і був С. Єфремов. До того ж це вписувалося в «концепцію» посилення класової боротьби, а відтак — відволікало увагу людей від пошуку причин економічної руйнації господарства країни, некомпетентності тих, хто керує державою.

Першими арештували двох студентів Київського інституту народної освіти — двадцятидворічного Б. Матушевського та двадцятип'ятирічного М. Павлушкова. Це сталося 18 травня 1929 року. З цього приводу С. Єфремов з гіркою іронічно зауважив у щоденнику: почалася українізація Наримського краю. І він не помилився.

Розрахунок тих, хто фабрикував справу, був точним: молодих хлопців легше «зламати» на попередньому слід-

стві і вони дадуть такі свідчення, які потрібно. М. Павлушкову в цій брудній історії відводилася головна роль, адже він — племінник В. Дурдуківського, найближчого друга С. Єфремова.

З тюрми Миколі вдалося таємно передати записку, в якій сповістив, що від нього добиваються свідчень проти Єфремова і протистояти сваволі слідчих він далі вже не може. «Нове повідомлення від Миколи,— занотує С. Єфремов до щоденника 20 червня 1929 р.— Мучать його допитами до 12 годин. Усе вимагають, щоб мене заплутав...» Та й Б. Матушевський свідчив, що при розслідуванні справи членів СВУ показання від заарештованих, зокрема і від нього, вибивалися «під тиском умов слідства, яке здійснювалося недозволеними методами».

І Павлушков таки зламався. Протокол його допиту складає 260 машинописних сторінок. Сумніву немає: документ був підготовлений заздалегідь, а Микола його лише підписав. Адже у ньому стверджувалися факти, про які Павлушков не знав, не кажучи вже взагалі про їх вірогідність. Єфремову приписували тісні стосунки з ватажками банд — Ангелом, Гайовим, Шляховим, Зеленим, Тютюнником.

Здобуваючи собі дивіденди на наклепах, М. Павлушков, певно, сподівався, що його невдовзі звільнять з-під варті, він навіть дав згоду стати інформатором ДПУ.

На допити арештованих, вірніше, на вичавлення з них потрібних для подальшого «викриття злочинної організації» свідчень знадобилося трохи більше місяця.

Уже 3—4 липня 1929 р. були арештовані найліпший друг С. Єфремова — завідуючий 1-ю Київською трудшколою В. Дурдуківський, учитель Ю. Трезвинський і О. Гребецький, а дещо пізніше — Н. Токаревська.

З перших арештів С. Єфремов зрозумів: невдовзі доберуться й до нього. Це гіркотне передчуття відбито у його останніх щоденникових записах.

13 червня 1929 р. «Важко робити що-небудь, коли навкруги таке коїться. А на душі туга і неспокій. Але така вже наша доля, людей, приречених на знищення у цьому найкращому із світів».

18 червня. «Щодня, щоночі чекаю «гостей» і, починаючи яку-небудь роботу або справу, не знаю, чи закінчу її».

19 червня. «Взагалі пропало для мене це літо. Відпочинку ніякого, мабуть, не буде, хоч ніколи ще не відчував у ньому такої потреби. Та, власне, тепер якось махаєш на себе рукою. Все одно — помічений. Загинеш на рік раніше чи пізніше — хіба не все одно».

2 липня. «Щоденники Володимира (Дурдуківського.— Авт.) потрапили в ДПУ. Виказав чоловік, котрий їх і ховав. Отже, Володимир уже намічений. А разом з ним і багато людей. Це й для мене грізне temento. Чи не знищити мені свої записи? Шкода знищувати. Хай буде що буде».

16 липня. «Від наших в'язнів нічого нового. Сидять і мучаться. Доки ж це, господи?...»

20 липня. «Несподівано для себе їздив на могилу Шевченка. Сьогодні повернувся. Чудова поїздка на пароплаві, але про могилу краще не говорити. Недоуки, занаясти божий рай. Перевертаються, мабуть, десь кістки Кобзаря в могилі, на таку наругу дивлячись».

Це останній запис С. Єфремова. Наступного дня, 21 липня 1929 р., він був заарештований. До кінця місяця заарештували також В. Чехівського та його брата Миколу, співробітника ВУАН А. Ніковського, професора Київського інституту народної освіти Й. Гермайзе.

За словами В. Чехівського, слідчі вимагали «визнати те, чого не було», «погрожували ще більшим покаранням, ніж розстріл». А справа все обростала й обростала новими подробицями, з кожним черговим допитом дедалі ширшало коло членів уявної «Спілки визволення України».

У серпні заарештовано ще сімох співробітників ВУАН — Г. Голоскевича, А. Барбара, Г. Іваницю (останній обіймав ще посаду професора Київського інституту народної освіти), Г. Холодного (керуючого Інститутом української наукової мови), В. Ганцова (професора Київського інституту народної освіти).

«Спілку визволення України», природно, не могли скласти лише мешканці Києва. А тому почали фабрикувати розгалужену структуру організації з осередками в інших містах.

У Дніпропетровську були арештовані брат С. Єфремова — Петро, який працював професором Дніпропетровського інституту народної освіти, а також вчитель М. Белий, котрий навчався у ДІНО, та вчителька 20-ї трудової школи Л. Біднова. В Одесі — професор Одеського інституту народної освіти, академік ВУАН М. Слабченко та його двадцятип'ятирічний син Тарас, який працював викладачем робітфаку Одеського медичного інституту та робітничого університету і був секретарем Одеського наукового товариства при ВУАН, а також викладач індустріального і млинарського технікумів К. Панченко-Чаленко.

У Полтаві — член колегії адвокатів, інвалід К. Товкач та колишній професор інституту народної освіти В. Щепотьєв, у Миколаєві — викладач інституту народної освіти М. Лагута, у Чернігові — вчитель школи ім. Коцюбинського Й. Карпович, у Вінниці — директор філіалу Всенародної бібліотеки ВУАН В. Атамановський.

Таким чином, у справі «Спілки визволення України» заарештовано 45 чоловік. Це, так би мовити, кістяк, який і постав згодом перед судом. А всього причетними до СВУ визнано понад 400 чоловік.

22 листопада 1929 р. в газетах було надруковане офіційне повідомлення «Від Державного політичного управління України», де говорилося про викриття контрреволюційної організації під назвою «Спілка визволення України». Начальник ДПУ В. Балицький писав, що до її складу входили «колишні міністри, офіцери, єпископи, учасники банд», а очолював її академік С. Єфремов. «Змовники» нібито ставили собі за мету реставрацію капіталізму на Україні й утворення буржуазно-поміщицького уряду. Наступного дня, 23 листопада, СВУ були присвячені цілі шпальти газет.

Про мітинги у Києві, учасники яких вимагали засудити до розстрілу «продажних вишкребків української контрреволюції», сповіщав республіканський «Комуніст». 25 листопада з повідомленням про викриття СВУ в газеті виступив В. Чубар, голова Раднаркому України.

Ще тривало слідство, попереду був суд, а В. Балицький уже видавав вердикти. В одному з численних інформаційних листів він писав: «За заздалегідь обдуманним планом

колишній віце-президент Української академії наук академік С. О. Єфремов — голова контрреволюційної організації «Спілка визволення України», — користуючись своїм високим становищем в Академії, запросив з-за кордону колишнього міністра УНР А. В. Ніковського. Останній, маскуючись роботою в УАН як її співробітник, виконував обов'язки емісара петлюрівського уряду... Більшість обвинувачених уже зізналася в своїй злочинній контрреволюційній діяльності. Органами Державного політичного управління ведеться енергійне слідство. Обвинувачені найближчим часом постануть перед пролетарським судом».

Ця інформація, позначена грифом «цілком таємно», таємницею ні для кого не була. Арешти набували широкого розголосу. Сам начальник ДПУ публічно розповідав про хід слідства, називав імена арештованих. Так готувалася громадська думка.

Навіть виголошена на загальноміських зборах інженерно-технічних і наукових працівників Москви доповідь керівника тодішнього уряду М. Рикова «Завдання інженерно-технічних і наукових сил у період соціалістичної реконструкції» майже вся була присвячена питанням боротьби з шкідництвом у цих галузях. Найбільший розділ доповіді так і називався — «Шкідництво «чистої» науки. Контрреволюційна робота в Українській Академії наук». 21 лютого 1930 р. ця доповідь була опублікована в газетах.

1 березня цього ж року «Вісті» писали: «Констатуючи наявність терористичних настроїв серед контрреволюційної молоді, керівники СВУ намічають самих об'єктів терористичних актів. Насамперед вони зупиняються на керівникові партії т. Сталінові. Звинувачений В. Дурдуківський свідчить: «Сталін є наш найголовніший ворог, що він тримає своєю непереможною волею всю владу, що коли б його не було, то СРСР напевно розпався б, і тоді Україна була б вільна». Серед інших «об'єктів» газета називає Ворошилова, Будьонного, Скрипника.

Навіть людина, не втаємничена в тонкощі ведення слідства і судового розгляду, відчує фальш у цих «показаннях». На жаль, незграбні газетні виверти основна маса

людей сприймала як належне, настроюючи себе на непримирненість «до заклятих ворогів».

Та були люди, які розуміли, що справа СБУ — це ганебна провокація, але відкрито виступити проти брехливих звинувачень вони не наважувалися.

І от після «грунтового» попереднього слідства — суд. Слухання справи розпочалося о 17 годині 30 хвилин 9 березня 1930 р. в приміщенні Харківського оперного театру. Щоб потрапити до залу суду, треба було мати спеціальну перепустку. Найщедріше цими, так званими, вхідними квитками забезпечувалися редакції газет. І не випадково. Адже їм щонайменше треба було давати детальні звіти про цей процес.

Уранці 9 березня газета «Вісті» вийшла з передовицею під назвою «Банкрути». Безапеляційний тон публікації не залишає жодних сумнівів у ворожій суті СБУ. «Матеріали ті, — читаємо в газеті, — дають вичерпну і глибоко повчальну картину як соціальної фізіономії і хижацько-паразитичних прагнень СБУ, так і тих сил, на які вони опиралися та якими оперували, тих засобів, якими сподівалися досягти своєї мети, і, нарешті, тієї питомої ваги, яку посідало це гадюче, націоналістичне продажне гніздо поруч веле-тенського процесу нашого соціалістичного будівництва і його робітничих і селянських дійових сил».

Щоденно вміщувала матеріали з процесу і газета «Комуніст». А 3 квітня під заголовком «Ганьба запродавцям світового фашизму» вона надала слово академіку О. Фоміну та письменникові В. Підмогильному; останній схарактеризував підсудних як «недобитків петлюрівщини».

Газети не раз друкували списки обвинувачених, навпроти кожного з них стояло, немов тавро: «син священика» чи «син поміщика», чи «колишній капітан царської армії». А те, що підсудні на час арешту були академіками, професорами, письменниками, зумисне замовчувалося, наче це не мало ніякого значення у характеристиці осіб.

За умов упередженого громадянського осуду СБУ, вимог «щонайсуровішої кари для запродавців» годі було й сподіватися на об'єктивний розгляд справи в суді. Були й інші причини, внаслідок яких про справжнє правосуддя й мови не могло бути. Одна з них — неможливість вивчення

справи навіть головуючим, не кажучи вже про членів суду, які — ми переконані на сто відсотків — не могли як слід ознайомитися з наявними матеріалами.

На розгляд суду надійшла справа, що мала 237 томів слідчого матеріалу. Це — понад сто тисяч аркушів рукопису й машинопису, а ще ж були й додаткові томи.

Тим часом обвинувальний висновок головою ДПУ республіки В. Балицьким затверджено лише 7 лютого 1930 р., себто за місяць до початку процесу. Тоді ж заступник наркома юстиції України Михайлик направив справу до суду, де вона пролежала аж до 25 лютого, оскільки ЦВК УСРР зволікав з призначенням складу суду. І лише з 26 лютого учасники процесу могли вивчати справу. Для цього у них виявилось не так вже й багато часу — 12 днів. Побіжно і поверхово з нею встиг ознайомитися тільки головуючий. А ще ж були 4 державні обвинувачі, 4 громадські обвинувачі й 14 адвокатів. Останні знали справу взагалі дуже поверхово. Підготуватися, як належить, вони не встигли. Пасивність захисту, певно, була окрім цього ще й наслідком побоювання, що за тодішнього рівня правосвідомості й прямотинності мислення тих, хто влаштовував цю трагікомедію, їх самих можуть ототожнити з підзахисними. А що було б в такому разі — зрозуміло й без коментарів.

Та на «належному рівні» був лише судовий антураж. Справа слухалася 40 днів, що, як на ті часи скороспінних процесів, термін немалий.

Оскільки склад суду затверджувався спеціальною постановою ЦВК України, то цим підкреслювалося особливе значення, якого уряд надавав процесові (звичайно ж, це питання вирішується безпосередньо у судових інстанціях). Справу слухав так званий особливий склад Найвищого суду УСРР під головуванням А. Приходька. Власне кажучи, працівником судових інстанцій був лише сам головуючий, решта ж членів добиралася за соціальною ознакою: двоє робітників, двоє селян, два представники інтелігенції. З правової точки зору ці «судді» були некомпетентними, та на це, певне, й розраховували організатори процесу.

Державними обвинувачами на суді виступали заступник

наркома юстиції Михайлик, прокурори Ахматов, Якимішин, Бистрюков. Громадські обвинувачі — Любченко, Кравчук, Слісаренко, Соколовський.

На «суб'єктивності» суду певним чином позначились і особисті зв'язки ініціатора цього процесу М. Скрипника, який до того, як стати наркомом освіти, у 1921—1922 рр. працював наркомом внутрішніх справ, а в 1922—1927 рр.— наркомом юстиції і генеральним прокурором України. Тобто із служителями Феміди мав давні й, вірогідно, приятельські стосунки.

У справі обвинувачувалось, як відомо, 45 чоловік. Серед них — 26 вчених, 2 письменники, 2 студенти, священник, решта — викладачі шкіл, службовці різних установ. Мешканці восьми міст України.

Якою могутньою, з розгалуженими ланками мала б бути ця організація, якщо вона створювала свої «центри» у найбільших містах республіки?! Виняток становив Харків. Та й справді, хто наважився б звити контрреволюційне гніздо під носом у пильного ДПУ?

Зважаючи на винятковість процесу, дали гучну назву: «Справа контрреволюційної організації, що йменувалася «Спільною визволення України» і готувала повалення Радянської влади шляхом збройного повстання». Вже у назві закладено вирок. Декларативний, не конкретний характер обвинувачення визначив тон усього процесу.

На думку обвинувачів, С. Єфремов, В. Дурдуківський, Й. Гермайзе, А. Ніковський, Г. Голоскевич і К. Товчак після розгрому петлюрівщини створили підпільну контрреволюційну організацію «Братство української державності» (БУД). Ця організація, очолювана Єфремовим, з 1920 по 1924 р. нібито вела роботу по підготовці збройного повстання. Сам Єфремов керував куркульським та диверсійним бандитизмом в Україні. БУД, стверджували обвинувачі, проводив масовий та індивідуальний терор проти робітників і селян, організовував на Україні мережу контрреволюційних бойових осередків.

Після самоліквідації БУДу в 1924 р. С. Єфремов та інші керівники антирадянських угруповань приступили нібито до створення нової антирадянської підпільної групи, формуючи її з опозиційно настроєних щодо Радянської влади

колишніх соціалістів-федералістів, українських соціал-демократів, соціалістів-революціонерів і т. п.

1926 р. було завершено створення організації, що дістала назву «Спілка визволення України». СВУ, як значиться в обвинувальних документах, мала зв'язок з однойменною емігрантською організацією та з петлюрівським закордонним центром, ставила за мету повалення Радянської влади шляхом збройного повстання з допомогою іноземної інтервенції, реставрацію капіталістичного, буржуазного ладу з військово-фашистською диктатурою. Природно, вона мала програму і статут, що визначали її функції і структуру. З метою конспірації була поділена на «бойові» підпільні групи та секції, на чолі яких стояла «президія» СВУ.

«Головою президії» слідчі зробили С. Єфремова. Його заступником — професора богослов'я священнослужителя В. Чехівського, «секретарем-скарбником» — завідуючого 1-ю Київською трудовою школою В. Дурдуківського, «членами президії» — професора Київського інституту народної освіти Й. Гермайзе, наукового співробітника ВУАН А. Ніковського, письменницю Л. Старицьку-Черняхівську, вчителя 1-ї Київської трудшколи О. Гребенецького. Так звану «медичну секцію СВУ» склали працівники Київського медичного інституту: професори О. Черняхівський, В. Удовенко, В. Підгасцький, М. Кудрицький і старший асистент А. Барбар; «академічну секцію» — професор Київського інституту народної освіти В. Ганцов і редактор «Словника живої мови» Г. Голоскевич; «Спілку української молоді» у СВУ репрезентували студенти Київського інституту народної освіти М. Павлушков і Б. Матушевський, до «шкільної секції СВУ» входили вчителі 1-ї Київської трудшколи А. Залеський, Н. Токаревська і Ю. Трезвинський; «педагогічну секцію» очолювали професор ВУАН В. Дога і професор Київського інституту народної освіти Г. Іванія; до «інститутських нарад» («інарад») увійшли наукові співробітники ВУАН М. Кривенюк, М. Страшкевич, Г. Холодний, редактори Інституту української наукової мови В. Дубровський і К. Туркало, професор Київського кооперативного інституту В. Шарко, завідуючий редакційним відділом Київського філіалу Держвидаву К. Шило; до «видавничої секції» — письменник М. Івченко і член Ки-

ївської колегії адвокатів, юрисконсульт «Молочарспілки» З. Моргуліс; «автокефальну секцію» очолював М. Чехівський, за фахом військовий (на час арешту ніде не працював); «кооперативну секцію» склали викладач Київського кооперативного інституту А. Болозович та член правління «Молочарспілки» М. Ботвинський.

Осередком «Полтавської філії СВУ» керували член Полтавської колегії адвокатів, інвалід К. Товкач і колишній професор Полтавського інституту народної освіти В. Щепотьев; «Дніпропетровської філії» — професор Дніпропетровського інституту народної освіти П. Єфремов та вчителі М. Белий і Л. Біднова; «Чернігівської філії» — учитель Й. Карпович; «Одеської філії» — академік ВУАН, професор Одеського інституту народної освіти М. Слабченко, викладач робітфаку Одеського медінституту Т. Слабченко, викладач одеських індустріального та млинарського технікумів К. Панченко-Чаленко; «Вінницької філії» — директор Вінницького філіалу Всенародної бібліотеки ВУАН В. Атамановський; «Миколаївської філії» — викладач Миколаївського інституту народної освіти М. Лагута.

І от ця організація, що складалася головним чином з науковців і вчителів, готувала — не більше, не менше — а ... збройне повстання з метою повалення існуючого в Україні державного ладу. Воно «призначалося» на 1930—1931 роки.

Дії обвинувачених кваліфікувалися ст. 54, пп. 2, 3, 4, 8, 11 Кримінального кодексу УСРР (або всією їхньою сукупністю, або кількома з них у різних варіаціях), які передбачали тоді відповідальність за «збройне повстання», «захоплення влади у центрі і на місцях», «стосунки з контрреволюційною метою з іноземними державами», «вчинення терористичних актів, спрямованих проти представників Радянської влади або діячів революційних робітничих і селянських організацій, і участь у виконанні таких актів». А коли врахувати, що 54 стаття КК УСРР відповідала зловісній 58-й Кримінального кодексу РСФРР, то стає зрозумілим, що доля підсудних визначилася заздалегідь.

Усіх формальностей судового процесу в основному дотримувалися. Було оголошено склад суду, названо інших

учасників засідання, роз'яснено права підсудних, зокрема і на оскарження вироку. Однак ніяких клопотань, звичайно, не було. Складається враження, що підсудні, змушені «визнати свою провину» на попередньому слідстві, усвідомили безвихідність становища і поклалися лише на свою долю. Вони поводитися пасивно й, здавалося, намагалися не дратувати суд та обвинувачів зайвими роз'ясненнями, заявами, проханнями. Підсудні були ввічливими, податливими і майже байдужими до того, що відбувалося в залі засідання.

Захисники, яких було неприпустимо мало (14 на 45 підсудних), також не набридали суду запитаннями, не прагнули встановити істину, хоча не могли не бачити серйозних вад висунутого обвинувачення.

У ході судового розгляду мали місце й процесуальні порушення. По-перше, порушувалися форми допиту державними та громадськими обвинувачами (серед них були тодішній секретар ЦК КП(б)У П. Любченко та письменник О. Слісаренко). У більшості випадків вони самі формували зміст відповіді, яку хотіли почути, а потім лише домагалися у підсудних підтвердження. Ті відповідали коротко: «так», «ні» або зазначали, що сказане обвинувачення близьке до істини, але не зовсім збігається в деталях. Або казали, що це «не зовсім так». А закон і судова практика дозволяють обвинувачам лише ставити запитання, а не формулювати за підсудних відповіді.

По-друге, серйозним процесуальним порушенням була якість ведення судового протоколу. Суд офіційно признав одного секретаря засідання, якогось (чи якусь) Лоцман. Згідно з діючим законодавством, суть якого залишається незмінною і донині, все, що відбувається в судовому засіданні, повинно заноситися до протоколу, в тому числі й показання підсудних, свідків, відповіді на запитання учасників процесу. Протокол — це єдиний документ, що свідчить про законність і обґрунтованість вироку. Його підписують головуючий на процесі та секретар.

У справі СБУ протоколу судового засідання фактично не було. Точніше, документ під такою назвою, що складається всього-на-всього з сорока сторінок, списаних крупним почерком, існує. Погляньмо: 45 підсудних, яким

пред'явлено багато обвинувачень, 40 днів процесу — і лише 40 сторінок протоколу. Тобто по сторінці на день! У протоколі взагалі немає показань підсудних і свідків. Сьогодні це було б незаперечною підставою для скасування вироку як такого, адже його винесено з грубим порушенням закону.

Замість протоколу до справи долучено розшифровані стенограми процесу, що їх вели стенографістки, не введені офіційно до складу суду як секретарі. То ж вони, природно, не відповідали за достовірність стенограм, які, до всього іншого, не мали офіційного статусу й були, по суті, документом позасудовим і незаконним. Стенографісток змінювали щодня.

Судове засідання почалося з допиту підсудного Єфремова. У протоколі зазначається, що він відмовився давати вільні показання і просив ставити йому запитання. Наводиться перелік осіб, які ставили йому ці запитання, але не розшифровується зміст ні їх самих, ні відповідей. За такою схемою складено протокол і щодо усіх інших обвинувачених. Навіть не запротокольовані останні слова підсудних, лише перераховано прізвища тих, хто брав їх.

По суті, це був глум над правосуддям. Та організатори процесу знали, що робили. Інакше справу сфальсифікувати не вдалося б.

Таким чином, про те, що відбувалося в залі суду, можна дізнатися лише з неузаконеної стенограми процесу, у достовірності й повноті якої певності немає. Читаючи її, складається враження, що за 8 місяців, проведених у тюрмі, Єфремов дуже змінився, у нього з'явилося відчуття приреченості. Зламавшись і погоджуючись практично з усім, що йому інкримінувалось, Єфремов, проте, на слідстві ще намагався все-таки час від часу вносити якісь корективи в обвинувачення, протистояти бурхливому «викриванню» Павлушкова і тим самим уберегти його від самообмови, яка могла коштувати юнакові життя. У суді ж ці спроби він облишив, апатія взяла гору. Відмовившись давати вільні показання, Єфремов тим самим втратив останню можливість уголос заявити про свою невинність.

Як же «добиралися» факти до звинувачення Єфремова? На попередньому слідстві 30 грудня 1929 р., коли він,

власне, уже «склав зброю», проведено очну ставку між ним і Павлушковим, який поставив собі за мету: жодного дня без викривань! Павлушков почав докладно розповідати, як восени 1926 р. відзначався ювілей Єфремова, який став, по суті, зібранням членів СВУ, на ньому був присутній і академік Виноградов. Раніше Єфремов наполегливо переконував слідчого, що поєднати святкування дня народження (а надто 50-річного ювілею) і нараду СВУ просто неможливо, бо не можна обмежитися запросинами лише функціонерів СВУ, більше того, Павлушков не міг знати змісту застільних розмов, бо був в іншій кімнаті. А на очній ставці Єфремов уже не мав сили заперечувати Павлушкову. І лише твердження, що в зібранні брав участь академік Виноградов, обурило його: «Не згоджуюся щодо Виноградова, він тоді, вже на самих іменинах, був хворий, незабаром зліг зовсім і не вставав до самої смерті; було б чудно вмираючу людину притягати до політичної роботи».

Павлушков також стверджував, що на іменинах велися розмови про смерть Петлюри і про збирання коштів на пам'ятник йому за кордоном. Єфремов з цього приводу пояснює: «Я допускаю можливість політичних розмов, допускаю, хоча й з меншою ймовірністю, розмови про убивство Петлюри, бо це вже не було тоді, в жовтні 1926 р., свіжою новиною. Але рішуче не допускаю можливості в таких обставинах і в присутності людей чужих здійснювати питання організаційного характеру, а надто такі, що вимагали особливої конспірації. А тому я завіряю, що розмови про збирання коштів на пам'ятник Петлюри не було і не могло бути».

І Павлушков змушений був погодитись, що він перебував у сусідній кімнаті і розмови не чув, але знає зі слів інших, що місцем спорудження пам'ятника пропонувалися Львів, Прага, Варшава або Париж. Єфремов тоді ще знайшов у собі силу заперечити: «Категорично відкидаю це від першого до останнього слова».

Фантазії Павлушкова, обробленого в ДПУ, не знали меж. Протягом усього слідства він викривав академіка, навіть з якоюсь насолодою. У справі є такий його запис: «Зрікаюся назавжди усіх націоналістично-петлюрівських,

живих і мертвих вже своїх поглядів, головним натхненником і репрезентантом яких на Україні був дядько, академік С. Єфремов».

Рятуючи себе, він намагався переконати слідство, що знає дуже багато інших людей, причетних до цієї справи; свідчив, що Єфремов читав свою книжку однодумцям, політично близьким до нього письменникам, зокрема М. Зерову, П. Филиповичу, М. Рильському, М. Івченку, і припускався різних випадів проти «пристосуванців» В. Поліщука та М. Семенка. Незважаючи на категоричні заперечення Єфремова щодо вірогідності сказаного, ці показання у майбутньому відіграли-таки свою роль у долі й цих письменників.

Слідство, як правило, не помічало очевидної брехні, інсинуацій і суперечностей у показаннях Павлушкова. Іноді, щоб звести кінці з кінцями у протоколах допитів, зверталась його увага на суперечності, і тоді він скаржився на погану пам'ять.

І от цей студент з «поганою пам'яттю» став на суді, по суті, неофіційним, дев'ятим обвинувачем, тим лакмусовим папірцем, яким вимірювалася і правдивість показань підсудних, і ступінь їх провини.

При допиті Єфремова у суді головна увага зосереджувалася на ньому не як на особистості, вченому, колишньому віце-президентові ВУАН, бо це суперечило б обвинувальному ухилові, а на його досить далекому політичному минулому. Єфремов пояснював: «В уряді ЦР (Центральної Ради.— Авт.) я займав посаду секретаря міжнародних справ, займав цю посаду місяць, у часи гетьманщини 1918 р. виключно займався літературною та журналістською роботою, ніяких посад не займав».

А згодом, впавши в депресію, визнав, що очолював і БУД, і СВУ. Завдання останньої організації, мовляв,— повалення на Україні Радянської влади й утворення незалежної республіки на чолі з президентом. Земля належати тим, хто її обробляє, проголошуватиметься свобода совісті, слова і обов'язкова освіта.

Та навіть «зізнавшись» у такій страшній крамолі, Єфремов наполегливо твердив, що примусове захоплення влади не планувалося, терор — так само. Особисто він вважав,

що через економічну відсталість, класові суперечності й невдоволення мас настане політична криза і Радянська влада складе свої повноваження. «Я ще мушу сказати, що чіткої постановки на повстання не було ні в перші часи існування організації, ні потім,— говорив у суді С. Єфремов.— Могли бути балачки про це, могли висловлювати люди різне, в залежності від своїх темпераментів, але ми ясно всі бачили, що повстання за даних обставин неможливе й недоцільне. Не було ні сил, ні засобів, щоб підняти повстання».

І далі:

«Я ніколи сам особисто на терористичні акти не пішов би, і терористичні акти я не похвалював, і терористичні акти на представників Радвлади за кордоном я не ухвалював, і ніяких практичних висновків з цього для нашої організації я не робив».

Коли йому нагадали про покарання на слідстві, він відповів:

«Це знов же настрої, а настрої — це річ, залежна від того чи іншого стану нервів. Звичайно, іноді під впливом розворушення скажеш таке, що коли потім цілком спокійно продумаєш, так уже не скажеш. Але щоб у мене були якісь певні терористичні наміри, цього не було».

Грізний обвинувач Любченко, який іноді був агресивніший за самого прокурора, вперто добивався відповіді на запитання: чи виступав Єфремов за самостійну Україну? Єфремов відповів: «Я не хочу вживати слова «самостійна». Це слово має зміст, якого я не хотів би надавати. «Незалежну Україну», хоча ніколи не був запальним прихильником незалежності тому, що я мало вірю в те, що Україна може триматися в такому стані в силу багатьох причин».

Йому нагадали його колишню позицію, коли він був за федерацію лише в тому разі, якщо більшовики не прийдуть до влади.

«Я тоді не вважав більшовиків за державу, а вважав, що є тільки елементи деструкції й немає творчості. Тепер я цього не скажу, бо бачу, що більшовики — будівники держави, а тоді мені здавалося, що це не є державою».

Єфремова запитали, як він ставиться до «Шахтинської справи». Відповів: «Шахтинської справи» я, власне, не

розумію, але у всякому разі таке активне шкідництво я вважаю за річ неможливу і, безперечно, негативну».

«Прокурор Ахматов: «До вас письменники ходили?»

Єфремов: «Дуже багато».

Ахматов: «Давали поради?»

Єфремов: «Давав».

Ахматов: «У душі СВУ?»

Єфремов: «Ні, письменникам дають поради не в душі програми СВУ. Коли письменник приносить річ і просить почитати і сказати думку, я читав і говорив, що ця річ добра через те і те або ця річ не годиться».

Такий допит видає хиткість позиції обвинувачення. А звинувачення ж проти Єфремова висувалося таке серйозне, що всі статті Кримінального кодексу, «взяті на озброєння» слідчими, передбачали навіть смертну кару.

І невтаємниченому читачеві зрозуміло, що, обвинувачуючи людину у створенні підпільної організації, слід з'ясовувати не стосунки зі Скрипником, не оцінку «Шактинської справи», а насамперед конкретні факти, які підтверджували б або заперечували це обвинувачення.

Так само, як і допит Єфремова, проведено допит наукового співробітника ВУАНу А. Ніковського, якому відводилася роль одного з керівників підпільної організації. На запитання про зв'язок з Єфремовим у період перебування за кордоном обвинувачі одержали таку відповідь:

«Листи від Єфремова я одержував у Берліні легальним шляхом, листуючись з ним у справі видання його «Історії українського письменства». Окрім того, здається, один раз я мав від Єфремова листа і приватного, де було сказано, що хоч і тяжко, хоч з великою напругою, але працювати цілком можна».

Довго допитували Ніковського й про мету повернення до Радянського Союзу.

Ще б пак, адже в його біографії можна було відшукати не один і не два факти, які б дали тогочасному упередженному слідству (та й судочинству) підставу звинуватити в будь-яких гріхах. Бо ж він — один з активних діячів Товариства українських поступовців з часу виникнення цієї партії. Брав участь у редагуванні київської газети «Рада», одеського журналу «Основа», нелегального часопи-

су української молоді «Боротьба». А коли у березні 1917 р. товариство для підмоги літературі, науці і штуці відновило видання газети «Рада» під назвою «Нова Рада», став її фактичним редактором. За часів Центральної Ради був одним із заступників її голови. А 1918 р., коли велась підготовка до повстання проти німецької окупації, А. Ніковський очолив створений тоді Український національний союз, що об'єднав усі ворожі кайзерівцям українські партії.

Потім був міністром закордонних справ Української Народної Республіки, з урядом якої й емігрував за кордон. Спершу виїхав до Варшави, а звідти — до Відня, повністю відійшовши від політики. 1923 чи 1924 р. повернувся на Україну з бажанням віддати «всі сили на українське культурне будівництво в Українській Соціалістичній Радянській Республіці». Відтак став працювати у Всеукраїнській академії наук, увійшов до постійної комісії для складання словників.

«Я приїхав на Україну, коли мені відкрилися можливості для того, щоб працювати в повній мірі, так, як я працював раніше, по всіх тих лініях, по яких я працював, цебто культурній, політичній і літературній,» — відповів на суді Андрій Васильович.

Дізнатися від нього щось конкретне про «змову» і просунути обвинувачення хоча б на крок уперед не вдалося.

Священнослужитель В. Чехівський, зізнавшись, що формально був членом СВУ, заперечував свою керівну роль, поінформованість щодо планів організації та їхнього здійснення. Він показав також, що взагалі не поділяв поглядів окремих членів організації та її керівника з багатьох питань. Одне слово, нічого конкретного у цій справі повідомити не міг.

Ще менше даних дали інші «члени організації», зокрема її «начальник штабу» («секретар-скарбник») В. Дурдуківський, чия поінформованість, здавалося б, мала бути значно більшою. Він лише заявив, що товариство вирішили створити в липні 1926 р. і, мовляв, тоді ж відбулося перше організаційне засідання (якщо вірити Павлушкову, воно відбулося восени.— *Авт.*). На другому засіданні нібито вирішили створити п'ятірки. Дехто ухилився від роботи, зокрема Ніковський, Гермайзе та інші.

«Робота йшла в'яло, від роботи відходили живіші елементи, робота набувала нецікавого вигляду. Що було б, якби не застала нас катастрофа, яка припинила злочинну роботу СВУ, я не знаю, мабуть, переобрали б якийсь керівний центр або, може, він би зовсім вмёр сам собою».

І далі — в тому ж дусі. Тут доречно було б запитати: яка все-таки контрреволюційна робота проводилась? Але про це не питали. Коли ж настала черга викласти слідству головний козир — Павлушкова, то, попри всю запопадливість, той не зміг сказати нічого переконливого. Щодо обвинувачів, то вони часом просто відверто знущалися над підсудними.

На процесі йшлося про ідеологічні переконання, а не про конкретну діяльність. Переконання ці були дуже різні й не мали для справи істотного значення. Та й чи можна взагалі засуджувати людей за переконання?

От і Л. Старицька-Черняхівська не могла зрадити своїм переконанням. «Я народилася у 1869 р. в родині М. П. Старицького. Звичайно, рахуючись з вимогами сьогоденного дня, я була дуже необережна в обранні своїх батьків, бо обрала місцем свого народження дворянську й поміщицьку родину, але я за тим не жалкую, бо то була родина глибоко культурна, поступова і діяльна, і вона була притулком не тільки українського національного руху, а й руху революційного; організатори революційних актів мали велику причетність до нашої родини. Тут не місце за це згадувати, згадала я за це тільки тому, що вже з 8 років, з моменту першого пробудження свідомості, в мене буяли два почуття — любов до своєї нації, оганьбленої й пригнобленої, і ненависть до тиранів. З того моменту скрізь на кожному кроці свого дитячого й юнацького життя я обстоювала свої національні і соціальні переконання», — говорила вона на одному з допитів.

А допитували письменницю не один раз, акцентуючи увагу на ставленні до Радянської влади. Л. Старицька-Черняхівська послідовно висловлювала свої погляди:

«Я вважаю його лояльним, тому що нічим ніде не порушила законів нашої Республіки, виконую всі її приписи і постанови. Але я не зрікаюсь того, що деякі принципи політики Радянської влади не відповідають моєму ідеалові»

(про свій ідеал державний я вже казала т(оваришу) слідчому, ген(еральному) прокуророві республіки на допиті), отже стисло: всенародне представництво, воля слова, воля совісті. Я не погоджуюсь з правом диктатури пролетаріату, пануванням одного класу над другим; я не визнаю смертної кари ні в жодному випадкові державного життя; я обстоюю завжди волю слова, право кожного висловлювати свої думки незалежно від того, до якої партії він належить; я визнаю недоторканне право совісті кожного громадянина, право кожного визнавати або не визнавати релігію, і не стверджую боротьбу з релігією примусовими засобами. Я визнаю право власності, бо без права власності не уявляю собі зросту енергії людського життя. Це є мої думки. Я певна того, що той стан, в якому ми зараз перебуваємо, тільки перехідний і що всі ті принципи, що я вгорі зазначила, стануть в нашій країні підвалиною життя. Соціалізм тільки тоді уявляє з себе вартість, коли він забезпечує щастя й волю всім громадянам, а не одній групі, не одному класові, «не людина для суботи, а субота для людини». Я вже сказала: це мої думки, це мої ідеали. Я з ними не крилася, як ось не криюсь і зараз, добре відаючи, що за кожне тут зазначене слово я муситиму відповідати, і відповідати серйозно. Цілком можливо, певно, так воно й було, що коли розмова в моїй хаті або в когось з моїх добрих знайомих торкалася цього питання, я висловлювала свої думки. Не можуть же люди культурні балакати тільки про горілку, оповідати масні анекдоти або полоскатися в плітках: нема тієї держави і тієї доби історичної, хоч би за часів Анни Іоанівни або Миколи I, коли б люди не дозволяли собі обмінятися і думками; тому я таку розмову в тісному колі близьких людей, розмову, не систематичну, не маючи жодного характеру прищеплювання або розповсюдження своїх ідей, не називаю контрреволюційною розмовою. Бо то є обмін думок, а не заходи проти революції, і людина лояльна може залишити за собою право не погоджуватись з тими або іншими шляхами влади. Але ніде в жодному зібранні, в жодному угрупованні чи публічно, чи потай я з такими промовама і програмама не виступала, і коли мої думки збігаються, як виявилось, із зізнаннями Єфремова, з його

думками і його програмою, нема нічого дивного в тім, бо це думки більшості людей».

Виникає питання: чому все-таки значна частина підсудних у загальних рисах визнала наявність вигаданої слідчими підпільної організації? Чому вони не відмовилися в суді від показань, які давали на попередньому слідстві?

Лише один із сорока п'яти обвинувачених у суді заявив, що вини не визнає, однак на ранок, перед початком наступного судового засідання, поспішив виправитися, сказавши, що сталася прикра помилка. Говорячи про невизнання своєї провини, він, мовляв, просто не зрозумів поставленого йому запитання. Що це? Наслідок чергової погрози, психічного насильства чи обіцянки за зізнання подарувати життя?

Зізнаватися їм не було в чому, а зізнаватися треба було, тож більшість підсудних каялися лише в тому, що спілкувалися з керівниками СВУ. І хоча про існування такої організації абсолютно нічого не знали, проте у розмовах поділяли окремі погляди на тогочасну дійсність і, отже, самі того не усвідомлюючи, були причетні до контрреволюційної діяльності. Такої позиції дотримувалася більшість підсудних. Формально визнаючи вину, вони, однак, не могли сказати, чим же конкретно займалася ця організація і, зокрема, її члени. Боячись розправи, каялися у неіснуючих гріхах.

Обвинувачений К. Шило говорив:

«У своїх попередніх показаннях я твердив, що я безпосередньої участі в організації «Спілка визволення України» не брав. Але тепер я усвідомлюю, що оскільки я спілкувався з Єфремовим, Ніковським, Дурдуківським та тими, що ідеологічно їм співчували, а також з іншими політичними та громадськими діячами, які імпонували мені своїм авторитетом, я чинив, очевидно, як член контрреволюційної організації «Спілка визволення України», хоча завдань до цієї роботи не мав від керівництва цієї організації. Тепер я розумію, що вся та робота, радянська і громадська, яку я проводив, була контрреволюційною, і проводив я її як член великої, розгалуженої по всіх частинах України організації, яка без певного статуту і певного керівництва ... проводила свою ворожу для Радянської влади робо-

ту. Але я на шкоду Радянській владі нічого не робив. Намагаюсь пригадати і не можу пригадати про роботу цієї організації як такої і свою особисту участь у ній».

Л. Старицька-Черняхівська давала такі показання:

«Я категорично зазначаю, що назву СВУ — організація «Спілка визволення України» на терені УСРР — я вперше почула з оповіщення т. Балицького, що звістка ця цілком ошелешила мене, що я не знала нічого про існування такої організації і не була її членом. Більше того, я твердо пам'ятаю, що С. О. Єфремов не раз казав мені про неможливість і небажаність будь-яких підпільних організацій, мені ніхто ніколи не робив ганебних пропозицій нав'язувати зносини з германськими та польськими консулатами з метою передавати ті або інші відомості за кордон, себто з метою шпіонажу, і я на них ніколи не погодилася б. Я думаю й сподіваюся, що справа стояла так: мужчини сховали від мене як від жінки факт існування такої організації, боячись довгого жіночого язика, а тепер забули ті і, мислячи так, як мислили ті, ...помилково записали й моє ім'я як члена-організатора».

Ніяких нових доказів їх вини не дали й допити у суді п'ятох свідків. Про те, як це відбувалося з одним з них — відомим літературознавцем М. Зеровим, згадує Г. Костюк.

«Микола Костьович вийшов на кін так, як він ходив на трибуну промовця чи доповідача, — бадьоро, з піднесеною головою й трохи ніби нервовими кроками. Глянувши на лави підсудних, він посміхнувся і на знак привіту помахав рукою. Пам'ятаю тільки, що на запитання голови суду, чи знає він тих, що сидять на лаві підсудних, Микола Костьович відповів позитивно. Друге питання: чи знає він щось про їхню контрреволюційну діяльність? Відповідь була негативна. Чи знає їхні антирадянські націоналістичні твори? Микола Костьович відповів, що знає літературні твори (це він підкреслив). Як же він дивиться на «Історію українського письменства» С. Єфремова? — падає нове питання. На це, пригадую, відповідь була така: академік Єфремов має ту заслугу, що він перший усистематизував і чітко окреслив історико-літературний матеріал, перший дав повний синтетичний огляд його. Але його методи

дослідження, його періодизації, його висновків і оцінок він, Зеров, не поділяв і не поділяє. І в цьому плані Микола Костьович, ніби забувши, де він є, почав розгортати цілу аналітичну лекцію. Але прокурор його враз перебив і каже: це вам не університетська кафедра, а свідчення на суді контрреволюційної організації. Вас питають, чи праці, про які ви почали цілу лекцію, є корисними для радянської молоді чи шкідливі?

Микола Костьович на мить змовк. Вагання. Нерішучість. А тоді:

— Я ж твердив, що з ними не погоджуюсь. Значить, моє ставлення до них негативне.

— Отже, ви вважаєте їх шкідливими,— резюмує по-своєму і на свій лад прокурор.

... Голова суду повідомляє, що допит свідка закінчено й він може йти. Микола Костьович, повернувшись до виходу, глянув на лави підсудних, знову підбадьорливо посміхнувся, несподівано витягнув з кишені свій круглий, на ланцюжку годинник, глянув на нього, повернув циферблат до підсудних, показав їм, махнув на прощання рукою і вийшов. Чи це було свідомо зроблено, чи в нерво-відруховому піднесенні, я не знаю».

Одержавши подібні «докази», будь-який добросовісний, об'єктивний і кваліфікований склад суду змушений був би врешті-решт виправдати підсудних. Однак цього не сталося, і, прокрутившись на холостих обертах, судова машина оголосила судове засідання закінченим. Почалися дебати.

Преса не полишила без своєї уваги жодного дня процесу, часописи відводили, як правило, одну-дві шпальти для публікації своїх, далеко не кращих, конспектів свідчень. Особливу увагу було приділено промовам державних і громадських обвинувачів. Їх друкували повністю і в неперекрученому вигляді (інакше й бути не могло: спотворити можна було все, що завгодно, лише не їх).

Головний державний обвинувач Михайлик не завдавав собі клопоту аналізом доказів, зібраних у справі, і, повторивши, по суті, формулу обвинувачення, закінчив так: «Коли ще раз аналізуєш жахливі плани, виконавцем яких повинен був стати Павлушков, то робиться ясно, що проти цих людей є один захід соціальної оборони —

розстріл». Проте одразу ж, розуміючи непереконливість доказів, а відтак — і своєї позиції, додав: «Зважаючи на каяття підсудних, політичну і господарчу міць Радянської Республіки, прокуратура ладна не наполягати на цьому винятковому заході соціальної оборони. Хай суд сам зважить».

З громадських обвинувачів особливо гнівні й непримиренні були виступи тодішнього секретаря ЦК КП(б)У, а згодом голови Раднаркому України П. Любченка, який закликав суд: «Забезпечити диктатуру пролетаріату від укусів скажених собак», і письменника О. Слісаренка, який вимагав: «Паралізувати оскажених глитайських агентів».

Позиція головного державного обвинувача, що просив, враховуючи каяття підсудних, не застосовувати щодо них виняткової міри покарання, при скромній ухильності захисту зробила належний вплив на підсудних, поставивши їх перед необхідністю у своєму останньому слові удавати щире розкаяння. Адже суд міг і не погодитися з прокурором! По-людськи їх можна зрозуміти.

В останньому слові Єфремов сказав:

«Слово має бути коротким, його і зовсім могло б не бути, бо не маю на думці ні оборонити себе, ні тим більше виправдати. ...Під час суду для мене цілком ясна стала моя вина. Більше того, навіть без мене і самої справи не було б. Судове слідство остаточно показало мені, що більшість підсудних, добрих у своїй сфері працівників, малосвідомі люди — обивателі в політиці.

Визнаючи цілком свою провину, я прохаю найвищий суд одважити мені повною мірою, але прошу взяти до уваги те, що мої товариші тут прилюдно обіцяли дальшою своєю роботою на користь трудящих виправити свої помилки».

Позиція порядної людини.

Останні слова інших підсудних, по суті, багато в чому схожі.

Навіть Івченко, який, попри старання карального апарату, так до кінця і не зміг зрозуміти і сформулювати суть своєї вини, сказав коротко й категорично: «Я щиро засуджую свої контрреволюційні вчинки з тим, щоб ніколи більше до них не повертатися».

Очевидно, саме такі слова й потрібні були суду та

розлютованій громадськості. Але через які випробування й тортури мали пройти звинувачені, щоб, не маючи ніякої вини, добровільно ставати «скаженими собаками імперіалізму» і, схиливши голови, просити помилування!

Справа зберегла один вражаючий документ, що свідчить про наслідки такого психологічного й фізичного «впливу» на обвинувачених. Маємо на увазі заяву до ДПУ В. Атамановського, який писав: «Щоб припинити ці моральні муки, я готовий вам підписати «карт бланш» або навіть написати показання, вигідні вам, щоб у такий спосіб пришвидшити моє засудження, оскільки далі терпіти не можу і жадаю смерті. Не припиню повторювати до своєї загибелі, що всі пред'явлені мені звинувачення є неправильними, а я невинно й несправедливо замучений».

Судові дебати закінчилися пізно увечері 17 квітня 1930 р., і суд пішов радитись. Таємниця нарадчої кімнати не дає можливості з'ясувати, чи мав хто з суддів свою позицію і як відстоював. Тоді мати її, а тим більше виголошувати було не зовсім безпечно. Однак незгоди з вироком у письмовій формі не доклав жоден із суддів.

Дві ночі й день мали вони в своєму розпорядженні. Для такої складної справи це, звісно, замало. Вирок нараховує лише 50 сторінок тексту, писаного двома різними почерками. Занотовано його на одному боці сторінок, але часто вони списувалися не повністю, що також є процесуальним порушенням, бо завжди це дає змогу щось вписати. У тексті понад 200 виправлень і дописок, а судом обумовлено лише 8. Коли і ким вони вносилися? Але це зауваження до форми. Щодо змісту, то вирок за своєю неаргументованістю є предтечею тих позасудових документів, які згодом позбавили життя мільйони невинних людей.

З точки зору правових норм, що діють у цивілізованому суспільстві, рішення «найвищого суду» не витримує ніякої критики. У ньому перераховано прізвища та короткі біографічні дані (в основному негативні) про кожного з підсудних, викладено коротку формулу обвинувачення, а далі, минаючи аналіз доказів, іде резолютивна частина вироку, в якій зафіксовано покарання. З погляду законності такий вирок неправомірний.

У ньому повинна бути докладно сформульована кон-

кретна вина кожного підсудного, дано аналіз зібраних у справі доказів і мотиви, за якими суд дійшов висновку про їх достовірність і достатність для визнання особи винуватою. Повинні бути обумовлені й усунуті всі суперечності, що є у справі, вмотивована правова кваліфікація, міра покарання тощо. Нічого цього у вирозі немає.

От як говориться тут про С. Єфремова, де що не твердження — то суцільна вигадка. Тож варто його процитувати, щоб мати уявлення, як ще задовго до початку масових репресій працювала пекельна кухня фальсифікації.

«Єфремов С. О., 53 роки, син священика, член ВУАН, колишній товариш голови Центральної Ради, колишній голова ЦК партії соціалістів-федералістів:

а) У період 1920—1924 рр. керував контрреволюційною організацією БУД. Проводив підготовку до збройного повстання для повалення Радянської влади, брав участь у санкціонуванні польсько-петлюрівського Варшавського договору, тримав сталий зв'язок з польською контррозвідкою, з отаманами бандитських загонів (з Гайовим, Ангелом та ін.), даючи цим останнім керівничі вказівки щодо їх бандитсько-повстанської діяльності, чим полегшував захоплення польським військом у 1920 р. Правобережної України, санкціонував бойову контрреволюційну діяльність і брав участь в організації рейду Тютюнника.

б) У період 1926—1929 рр. організував та керував (як голова) контрреволюційною організацією СВУ, зокрема склав програму і статут, безпосередньо провадив організацію п'ятирок і гуртків СВУ в центрі і на периферії, інструктував і координував їх діяльність, для чого виїздив на місця, керував усією підготовчою діяльністю СВУ до збройного повстання. Підтримував зв'язок з закордонними та емігрантськими центрами, вживав заходів до утворення єдиного антирадянського фронту з російською білоемігрантською організацією СУМ, підмовляв Павлушкова М. П., що стояв на чолі СУМу, до запровадження терористичних актів проти видатних керівників Радвлади та Комуністичної партії».

Вирок було оголошено 19 квітня 1930 року.

За «вчинені злочини, спрямовані проти революції, держави, партії і народу», С. Єфремов, В. Чехівський, А. Ні-

ковський і М. Павлушков були засуджені до десяти років ув'язнення кожен (тоді це був максимальний строк). У резолютивній частині вироку щодо кожного з них сказано, що заслуговує виняткової міри соціального захисту — розстрілу, однак, обмежуючи покарання десятима роками ув'язнення, суд виходить з того, що кожний із цих звинувачуваних заслуговує на поблажливість у зв'язку з визнанням провини і каяттям. В. Дурдуківський, В. Ганцов, Г. Холодний, А. Барбар, В. Удовенко та В. Підгаєцький засуджені до восьми років ув'язнення. Переважній більшості «членів СВУ призначено покарання у межах від трьох до шести років, зокрема 60-річний Л. Старицький-Черняхівський — п'ять років з поразенням у правах на три роки». 9 чоловік засуджено умовно, в тому числі письменника М. Івченка, і всіх звільнено з-під варті; 7 чоловік вислано за межі республіки строком на три роки.

Виникає ще одне запитання: якщо закон передбачає смертну кару, а людину, визнану винуватцем, звільняють взагалі з-під варті, то що стоїть за цим? Чи не особисті «заслуги» перед неправедним судом і слідством?

Нічого подібного не було. Ніхто з них не осквернив себе наклепами і обмовами. Показання були вимушені. Ці люди навіть за своїми переконаннями, не кажучи вже про вчинки, виглядали у справі зовсім випадковими.

Порівняно «м'який» вирок, який між тим касаційному оскарженню не підлягав, був трагедією для кожного засудженого не тільки тому, що завдав значних фізичних і моральних страждань, а й тому, що визначив подальшу долю майже кожного з них. Коли почалося масове полювання на «ворогів народу» і коли без вини винуваті в судовому чи позасудовому порядку або знищувались, або зазнавали нових знущань, то мало кому із засуджених у справі СВУ вдалося звільнитися із місць позбавлення волі після закінчення строку покарання. Для них починався другий етап драматичних перипетій.

Так, А. Барбар під час відбування покарання трибуналом УНКВС Ленінградської області 9 жовтня 1937 р. був засуджений до смертної кари. М. Ботвинського, засудженого спершу до трьох років ув'язнення з поразенням у

правах строком на два роки, а невдовзі висланого до Казахстану, 1 грудня 1937 р. трійка УНКВС Алма-Атинської області також засудила до розстрілу. До такої ж виняткової міри покарання були засуджені О. Гребенецький (7 грудня 1937 р. трійкою УНКВС Марійської АРСР, оскільки «займався шпигунською діяльністю серед студентів Марійського педінституту»), М. Павлушков (9 жовтня 1937 р.), В. Підгаєцький (9 жовтня 1937 р.), В. Удовенко (25 листопада 1937 р. трійкою УНКВС Ленінградської області), Г. Холодний (14 лютого 1938 р.), В. Чехівський (9 жовтня 1937 р. трійкою УНКВС Ленінградської області), М. Чехівський (4 грудня 1937 р. трійкою УНКВС Курської області), В. Дурдуківський (31 грудня 1937 р. особливою нарадою УНКВС Київської області), М. Лагута (у справі СВУ засуджений до трьох років умовно, а 15 листопада 1937 р. УНКВС Одеської області засуджений до розстрілу за те, що «був керівником антирадянської націоналістичної організації у Миколаєві»), Т. Слабченко (27 жовтня 1937 р. військовою колегією Верховного суду СРСР), В. Щепотьєв (19 листопада 1937 р. трійкою УНКВС Полтавської області).

Отже, 13 чоловік із 45 в наступні роки за вироком позасудових інстанцій були розстріляні.

Засуджені повторно до різних строків померли в місцях ув'язнення: Й. Гермайзе (за колючим дротом ГУЛАГу), Г. Іваниця, А. Залеський, З. Моргуліс.

Помер і сам С. Єфремов — 31 березня 1939 р., за три місяці до закінчення строку покарання.

Хоча б побіжно хочеться розповісти, як склалася доля інших осіб, причетних до фабрикування справи «Спілки визволення України». Її організатор і натхненник М. Скрипник 1933 р. покінчив життя самогубством. Те ж саме вчинив у 1937 р. і один з громадських обвинувачів — П. Любченко. Ще одного громадського обвинувача — О. Слісаренка — самого невдовзі було арештовано й засла-но на Соловки разом з іншими «ворогами народу» — М. Зеровим, П. Филиповичем, Л. Курбасом, М. Кулішем, Г. Епіком та ще десятками тисяч жертв сталінських репресій. 9 співробітників ДПУ і членів суду в 1937—1938 рр. були репресовані «за участь у троцькістських,

антирадянських змовах та шпигунство». Не уникнули розправи і сам начальник ДПУ В. Балицький і державний обвинувач Михайлик, який після процесу став генеральним прокурором України.

Коли наприкінці 30-х років один із чергових «підопічних» ДПУ запитав у слідчого про долю суддів, які судили членів СВУ, то почув відповідь: «Пішли туди ж, куди й підсудні». Свідків фальсифікацій цієї гучної справи теж не залишили живими.

Причетність до «Спілки визволення України» ганебним тавром позначилася на долі усіх залучених слідчими ДПУ до неї осіб. Про цих людей донедавна взагалі намагалися якомога менше згадувати. Хоча тоді, у 30-ті роки, їх, навпаки, всіляко засуджували, за будь-якої нагоди воліли спаплюжити їхні імена. Як це робилося, згадує колишній літературний критик журналу «Пролітфронт» Г. Костюк:

«Друга трудна справа, яка впала на мою голову, полягала в тім, щоб написати принципову статтю про роман М. Івченка «Робітні сили». Цю пропозицію дав мені знову Хвильовий як головний редактор журналу. Я опирався. Але Григорович був твердий у своїх намірах. Щоб мені надати певності й заохотити, він вирішив похвалити мене і тим подіяти на мою молодечу амбіцію.

— Не впирайтесь,— казав він.— Із наших товаришів (він мав на увазі критиків Пролітфронту — Момота і Багмута, бо Олександр Михайлович Лейтес вів в основному західноєвропейську і російську літератури) ніхто не зробить цього на потрібному рівні. Повірте, я вже трохи знаю ваш спосіб писання.

Його похвала на мене не діяла, хоч це була похвала самого Хвильового. Але логіка переконувала, що написати цю статтю мушу я. І я погодився. Коли через кілька днів я приніс статтю, Хвильовий відразу ж при мені її прочитав. Прочитавши, деякий час мовчав. Потім поволі сказав:

— Стаття — добра. Тільки ви забули про час, у який пишете й про кого пишете.

— Чому? — запитую здивовано.

— Ви були на процесі СВУ?

— Пару разів.

— Ви чули, як сам себе характеризував Івченко?
— Не чув, але читав у «Вістях».
— То ви хочете у статті представити його політичний портрет об'єктивніше й лояльніше, ніж він сам себе представляв?

— Та я ж писав не політичний портрет, а аналізував художній твір, який, як самі знаєте, часто розбігається з політичним кредо автора.

— Це — академічна дискусія, а нам...— він на мить замовк...— нам зараз не до того. Ми мусимо відчувати час і обставини. Ми повинні дати статтю не тільки про особу, засуджену радянським судом за участь у контрреволюційному підпіллі, але й про автора, який сам себе прилюдно ще гірше засудив. Зрозумійте, що на нас і на наш журнал постійно і пильно спрямовані очі, що кожний наш ліберальний крок, кожне наше об'єктивістське ставлення — це загроза нашому існуванню. А ми мусимо перетривати.— Він знову на мить замовк. А тоді продовжив:

— Я думаю, ви мене розумієте...

І на мене дивилися сумні, розумні карі очі. За звичкою, торкнувши пальцем ніздрю свого носа, він додав:

— Візьміть статтю й зробіть з неї те, що треба. Врахуйте контрреволюційність СВУ і наш невблаганний час.

Я якусь мить мовчав. Я бачив і відчував, як тяжко дається Хвильовому ця роль, але тепер я не мав сумніву, що інакше бути не могло. Я тільки тихо сказав:

— Я ... спробую, Миколо Григоровичу. Але чи вийде в мене що-небудь, не знаю.

— Мусить вийти,— кинув він мені, ледь-ледь посміхаючись.

Я статтю ґрунтовно переробив у стилі тогочасної політико-наступальної чи викривальної критики. «Робітні сили» в цій редакції вже були «вилазкою класового ворога на літературному фронті». Це була річ, яку я писав, стаючи собі на горло, гвалтуючи своє сумління. Я не соромлюся цього. Бо це тільки свідчить, у яких умовах доводилося моему поколінню жити та якими отруйними флюїдами дихати. Тоді ще не міг, як у післясталінські 60—70-ті роки, народитися Гелій Снегірьов, щоб відважно, перед фактом реальної смерті, випроставшись гордо на весь

зріст, устати й плюнути в лице всесильному тиранові. То було передгроззя великого терору тридцятих років. Ми були, як заворожені кролики перед пашчею удава».

І от майже через 60 років після гучного судового фарсу з ініціативи Комітету держбезпеки УРСР прокуратура республіки 15 червня 1989 р. внесла протест у справі Єфремова С. О., Чехівського В. М., Дурдуківського В. Ф. та інших засуджених. Справедливість, як і передбачав С. Єфремов, занотовуючи до щоденника, що коли-небудь історички встановлять-таки істину, взяла гору.

«Вирок Верховного суду УРСР від 19 квітня 1930 р.,— читаємо в цьому документі,— повинен бути скасований, а кримінальна справа щодо усіх засуджених припинена на таких підставах:

На порушення закону суд у вирощі не навів конкретних доказів, що підтверджували б вину Єфремова С. О., Чехівського В. М. та ін. у скоєнні інкримінованих їм особливо небезпечних державних злочинів.

У судовому засіданні було допитано 5 свідків, жоден із них не дав ні свідчень по суті справи, ні відомостей, що підтверджували б існування контрреволюційних організацій БУД і СВУ і належність до них підсудних.

Речових доказів у справі немає, а прилучені до неї документи не свідчать про протиправну діяльність засуджених. Деякі з них являють собою наукові праці, дослідження і публікації.

Висновок про вину Єфремова С. О., Чехівського В. М. та ін. ґрунтується виключно на свідченнях засуджених під час слідства і в суді, в яких вони у загальній формі визнавали свою вину у злочинній діяльності.

При оцінці цих свідчень органами слідства і судом проігноровано найважливішу вимогу закону про те, що жодні докази, в тому числі й визнання підсудними вини, не мають наперед встановленої сили і можуть бути покладені в основу звинувачувального вироку лише за умови їх підтвердження сукупністю інших фактичних даних. У цій справі показання підсудних не могли бути покладені в основу вироку, оскільки вони неконкретні і суперечливі, не відповідають фактичним обставинам справи, не мають жодних об'єктивних підстав і одержані внаслідок грубих

порушень законності в процесі попереднього слідства і судового розгляду...

Жодних даних, які б засвідчували організаційну єдність засуджених у справі осіб і реально підтверджували б факт існування контрреволюційної організації «Спілка визволення України», у справі немає,— читаємо далі.— Згідно із свідченнями обвинувачуваних на попередньому слідстві і в суді жодної практичної діяльності, спрямованої на повалення Радянської влади, підготовку збройного повстання, проведення політичного терору, відторгнення України від СРСР, вони не проводили.

Як видно з матеріалів попереднього слідства і судового розгляду, більшість обвинувачуваних у цій справі на момент притягнення їх до кримінальної відповідальності мали стійкі політичні погляди й переконання, що склалися в процесі довгих років політичної, науково-просвітницької і культурної діяльності, критично ставились до окремих сторін суспільного життя і заходів Радянської влади, між собою відкрито обговорювали недоліки в соціалістичному будівництві в нашій країні, пов'язуючи їх з державною політикою, однак ці дії самі по собі не становлять складу злочину».

Пленум Верховного суду УРСР, що відбувся 11 вересня 1989 р., погодився з доводами протесту, задовольнив його, скасувавши вирок по справі, і припинив її за відсутністю складу злочину.

Ганебна фальсифікація справи «Спілки визволення України» — нагадаємо — датована 1929—1930 роками. Попереду ще був 1933 р., коли почалися масові арешти серед письменників, акторів, критиків, учених. Рік, «ознаменований» мільйонами загиблих від голоду селян, а ще — ліквідацією неіснуючого «нового націоналістичного ухилу», про що переможно доповів П. Постишев XII з'їздові КП (б) У. Попереду ще були й окаянні 1937 та 1938 роки...

Саме першостком наступних масових репресивних актів з метою фізичного і морального винищення української людності й став цей процес. На XX з'їзді КПРС М. С. Хрущов обнародував вражаючі своєю цинічністю плани Сталіна щодо виселення українців за межі України: «Українці уникли цієї долі тільки тому, що їх було надто

багато і не було місця, в яке їх можна було б вивезти. В іншому випадку він (Сталін.— Авт.) депортував би їх теж». Нечуване досі в історії людства тотальне винищення населення!

Відома й телеграма, що її надіслало з Нью-Йорка об'єднання українських письменників «Слово» 20 грудня 1954 р. на адресу Другого Всесоюзного з'їзду письменників:

«Українські письменники — політичні емігранти вітають з'їзд і висловлюють співчуття письменникам усіх поневолених народів СРСР.

1930 р. друкувалося 259 українських письменників. Після 1938 р. з них друкувалося тільки 36. Просимо в'яснити в МДБ, де і чому зникли з української літератури 223 письменники?»

У поясненні президія «Слова» писала: «За приблизними (бо точні поки що неможливі) підрахунками, цифра 223 щезлих в СРСР українських письменників розшифровується так: розстріляно — 17, покінчили самогубством — 8, арештовані, заслані в табори й іншими поліцейськими заходами вилучені з літератури (серед них можуть бути розстріляні й померлі в концтаборах) — 175, зникли безвісти — 16, померли своєю смертю — 7».

Не менше постраждали й діячі української науки, театру, мистецтва. Це було свідоме винищення національних коренів.

БАРБАР
Аркадій Олексійович

Народився 1879 р. у с. Попівщина Роменського повіту Полтавської губернії. Українець, мав вищу освіту. До арешту — 18 серпня 1929 р.— працював на посаді старшого асистента Київського медичного інституту, був науковим співробітником Всеукраїнської академії наук. Мешкав у Києві.

Засуджений до восьми років позбавлення волі з пораженням у правах строком на три роки. Під час відбування покарання трибуналом УНКВС Ленінградської області 9 жовтня 1937 р. засуджений до виняткової міри покарання.

Розстріляний 3 листопада 1937 року.

Пленум Верховного суду УРСР 11 вересня 1989 р. скасував вирок по справі, припинивши її за відсутністю складу злочину.

БЕЛИЙ
Микола Павлович

Народився 1897 р. у Катеринославі. Українець, мав незакінчену вищу освіту. До арешту — 12 листопада 1929 р.— працював учителем і навчався у Дніпропетровському інституті народної освіти. Мешкав у Дніпропетровську.

Засуджений до вислання за межі України строком на три роки.

Подальша доля невідома.

Пленум Верховного суду УРСР 11 вересня 1989 р. скасував вирок по справі, припинивши її за відсутністю складу злочину.

БІДНОВА
Любов Євгенівна

Народилася 1882 р. в Одесі. Українка, мала середню освіту. До арешту — 10 вересня 1929 р. — працювала вчителькою 20-ї трудової школи м. Дніпропетровська. Мешкала у Дніпропетровську.

Засуджена до трьох років позбавлення волі умовно.

Подальша доля невідома.

Пленум Верховного суду УРСР 11 вересня 1989 р. скасував вирок по справі, припинивши її за відсутністю складу злочину.

БЛИЗНЮК
Петро Степанович

Народився 1880 р. в м. Переяславі Київської губернії. Українець, мав початкову освіту. До арешту — 5 вересня 1929 р. — працював лаборантом Держхлібінспекції. Мешкав у м. Кременчуці Полтавської області.

Засуджений до шести років позбавлення волі з пораженням у правах строком на три роки. Повторно засуджений 22 листопада 1933 р. до заслання у Казахстан.

Подальша доля невідома.

Пленум Верховного суду УРСР 11 вересня 1989 р. скасував вирок по справі, припинивши її за відсутністю складу злочину.

БОЛОЗОВИЧ
АВКСЕНТІЙ АВТНОМОВИЧ

Народився 1887 р. на Білоцерківщині Київської губернії. Українець, мав середню освіту. Арештований в іншій справі 5 березня 1928 року. До арешту працював викладачем Київського кооперативного інституту. Мешкав у Києві.

Засуджений до п'яти років позбавлення волі з пораженням у правах строком на два роки.

Подальша доля невідома.

Пленум Верховного суду УРСР 11 вересня 1989 р. скасував вирок по справі, припинивши її за відсутністю складу злочину.

БОТВІНСЬКИЙ
Максим Никифорович

Народився 1888 р. в м. Таращі Київської губернії. Українець, мав середню освіту. До арешту — 17 серпня 1929 р.— працював членом правління «Молочарстільки». Мешкав у Києві.

Засуджений до трьох років позбавлення волі з поразенням у правах строком на два роки. 21 вересня 1932 р. колегією ОДПУ висланий до Казахстану строком на три роки. 1 грудня 1937 р. трійка УНКВС Алма-Атинської області засудила його до розстрілу. Вирок виконано 8 грудня 1937 року.

Пленум Верховного суду УРСР 11 вересня 1989 р. скасував вирок по справі, припинивши її за відсутністю складу злочину.

ГАНЦОВ
Всеволод Михайлович

Народився 1892 р. у м. Чернігові. Українець, мав вищу освіту. До арешту — 28 серпня 1929 р.— працював на посаді професора Київського інституту народної освіти, був науковим співробітником Всеукраїнської академії наук. Мешкав у Києві.

Засуджений до восьми років позбавлення волі з пораженням у правах строком на три роки. 15 квітня 1938 р. особливою нарадою НКВС СРСР знову засуджений до восьми років. Особливою нарадою МДБ СРСР 19 квітня 1950 р. засланий на спецпоселення у Красноярський край.

Відбувши майже двадцятирічне ув'язнення, 1956 р. звільнений. Усі його наукові праці були заборонені й не підлягали реабілітації. Помер в середині 80-х років.

Пленум Верховного суду УРСР 11 вересня 1989 р. скасував вирок по справі, припинивши її за відсутністю складу злочину.

ГЕРМАЙЗЕ
Йосип Юрійович

Народився 1892 р. у Києві. Українець, мав вищу освіту. Відомий літературознавець. До арешту — 27 липня 1929 р. — працював на посаді професора Київського інституту народної освіти.

Засуджений до п'яти років позбавлення волі з пораженням у правах строком на два роки. 26 липня 1934 р. звільнений із соловецьких виправно-трудових таборів і рішенням колегії ОДПУ від 16 липня 1934 р. висланий у Саратовську область на два роки. 8 грудня 1937 р. трійкою УНКВС Саратовської області засуджений до десяти років позбавлення волі. Помер у місцях ув'язнення.

Президія Саратовського обласного суду 22 вересня 1958 р. скасувала вирок по справі, прищипивши її за відсутністю складу злочину.

ГОЛОСКЕВИЧ
Григорій Костянтинович

Народився 1885 р. у с. Супрунківці Кам'янець-Подільського повіту Подільської губернії. Українець, мав вищу освіту. До арешту — 17 серпня 1929 р.— працював науковим співробітником Всеукраїнської академії наук, редактором «Словника живої мови». Мешкав у Києві.

Засуджений до п'яти років позбавлення волі з пораженням у правах строком на два роки. Перебував на засланні у Тобольську. Є відомості про те, що його знайшли повішеним у міському парку (дата невідома).

Пленум Верховного суду УРСР 11 вересня 1989 р. скасував вирок по справі, припинивши її за відсутністю складу злочину.

ГРЕБЕНЕЦЬКИЙ
Олександр Зіновійович

Народився 1874 р. у с. Фурси Білоцерківського повіту Київської губернії. Українець, мав вищу освіту. До арешту — 4 липня 1929 р.— працював учителем і помічником завідуючого Першою Київською трудовою школою. Мешкав у Києві.

Засуджений до п'яти років позбавлення волі з пораженням у правах строком на два роки. 7 грудня 1937 р. трійкою УНКВС Марійської АРСР засуджений до розстрілу. Вирок виконано 8 грудня 1937 року.

Пленум Верховного суду УРСР 11 вересня 1989 р. скасував вирок по справі, припинивши її за відсутністю складу злочину.

ДОГА
Василь Михайлович

Народився 1886 р. у Златополі (нині — Київська обл.). Українець, мав вищу освіту. До арешту — 25 вересня 1929 р. — був професором Всеукраїнської академії наук. Мешкав у Києві.

Засуджений до вислання за межі України строком на три роки.

Подальша доля невідома.

Пленум Верховного суду УРСР 11 вересня 1989 р. скасував вирок по справі, припинивши її за відсутністю складу злочину.

ДУБРОВСЬКИЙ
Віктор Григорович

Народився 1876 р. в м. Фастів на Київщині. Українець, мав вищу освіту. До арешту — 15 вересня 1929 р. — працював науковим співробітником Всеукраїнської академії наук — редактором Інституту української наукової мови, завідував видавничим відділом Цукротресту. Мешкав у Києві.

Засуджений до трьох років позбавлення волі. Повторно засуджений 1 грудня 1937 р. до десяти років позбавлення волі. Особливою нарадою НКВС 16 грудня 1942 р. рішення трійки змінено, строк покарання зменшено. Звільнений 22 лютого 1943 р. із «Свободтагу» Амурської області.

Подальша доля невідома.

Пленум Верховного суду УРСР 11 вересня 1989 р. скасував вирок по справі, припинивши її за відсутністю складу злочину.

ДУРДУКІВСЬКИЙ
Володимир Федорович

Народився 1874 р. у с. Пединівка Звенигородського повіту Київської губернії. Українець, мав вищу освіту. До арешту — 3 липня 1929 р. — працював завідуючим Першою Київською трудовою школою. Мешкав у Києві.

Засуджений до восьми років позбавлення волі з поразенням у правах строком на три роки. 31 грудня 1937 р. особливою нарадою УНКВС Київської області засуджений до розстрілу. Вирок виконано.

Постановою Верховного суду УРСР 25 січня 1967 р. вирок скасовано і справу припинено за відсутністю складу злочину.

ЄФРЕМОВ
Петро Олександрович

Народився 1883 р. у с. Пальчик Звенигородського повіту Київської губернії. Українець, мав вищу освіту. До арешту — 9 вересня 1929 р. — працював професором Дніпропетровського інституту народної освіти. Мешкав у Дніпропетровську.

Засуджений до п'яти років позбавлення волі з пораженням у правах строком на два роки.

Подальша доля невідома.

Пленум Верховного суду УРСР 11 вересня 1989 р. скасував вирок по справі, припинивши її за відсутністю складу злочину.

ЄФРЕМОВ
Сергій Олександрович

Народився 1876 р. у с. Пальчик Звенигородського повіту Київської губернії. Українець, мав вищу освіту. Відомий вчений-літературознавець, академік з дореволюційних часів. Віце-президент ВУАН. Був міністром у національних справах Генерального секретаріату Центральної Ради. На момент арешту — 21 липня 1929 р. — дійсний член Всеукраїнської академії наук. Мешкав у Києві.

Засуджений до десяти років позбавлення волі з пораженням у правах строком на п'ять років. Помер 31 березня 1939 р., за три місяці до закінчення строку ув'язнення.

Пленум Верховного суду УРСР 11 вересня 1989 р. скасував вирок по справі, припинивши її за відсутністю складу злочину.

ЗАЛІСЬКИЙ
Андрій Петрович

Народився 1885 р. у м. Городище Київської губернії. Українець, мав середню освіту. До арешту в іншій справі — 6 березня 1928 р.— працював викладачем Першої Київської трудової школи. Мешкав у Києві.

Засуджений до п'яти років позбавлення волі з пораженням у правах строком на два роки.

Подальша доля невідома.

Пленум Верховного суду УРСР 11 вересня 1989 р. скасував вирок по справі, припинивши її за відсутністю складу злочину.

ІВАНИЦЯ
Григорій Микитович

Народився 1892 р. у м. Шостка Чернігівської губернії. Українець, мав вищу освіту. До арешту — 18 серпня 1929 р. — був професором Київського інституту народної освіти, науковим співробітником Всеукраїнської академії наук. Мешкав у Києві.

Засуджений на шість років позбавлення волі з пораженням у правах строком на три роки. 21 лютого 1938 р. трійкою УНКВС Красноярського краю засуджений до десяти років позбавлення волі. Помер 24 серпня 1938 р. в Північно-східному таборі Магаданської області.

Пленум Верховного суду УРСР 11 вересня 1989 р. скасував вирок по справі, припинивши її за відсутністю складу злочину.

ІВЧЕНКО
Михайло Євдокимович

Народився 1890 р. у с. Никонівка Прилуцького повіту Чернігівської губернії. Українець, мав середню освіту. Письменник. Заарештований 24 вересня 1929 року. Мешкав у Києві.

Засуджений до трьох років позбавлення волі умовно.

Коли почалися масові репресії, виїхав спершу до Москви, а потім на Північний Кавказ, до м. Орджонікідзе, де працював економістом, а з березня 1939 р.— викладачем англійської мови в сільськогосподарському інституті. Помер в середині жовтня 1939 р. від сибірської виразки.

Пленум Верховного суду УРСР 11 вересня 1989 р. скасував вирок по справі, припинивши її за відсутністю складу злочину.

КАРПОВИЧ
Йосип Романович

Народився 1887 р. у с. Тимків Кам'янець-Подільського повіту Подільської губернії. Українець, мав вищу освіту. До арешту — 16 вересня 1929 р.— працював учителем Чернігівської школи ім. М. М. Коцюбинського. Мешкав у Чернігові.

Засуджений до вислання за межі України строком на три роки.

Подальша доля невідома.

Пленум Верховного суду УРСР 11 вересня 1989 р. скасував вирок по справі, припинивши її за відсутністю складу злочину.

КРИВЕНЮК
Михайло Васильович

Народився 1871 р. у с. Гнийниця на Волині. Українець, мав вищу освіту. До арешту — 15 вересня 1929 р.— працював науковим співробітником ВУАН — редактором Інституту української наукової мови. Мешкав у Києві.

Засуджений до трьох років позбавлення волі умовно.

Подальша доля невідома.

Пленум Верховного суду УРСР 11 вересня 1989 р. скасував вирок по справі, припинивши її за відсутністю складу злочину.

КУДРИЦЬКИЙ
Микола Антонович

Народився 1883 р. у с. Новоселиця Чигиринського повіту Київської губернії. Українець, мав вищу освіту. До арешту — 15 вересня 1929 р.— працював професором Київського медичного інституту, науковим співробітником Всеукраїнської академії наук, був членом президії медичної секції ВУАН. Мешкав у Києві.

Засуджений до трьох років позбавлення волі умовно.

Подальша доля невідома.

Пленум Верховного суду УРСР 11 вересня 1989 р. скасував вирок по справі, припинивши її за відсутністю складу злочину.

ЛАГУТА
Микола Дмитрович

Народився 1895 р. у м. Миколаєві. Українець, мав незакінчену вищу освіту. До арешту — 11 жовтня 1929 р. — працював викладачем Миколаївського інституту народної освіти. Мешкав у Миколаєві.

Засуджений до трьох років позбавлення волі умовно і звільнений з-під варти у залі суду: 15 листопада 1937 р. трійкою УНКВС Одеської області засуджений до розстрілу. Вирок виконано.

Постановою військового трибуналу Одеського військового округу від 21 червня 1957 р. вирок скасовано і справа припинена за відсутністю складу злочину.

МАТУШЕВСЬКИЙ
Борис Федорович

Народився 1907 р. у с. Будаївка на Київщині. Українець. До арешту — 18 травня 1929 р. — навчався у Київському інституті народної освіти. Мешкав у Києві.

Засуджений до п'яти років позбавлення волі. Після тюремного ув'язнення повернувся на Україну.

Подальша доля невідома.

Пленум Верховного суду УРСР 11 вересня 1989 р. скасував вирок по справі, припинивши її за відсутністю складу злочину.

МОРГУЛІС
Зіновій Григорович

Народився 1880 р. у с. Погреби Тетіївського повіту Київської губернії. Єврей, мав вищу освіту. До арешту — 30 жовтня 1929 р. — працював на посаді юрисконсульта «Молочарспілки», був членом колегії захисників. Мешкав у Києві.

Засуджений до трьох років позбавлення волі.

Подальша доля невідома.

Пленум Верховного суду УРСР 11 вересня 1989 р. скасував вирок по справі, припинивши її за відсутністю складу злочину.

НИКОВСЬКИЙ
Андрій Васильович

Народився 1885 р. у с. Малий Буялин на Херсонщині. Українець, мав вищу освіту. До арешту — 23 липня 1929 р.— працював науковим співробітником Всеукраїнської академії наук. Мешкав у Києві.

Засуджений до десяти років позбавлення волі з пораженням у правах строком на п'ять років. Покарання відбував у соловецькій в'язниці. Звільнений 21 квітня 1940 року.

Подальша доля невідома.

Пленум Верховного суду УРСР 11 вересня 1989 р. скасував вирок по справі, припинивши її за відсутністю складу злочину.

ОТАМАНОВСЬКИЙ
(АТАМАНОВСЬКИЙ)
Валентин Дмитрович

Народився 1893 р. на Київщині. Українець, мав вищу освіту. До арешту — 26 серпня 1929 р.— працював директором Вінницького філіалу Всенародної бібліотеки ВУАН. Мешкав у Вінниці.

Засуджений до п'яти років позбавлення волі з поразенням у правах строком на два роки. Повторно засуджений колегією ОДПУ 1 липня 1934 р. до заслання в Татарську АРСР. Звільнений 26 серпня 1936 року. З 1958 р. жив у Харкові, працював у медичному інституті. Помер у 1964 році.

Пленум Верховного суду УРСР 11 вересня 1989 р. скасував вирок по справі, припинивши її за відсутністю складу злочину.

ПАВЛУШКОВ
Микола Петрович

Народився 1904 р. у м. Тулі. Українець. До арешту — 18 травня 1929 р.— навчався у Київському інституті народної освіти. Мешкав у Києві.

Засуджений до десяти років позбавлення волі з пораженням у правах строком на три роки. Під час відбування покарання трійкою УНКВС 9 жовтня 1937 р. засуджений до розстрілу. Вирок виконано 3 листопада 1937 року.

Пленум Верховного суду УРСР 11 вересня 1989 р. скасував вирок по справі, припинивши її за відсутністю складу злочину.

ПАНЧЕНКО-ЧАЛЕНКО
Кирило Михайлович

Народився 1888 р. в Одесі. Українець, мав вищу освіту. До арешту — 10 вересня 1929 р. — працював викладачем одеських індустріального і млинарського технікумів. Мешкав у Одесі.

Засуджений до вислання за межі України строком на три роки.

Подальша доля невідома.

Пленум Верховного суду УРСР 11 вересня 1989 р. скасував вирок по справі, припинивши її за відсутністю складу злочину.

ПІДГАЄЦЬКИЙ
Володимир Якович

Народився 1889 р. у м. Кам'янець-Подільський Подільської губернії. Українець, мав вищу освіту. До арешту — 19 жовтня 1929 р.— був професором Київського медичного інституту, науковим співробітником Всеукраїнської академії наук. Мешкав у Києві.

Засуджений до восьми років позбавлення волі з поразенням у правах строком на три роки. Під час відбуття покарання трійкою УНКВС 9 жовтня 1937 р. засуджений до виняткової міри покарання. Розстріляний 3 листопада 1937 року.

Пленум Верховного суду УРСР 11 вересня 1989 р. скасував вирок по справі, припинивши її за відсутністю складу злочину.

СЛАБЧЕНКО
Михайло Єлисейович

Народився 1882 р. в Одесі. Українець, мав вищу освіту. До арешту — 20 січня 1930 р.— був професором Одеського інституту народної освіти, академіком Всеукраїнської академії наук. Мешкав у Одесі.

Засуджений до шести років позбавлення волі з пораженням у правах строком на два роки. Після відбуття покарання проживав у Йошкар-Олі.

Подальша доля невідома.

Пленум Верховного суду УРСР 11 вересня 1989 р. скасував вирок по справі, припинивши її за відсутністю складу злочину.

СЛАБЧЕНКО
Тарас Михайлович

Народився 1904 р. в Одесі. Українець, мав вищу освіту. До арешту — 20 грудня 1929 р. — працював викладачем робітфаку Одеського медичного інституту і Одеського робітничого університету, був секретарем Одеського наукового товариства при Всеукраїнській академії наук. Мешкав у Одесі.

Засуджений до трьох років позбавлення волі. 27 жовтня 1937 р. Військовою колегією Верховного суду СРСР засуджений до розстрілу. Вирок виконано.

Постановою колегії Верховного суду СРСР від 23 березня 1959 р. вирок скасовано і справу припинено за відсутністю складу злочину.

СТАРИЦЬКА-
ЧЕРНЯХІВСЬКА
Людмила Михайлівна

Народилася 1868 р. у с. Карнівка Могилів-Подільського повіту Подільської губернії. Дочка відомого українського письменника М. П. Старицького, по матері — онука М. В. Лисенка. У Києві закінчила приватну гімназію. Авторка багатьох історичних драм, віршів, перекладів. Заарештована 15 січня 1930 року. Мешкала у Києві.

Засуджена до п'яти років позбавлення волі з пораженням у правах строком на три роки. Після відбуття покарання повернулася до Києва, 20 липня 1941 р. знову заарештована і вислана до Акмолинська. Дорогою померла.

Пленум Верховного суду УРСР 11 вересня 1989 р. скасував вирок по справі, припинивши її за відсутністю складу злочину.

СТРАШКЕВИЧ
Володимир Михайлович

Народився 1875 р. у с. Вишневиці на Київщині. Українець, мав вищу освіту. До арешту — 15 вересня 1929 р. — працював науковим співробітником Всеукраїнської академії наук. Мешкав у Києві.

Засуджений до вислання за межі України строком на три роки.

Подальша доля невідома.

Пленум Верховного суду УРСР 11 вересня 1989 р. скасував вирок по справі, припинивши її за відсутністю складу злочину.

ТОВКАЧ
Костянтин Іванович

Народився 1882 р. у с. Рудівка Прилуцького повіту Чернігівської губернії. Українець, мав вищу освіту. До арешту — 15 вересня 1929 р. — був членом Полтавської колегії адвокатів. Інвалід. Мешкав у Полтаві.

Засуджений до п'яти років позбавлення волі з поразенням у правах строком на два роки.

Подальша доля невідома.

Пленум Верховного суду УРСР скасував 11 вересня 1989 р. вирок по справі, припинивши її за відсутністю складу злочину.

ТОКАРЕВСЬКА
Ніна Сергіївна

Народилася 1888 р. у с. Кочубеїв Кам'янецького повіту Подільської губернії. Українка, мала незакінчену вищу освіту. До арешту — 23 липня 1929 р.— працювала вчителькою Першої Київської трудової школи. Мешкала у Києві.

Засуджена до трьох років позбавлення волі умовно. Подальша доля невідома.

Пленум Верховного суду УРСР 11 вересня 1989 р. скасував вирок по справі, припинивши її за відсутністю складу злочину.

ТРЕЗВИНСЬКИЙ
Юрій Костянтинівич

Народився 1886 р. у с. Самородні Канівського повіту Київської губернії. Українець, мав незакінчену вищу освіту. До арешту — 3 липня 1929 р.— працював учителем Першої Київської трудової школи. Мешкав у Києві.

Засуджений до трьох років позбавлення волі умовно. Подальша доля невідома.

Пленум Верховного суду УРСР 11 вересня 1989 р. скасував вирок по справі, припинивши її за відсутністю складу злочину.

ТУРКАЛО
Костянтин Тимофійович

Народився 1892 р. у с. Немиринці Подільської губернії. Українець, мав вищу освіту. До арешту — 20 серпня 1929 р. — працював редактором Інституту української наукової мови ВУАН, за фахом — хімік. Мешкав у Києві.

Засуджений до трьох років позбавлення волі умовно. У 1930—1931 рр. ще двічі заарештовувався. 20 квітня 1931 р. був звільнений. Працював у різних містах, з 1939 р. — у Києві. Наприкінці Великої Вітчизняної війни виїхав з родиною на Захід. Помер 1979 р. у США.

Пленум Верховного суду УРСР 11 вересня 1989 р. скасував вирок по справі, припинивши її за відсутністю складу злочину.

УДОВЕНКО
Володимир Васильович

Народився 1881 р. у Києві. Українець, мав вищу освіту. До арешту — 22 листопада 1929 р.— був науковим співробітником Всеукраїнської академії наук, членом президії медичної секції ВУАН, професором Київського медичного інституту. Мешкав у Києві.

Засуджений до восьми років позбавлення волі з поразенням у правах строком на три роки. 25 листопада 1937 р., через три дні після повного відбуття покарання, замість звільнення УНКВС Ленінградської області був засуджений до розстрілу. Вирок виконано 8 грудня 1937 року.

Пленум Верховного суду УРСР 11 вересня 1989 р. скасував вирок по справі, припинивши її за відсутністю складу злочину.

ХОЛОДНИЙ
Григорій Григорович

Народився 1886 р. у м. Тамбові. Українець, мав вищу освіту. До арешту — 23 серпня 1929 р. — працював науковим співробітником Всеукраїнської академії наук, керуючим Інститутом української наукової мови, викладачем Київського інституту народної освіти. Мешкав у Києві.

Засуджений до восьми років позбавлення волі з поразенням у правах строком на три роки. 14 лютого 1938 р. засуджений до виняткової міри покарання. Дата виконання вироку невідома.

Пленум Верховного суду УРСР 11 вересня 1989 р. скасував вирок по справі, припинивши її за відсутністю складу злочину.

ЧЕРНЯХІВСЬКИЙ
Олександр Григорович

Народився 1869 р. на Київщині. Українець. Відомий у світі фахівець з діагностики пухлин. До арешту — 27 грудня 1929 р.— був професором Київського медичного інституту, членом президії медичної секції Всеукраїнської академії наук. Мешкав у Києві.

Засуджений до п'яти років позбавлення волі з поразенням у правах строком на два роки. Звільнений влітку 1930 року. Працював у м. Сталіно (нині Донецьк). Помер у 1939 році.

Пленум Верховного суду УРСР 11 вересня 1989 р. скасував вирок по справі, припинивши її за відсутністю складу злочину.

ЧЕХІВСЬКИЙ
Володимир Мусійович

Народився 1876 р. у с. Горохуватка на Київщині. Українець, мав вищу освіту. Активний діяч УСДРП, фактичний керівник української автокефальної церкви. До арешту — 17 липня 1929 р. — священнослужитель. Мешкав у Києві.

Засуджений до десяти років позбавлення волі з поразенням у правах строком на п'ять років. 9 жовтня 1937 р. трійкою УНКВС Ленінградської області засуджений до в'язничої міри покарання. Розстріляний 3 листопада 1937 року.

Пленум Верховного суду УРСР 11 вересня 1989 р. скасував вирок по справі, припинивши її за відсутністю складу злочину.

ЧЕХІВСЬКИЙ
Микола Мусійович

Народився 1877 р. у с. Горохуватка на Київщині. Українець, мав середню освіту. За часів Директорії — військовий комендант Києва. У 20-ті роки був священником автокефальної церкви у Святошині. На момент арешту — 24 липня 1929 р. — тимчасово не працював. Мешкав у Харкові.

Засуджений до трьох років позбавлення волі з поразенням у правах строком на два роки. 4 грудня 1937 р. трійкою УНКВС Курської області засуджений до розстрілу. Вирок виконано.

Пленум Верховного суду УРСР 11 вересня 1989 р. скасував вирок по справі, припинивши її за відсутністю складу злочину.

ШАРКО
Вадим Вікторович

Народився 1882 р. у Києві. Українець, мав вищу освіту. До арешту — 20 серпня 1929 р. — працював науковим співробітником Всеукраїнської академії наук — редактором Інституту української наукової мови, був професором Київського кооперативного інституту. Мешкав у Києві.

Засуджений до вислання за межі України строком на три роки.

Подальша доля невідома.

Пленум Верховного суду УРСР 11 вересня 1989 р. скасував вирок по справі, припинивши її за відсутністю складу злочину.

ШИЛО
Костянтин Степанович

Народився 1879 р. у с. Орловське Амурської губернії. Українець, мав вищу освіту. До арешту — 26 вересня 1929 р. — працював завідувачим редакційним відділом Київського філіалу Держвидаву України, науковим співробітником Всеукраїнської академії наук. Мешкав у Києві.

Засуджений до трьох років позбавлення волі умовно.

Подальша доля невідома.

Пленум Верховного суду УРСР 11 вересня 1989 р. скасував вирок по справі, припинивши її за відсутністю складу злочину.

ЩЕПОТЬЄВ
Володимир Олександрович

Народився 1880 р. в Полтаві. Українець, мав вищу освіту. Професор Полтавського інституту народної освіти. До арешту — 15 листопада 1929 р. — відбував адміністративне заслання за так звану контрреволюційну діяльність.

Засуджений до вислання за межі України строком на три роки. 19 листопада 1937 р. трійкою УНКВС Полтавської області засуджений до виняткової міри покарання. Розстріляний 29 листопада 1937 року.

Постановою Президії Полтавського обласного суду від 5 липня 1958 р. вирок скасовано і справу припинено за браком доказів.

ЩЛЯХИ І ДОЛІ

ІН ЦЕНТРА. К. М. О. С. К.

СЕНАРОДНИЙ ВИБ

... Губернатору ...
... С. П. ...
... ...

ВАСИЛЕНКО
Микола Прокопович
(1866—1935)

Визначний український вчений-правознавець, історик держави та права, громадський і політичний діяч, академік. У 1918 р. був одним з організаторів Української академії наук, обирався її президентом у 1921—1922 роках.

У 1923 р. безпідставно репресований, у 1925 р.— помилуваний. Нині повністю реабілітований.

ЛАРИСА НІСТЕРСЬКА
ЛЕСЯ МАТВЄЄВА

ДРУГИЙ ПРЕЗИДЕНТ

Виходять із забуття відторгнуті тяжким часом славні імена. Серед них — ім'я М. П. Василенка.

Микола Прокопович Василенко народився 2 лютого 1866 р. в с. Есмань Чернігівської губернії, в родині дрібно-го службовця. Закінчивши шестикласну прогімназію у Глухові та прочившись два роки у полтавській гімназії, вступив у 1885 р. до Дерптського університету на медичний факультет. Однак невдовзі перейшов на відділ російської історії історико-філологічного факультету. У 1890 р., завершуючи університетський курс, захистився на тему «Критичний огляд літератури з історії земських соборів», здобувши звання кандидата історії. У тому ж році приїхав до Києва, де в університеті мав скласти магістрський екзамен з російської історії та історії російського права. Втім ці екзамени випало йому скласти більш ніж через двадцять років, що вмістили в себе ціле життя громадського діяча і вченого.

Василенко не стояв осторонь громадсько-політичного життя київської інтелігенції, був активним членом багатьох політичних і просвітницьких гуртків, часто досить радикального напрямку. З 1894 по 1902 р. він викладав історію у приватній жіночій гімназії А. А. Бейтель, у Фун-

дуклеївській гімназії та Київському кадетському корпусі. В 1903 р. залишає викладацьку роботу і переходить на службу до губернського комітету, ставши неодмінним членом опікунської ради над народною тверезістю і секретарем статистичного комітету.

Працюючи в губернському комітеті, М. П. Василенко дістав можливість ближче вивчити історію та етнографію краю. Маючи в своєму розпорядженні численні статистичні дані, готував матеріали для періодичних випусків «Пам'ятні книги Київської губернії». Ця публікація дістала негативну оцінку київського віце-губернатора Штакельбурга, який звинуватив автора в українофільстві за друкування вперше у такому офіційному виданні етнографічних статей В. Н. Доманицького, що містили матеріали з українського фольклору. Адже в ті роки випуск книг українською мовою був заборонений, на повну силу діяв прийнятий у 1863 р. циркуляр міністра внутрішніх справ Валуєва.

У 1906 р. М. П. Василенко склав екзамени спеціальній юридичній комісії при Одеському університеті, що дало змогу зайняти місце адвоката спершу в Одеській, а пізніше — у Київській судовій палаті. Проте життя складалося інакше: у тому ж році його заарештували й засудили за публікацію матеріалів прогресивних діячів, нелегальне збирання коштів на допомогу страйкуючим робітникам Києва і Петербурга, за підтримку повстання саперів і зв'язок з членами РСДРП.

З жовтня 1908 по липень 1909 р. він перебував у в'язниці «Кресты». Після звільнення відразу ж поїхав у с. Есмань до батьків. У вересні повернувся до Києва і знову поринув у звичну атмосферу просвітницької діяльності, яку вела творча інтелігенція, мріючи цілком присвятити себе науці.

Невдовзі Василенко склав магістрські екзамени і почав готуватися до викладацької роботи. Особливу увагу приділяв історії України (XVIII ст.), Литви, Західної Русі та історії права.

Склавши магістрські екзамени, Василенко дістав змогу претендувати на місце приват-доцента у Київському університеті. Одночасно подає прохання про затвердження

його завідуючим міською бібліотекою. Київські газети повідомили про обрання Миколи Прокоповича міським бібліотекарем, але губернатор заявив, що не затвердить його на цій посаді.

У лютому 1911 р. був допущений до читання пробних лекцій на тему «Дворянське питання у Малоросії в епоху катерининської комісії».

Восени 1912 р. він отримав повідомлення від ректора університету М. Цитовича про те, що попечитель Київського навчального округу допустив його до читання лекцій (курс: українське козацтво XVI ст.), але вже через два місяці той же попечитель заявив, що помилився, затвердивши викладачем, бо дістав про нього досить неблагонадійні «приватні відомості».

Василенку інкримінувалася відданість «українському сепаратизму», бо в своїх лекціях у Полтаві серед численних джерел він назвав також праці Грушевського.

Дехто з друзів радив йому переїхати до Петербурга або Москви. Однак він не мав «забезпеченого утримання». Доводилося витратити час на роботу, що мало його цікавила, але давала добрий зарібок. Як глибоко порядний учений, усвідомлював, що така діяльність — це типове ремісництво, яке «мучило і принижувало».

Револьюційні події 1917 р. стали могутнім імпульсом до пробудження громадської ініціативи, пошуку нових, ефективних форм організації науки й освіти у країні. Активізується процес національного відродження, поживішала діяльність широких кіл наукової інтелігенції на Україні. Не залишався осторонь і М. П. Василенко. Як одного з найактивніших громадських діячів на ниві науки й освіти 27 березня 1917 р. указом Тимчасового уряду його призначено попечителем Київського навчального округу.

Влітку він від'їздить до Петрограда на нараду. Тут і відбулась його зустріч з Вернадським, з якої почалася велика дружба двох подвижників науки, що відіграли неocenну роль у культурному розвитку України. 19 серпня Василенка призначають товаришем міністра відділу вищої школи.

В. І. Вернадський і М. П. Василенко прагнули по-новому організувати роботу вузів, формування загальноросійської

мережі національних академій наук. Вернадський згадував: «Порушувалося питання про Грузинську академію наук і про академію наук на Україні і в Сибіру. В той час я познайомився з другим товаришем міністра, професором М. П. Василенком, істориком України, який був представником України з питань вищої школи. У нього першого з'явилася думка про створення Української академії наук. У нас з ним одразу створився дорогий нам обом дружній зв'язок».

У листопаді 1917 р. М. П. Василенко повертається до Києва, де викладає в університеті на кафедрі української історії та розпочинає серйозну наукову роботу.

Для культурного й наукового життя Києва ще в період правління Центральної Ради почалися нелегкі дні. Незважаючи на видимість вільних політичних дискусій про майбутнє України, її декларовані «самостійність і незалежність», австро-угорські та німецькі війська грабували й розоряли не тільки сільські місцевості, а й Київ з його художніми і культурними цінностями.

Політична ситуація на Україні була вкрай напружена. Розігнавши уряд Центральної Ради 28 квітня 1918 р., німці інсценують вибори «хліборобами» гетьмана України, багатого поміщика, колезького царського генерала П. П. Скоропадського. Зміна режимів поглибила децентралізацію громадського життя, яскравіше означилася ефемерність надій на хоч би яку самостійність України.

На той час М. П. Василенко став лідером певного кола української інтелігенції, яка намагалася, з одного боку, легальними засобами протистояти пограбуванням окупаційних властей, з другого — відсахнулася від неконструктивної позиції «культурної автономії України». З травня 1918 р. він погодився очолити міністерство освіти і мистецтв в уряді Скоропадського для здійснення докорінних змін в організації науки і освіти. Професор Б. Л. Личков згадував: «Картина різко змінилася після падіння Центральної Ради й утворення у складі уряду гетьмана Скоропадського Міністерства народної освіти і мистецтв, на чолі якого став відомий історик України, професор Микола Прокопович Василенко, який був давнім працівником на ниві освіти. М. П. Василенко відразу ж узяв курс по лінії

угоди споріднених культур — російської та української. При ньому тиск українського націоналізму ослаб, різко обірвалася політика вигнання російської мови. Крайньо шовіністичні кола якщо не замовкли зовсім, то значно збавили тон. У міністерстві освіти припинилися розмови про переведення всієї культурної роботи на українську мову. Припинили говорити про те, нібито російська культура — це якийсь понижений тип у порівнянні з культурою європейською. Закінчилася гра у поділ будинків вищих навчальних закладів, замовкли голоси, які вимагали того, щоб Україна стала країною однієї культури, однієї мови».

Ставши міністром, Василенко у травні 1918 р. запрошує В. І. Вернадського до Києва. Той погоджується і в листі-відповіді вперше коротко викладає свою концепцію створення Української академії наук: «Мені здається, треба стати рішуче на новий шлях, на якому Петроградська академія наук, ще далі розширивши цю організацію. Академія наук — не просто товариство, яке не має своїх інститутів... Академія наук є зібрання державних учених установ: бібліотека, архів, геологічна або, якщо можливо, географічна карта, національний музей. Інститути для дослідних та гуманітарних наук мають бути забезпечені достатніми засобами. На першому місці, насамперед, має бути створене добре обставлене відділення української мови, літератури та історії і ті відділи інститутів, які зв'язані з практично важливими для держави інтересами, пов'язаними з вивченням продуктивних сил країни та економіко-статистичного дослідження її...»

М. П. Василенко повністю сприйняв цю концепцію і по приїзді В. І. Вернадського у травні 1918 р. до Києва очолив разом з ним організаційну роботу по створенню найвищої наукової установи — Української академії наук. «Ми обидва з М. П. Василенком ясно усвідомлювали, — писав В. І. Вернадський, — що в такий історичний момент треба діяти швидко, рішуче і цілком довіряти одне одному».

Як відомо, їм вдалося залучити до створення академії широке коло інтелігенції не тільки України, а й найбільших російських та зарубіжних наукових центрів. Їх праця увінчалася створенням Української академії наук у Києві,

перші загальні збори якої відбулися 27 листопада 1918 року. Президентом був обраний В. І. Вернадський.

Невдовзі М. П. Василенко залишив керівництво міністерством. Викладацький склад Київського університету св. Володимира обрав його президентом, і він почав читати в ньому лекції із західноросійського права як екстраординарний професор. Одночасно викладав у Київському юридичному та в археологічному інститутах.

Після встановлення в Києві Радянської влади Українську академію наук було визнано найвищою державною науковою установою. У той період М. П. Василенко не залишив Україну, як дехто з діячів науки і культури, а продовжував викладати в Київському університеті. Він не відчував за собою жодної провини перед новою владою, та й сучасники об'єктивно оцінювали його роль у збереженні й примноженні культурних цінностей України у найважчі пореволюційні роки. Доказом далекої від будь-яких політичних амбіцій діяльності Миколи Прокоповича була його добровільна відставка з поста міністра уряду Скоропадського негайно після одержання гарантії властей щодо відкриття Української академії наук у Києві та Національної бібліотеки при ній. М. П. Василенко вважав свій громадський обов'язок виконаним.

Після окупації Києва (з вересня по грудень 1919 р.) денікінськими військами, внаслідок якої Українська академія наук була фактично розгромлена, Микола Прокопович знову почав активно допомагати молодій Радянській владі у налагодженні освіти і культурної роботи. Вже навесні 1920 р. він не тільки викладає в університеті та інших інститутах, а є й товаришем голови науково-правової комісії юридичного інституту, намагаючись налагодити в її рамках наукову та суспільно корисну діяльність.

То був найтяжчий період у роботі академії, коли фактично вирішувалося питання про її існування. В умовах економічного хаосу співробітники голодували, працювали часто безплатно. Суто символічна заробітна плата академіків становила тоді 45 млн. радянських карбованців щомісяця, або один долар за тогочасним курсом. Навіть цю платню вони одержували вкрай нерегулярно, із затримкою на півроку. В листі до В. І. Вернадського, який працював

на той час у Петрограді, влітку 1920 р. Микола Прокопович так характеризував становище: «Академія, здавалося, розвалюється... Деякі з академіків перестали її відвідувати. Все ж у «Спілковому зібранні» порядкував неодмінний секретар і, як Ваш заступник, О. І. Левицький, що сидить байдуже і мовчки у кріслі й ані слова не говорить в усі часи засідань».

На загальних зборах УАН 26 липня 1920 р. Василенко був обраний академіком. Та займаючись академічною діяльністю, він не залишав викладацьку роботу. У Київському інституті соціально-економічних наук читав курси «Загальне вчення про право» та «Українознавство», а в кооперативному інституті — курс «Історії економіки побуту». З осені 1920 р. робота в академії дедалі більше захоплює Миколу Прокоповича. Його обирають головою комісії по вивченню західноросійського та українського права при соціально-економічному відділі УАН, а також редактором «Записок» цього ж відділу. Наукова робота дає йому більше задоволення, ніж викладання, але в цей період дістали великого поширення всілякі реформи вищої освіти, часто поспішні та невмотивовані. Починаючи з осені 1919 р. широко впроваджувалася «система» Г. Ф. Гринька, тодішнього керівника Наркомосу України, який оголосив, що в соціалістичному суспільстві вищі навчальні заклади можуть бути лише технічними та педагогічними і мати два факультети — профосвіти і соціального виховання. Університети були оголошені «феодалною відрижкою середньовіччя» і перетворені на інститути народної освіти. Тому всі свої сили старий викладацький склад спрямовував на дотримання у навчанні справді університетського рівня і збереження найбагатшого вузівського майна. На такій же позиції стояв і Микола Прокопович. 14 червня 1921 р. було прийнято положення РНК УСРР «Про Всеукраїнську академію наук», що підпорядковувало її Наркомосу. Почалася велика організаційна робота по перебудові академії. З 19 грудня 1919 р. до квітня 1921 р. (коли В. І. Вернадський відмовився від президентства) загальні збори УАН проводив старійшина академії О. І. Левицький як заступник президента та неодмінний секретар. 18 лип-

ня 1921 р. більшістю голосів М. П. Василенко був обраний президентом.

На цій посаді він енергійно узявся за справу, незважаючи на тяжку матеріальну скруту, в якій опинилася академія. Про це досить яскраво було написано в одній із статей про діяльність ВУАН у 1921 р. в журналі «Наука на Україні»: «Центральна верховна Радянська влада на Україні ставилася до академії аж надто прихильно: вона перейменувала її на ВУАН, вона видавала декрети про найкраще матеріальне забезпечення академії, вона асигнувала їй широкі кредити, та в Києві, далеко від харківського адміністративного центру, державна скарбниця хронічно страждала на брак грошових знаків. І декрети, проголошені в Харкові, фактично не могли здійснитися...»

Під керівництвом нового президента академія поповнилася дійсними членами, які в майбутньому стали значними державними діячами. Це — Микола Митрофанович Крилов, Данило Кирилович Заболотний, Євген Пилипович Вотчал, Олександр Васильович Фомін. У короткі строки було організовано Інститут експериментальної медицини та епідеміології, лабораторію дослідів центральної нервової системи, запроваджено комісії для вивчення складу атомів та з питань геофізики. Внаслідок запровадження науководослідних кафедр, які мали забезпечити зв'язок науки з виробництвом, було проведено вибори їх керівників із залучених до цієї роботи професорів та інженерів. Зокрема, на кафедри індустріально-технічного циклу обрали Є. В. Оппокова, Є. О. Патона, К. К. Симинського та інших.

У той же час наукова інтелігенція гостро відчувала постійну недовіру з боку Наркомосу, намагання проконтролювати кожний крок, нав'язування рішень, які зводили нанівець колишню демократичність керівництва академії. Так, через три місяці після обрання нового президента та президії з Харкова зажадали позачергового голосування для підтвердження їх повноважень. Всупереч статуту таке голосування було проведене 17 жовтня 1921 р., де знову, навіть із кращим співвідношенням, ніж раніше, були обрані М. П. Василенко — президентом, В. І. Липський — його товаришем (заступником) та А. Ю. Кримський — секретарем. Слідом за цим до академії посипалися вказівки та

розпорядження: то з Харкова їй дорікали за відсутність швидких практичних результатів від наукових праць, то нав'язували обов'язкову присутність на всіх загальних зборах академії спеціального уповноваженого з Наркомосу, то вимагали вилучення так званих надлишків з музеїв Києва для продажу Зовнішторгом художніх цінностей за кордон. Про ці та інші події Микола Прокопович докладно повідомляв В. І. Вернадського. В одному з листів у грудні 1921 р. він розповідав про перше відвідання загальних зборів Л. М. Левицьким — дуже молодою людиною, призначеною уповноваженим Наркомосвіти контролювати роботу академії. Описуючи його збентеження та ніяковість, М. П. Василенко спересердя вигукнув: «Бідна країна, які діти роблять над тобою експерименти!»

Так склалося, що саме ця «дитина» у лютому 1922 р., червоніючи і затинаючись, довела до відома загальних зборів академії, що нарком освіти Г. Ф. Гринько уповноважив його повідомити про нібито давно направлений особисто А. Ю. Кримському лист про незатвердження всього складу президії й особливо М. П. Василенка на посту президента. У відповідь Микола Прокопович «висловив побажання, щоб той лист від наркомату якимось-таки достався до академії... але, почувши про це від уповноваженого Наркомосу, він негайно знімає з себе геть усі обов'язки голови-президента і передає їх товаришу президента В. І. Липському». Далі, незважаючи на умовляння академіків і збентеженого уповноваженого, М. П. Василенко залишив президентське крісло, «зазначивши, що кидає президентську посаду не з своєї волі і приносить щире подяку всім академікам за те, що вони двічі вшанували його вибором на свого президента».

Попри загальну стурбованість академії порушенням її демократичних традицій і необхідністю нових виборів керівництва, наукові дослідження тривали. М. П. Василенко продовжив роботу на посаді голови соціально-економічного відділу ВУАН, займався і громадсько-політичною діяльністю — очолював комісію по обліку речей, намічених до повернення в Польщу згідно з Ризькою угодою. Його зусиллями вдалося врятувати цінності Київського університету.

У вересні 1923 р. наукова робота М. П. Василенка була перервана арештом. Йому ставили за провину причетність до діяльності контрреволюційної організації «Київський обласний центр дій». Подробиці процесу у цій справі ще належить детально проаналізувати. Але, вивчаючи документи з позицій сьогодення, не можна не відзначити жорстокості вироку, винесеного представникам наукової інтелігенції,— десять років тюремного ув'язнення за самий тільки намір публікувати науковий літопис подій на Україні у журналі «Новь», що виходив у Парижі, М. П. Василенка засудили 7 травня 1924 року.

Академія сміливо вступилася за свого колишнього президента. Посилаючи клопотання до Президії ВУЦВК, вона настійно добивалася перегляду справи. Часто клопотання підписували десятки академіків, які зазначали, що «спільне зібрання ВУАН вважає за свою повинність перед українською культурою і наукою просити Центральний Комітет замінити М. П. Василенку накладену на нього кару такою, яка дала б йому змогу й надалі вести свою наукову роботу». Під впливом громадської думки Президія ВУЦВК під головуванням Г. І. Петровського вже через 10 днів після суду скоротила М. П. Василенку (та ще трьом засудженим у цій же справі) строк покарання наполовину. Академія продовжувала клопотатися про пом'якшення вироку, до того ж після майже річного ув'язнення у Лук'янівці Микола Прокопович тяжко захворів і перебував у тюремній лікарні. Нарешті ВУЦВК змінив ув'язнення на адміністративну висилку з України. Через бюрократичну тяганину його звільнили лише в жовтні 1924 р., а на початку 1925 р. вдалося добитися скасування рішення про висилку. М. П. Василенко був помилуваний остаточно.

Поки вирішувалася доля вченого, Укрголовнаука, новий наглядчач за наукою, прийняла постанову про виключення його із списків академіків. Та Всеукраїнська академія наук чинила опір цьому рішенню, знову і знову включаючи Миколу Прокоповича у платіжні відомості. І добилася свого. Він був поновлений на роботі у ВУАН і залишений у званні академіка.

Після 1926 р. сталося кілька скорочень бюджету академії. Миколу Прокоповича засмучувало, що це не дасть

змоги обладнати лабораторії. У середині 1928 р. він вітав обрання нового президента Д. К. Заболотного та віце-президента К. Г. Воблого, характеризував їх як «плодей розумних, енергійних, за натурою м'яких і настійливих» і сподівався, що «вони почнуть нову еру в житті академії». На початку 30-х років Василенко констатував, що «академія докорінно перетворюється... Наукова робота йде мляво... Починають переважати просвітительські цілі над науковими». Великі побоювання за розвиток суспільних наук викликала у М. П. Василенка ліквідація в 1933 р. соціально-економічного відділення та всіх проблемних комісій. Звільнення понад півсотні наукових співробітників і скасування ряду організацій, наприклад бюро економічних досліджень, кабінету соцбудівництва і права, інституту літератури і мистецтва, також розцінювалися ним як збіднення академічної роботи.

До самої смерті у жовтні 1935 р. Василенко активно працював, уболівав за розвиток академії, за втілення в життя тих цілей, які поставили перед нею В. І. Вернадський та його соратники у перші роки її діяльності. Особистий вклад вченого у наукові дослідження був досить великий: він залишив понад 300 праць. Але тінь політичних процесів над інтелігенцією на Україні в першій половині 20-х років лягла і на його репутацію. Багато десятиліть не перевидавалася й не переглядалася наукова спадщина Василенка. Приклеєний до нього ще за царату ярлик «українофіла» поступово трансформувалася у тавро «буржуазного націоналіста», що передавалося в усних характеристиках від покоління до покоління дослідників—Нині настав час зняти нашарування старих страхів і тверезо подивитися на документи і праці Миколи Прокоповича Василенка, об'єктивно оцінивши його наукову та громадську діяльність, спрямовану на розвиток науки і культури України.

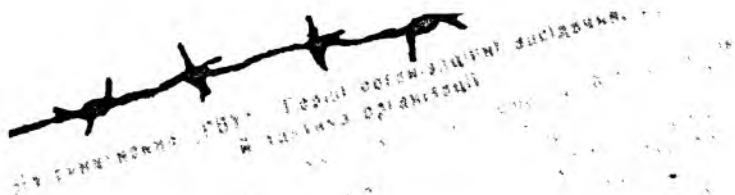
ІВЧЕНКО
Михайло Євдокимович
(1890—приблизно 1939)

Відомий український письменник і літературознавець, автор багатьох повістей, оповідань, етюдів, роману «Робітні сили», статей з історії української літератури.

У 1929 р. безпідставно репресований, у 1930 р. умовно засуджений до одного року позбавлення волі.

Нині повністю реабілітований.

ВАЛЕРІЙ ШЕВЧУК

МИХАЙЛО ІВЧЕНКО

Михайло Івченко — письменник з особливою долею, а точніше долею. Постать ця в літературі непересічна, бо визначна, але невивчена, неосмислена, одне слово — забута. Свого часу писали про нього чимало, здебільшого малоприхильно, часом з роздратуванням чи із злобою, але талант його визнавали й недоброзичливці. Зрештою, повна й об'єктивна оцінка того явища, яким став в українській літературі М. Івченко, може бути зроблена тільки тоді, коли видадуть творчу спадщину, напишуть наукову біографію митця — про нього, на жаль, ми аж багато не знаємо, а твори його можна прочитати тільки у виданнях, які донедавна були бібліографічною рідкістю, — сумна реальність, сумний факт нашого духовного розбазарювання. У цьому нарисі я тільки ескізно означу головні лінії життя й творчості талановитого письменника — багато що потрібно тут ґрунтовно вивчати, — а короткий життєпис будувавиму за незначними матеріалами — заміткою про нього в книзі А. Лейтеса і М. Яшека «Десять років української літератури (1917—1927)» та за листами дочки письменника Г. М. Івченко, вже нині покійної, писаними в 1974 році. Бібліографію письменника треба ще складати: маємо тільки далеко не повний перелік у згаданому

виданні Лейтеса — Яшека і в книзі В. Шпілевича «Бібліографія української літератури та літературознавства за 1928 рік».

Народився Михайло Євдокимович Івченко за Лейтесом — Яшеком у 1890 р. (дочка подає менш певну дату: «Мені здається, що в 1895 р., день зараз не пам'ятаю»), але оскільки він почав друкуватися у 1910 р., першу дату варто визнати достовірнішою*, у с. Никонівці на Чернігівщині в сім'ї козака-землероба. Вчився в церковнопарафіяльній школі, а потім у реальній школі в Ставрополі, згодом служив статистом на Полтавщині. Образ агронома не раз зустрічається в творах письменника («Весняні шуми», «Робітні сили»), з яких відразу видно, що роботу агронома письменник знав чудово. Перші друковані твори його з'явилися російською мовою в газеті «Кубанський край», що виходила в Катеринодарі в 1910 р. У «Раді», «Хуторянині» та в «Русских ведомостях» він вміщував статті з економіки, природознавства, національного питання. Перший художній твір був надрукований у 1916 р. в журналі «Промінь» (український тижневик, що виходив у Москві в 1916—1917 роках). Під час громадянської війни Івченко — активний автор «Літературно-Наукового вісника», друкувався і в журналі «Мистецтво». У тому ж 1919 р. зібрав свої твори у збірку «Шуми весняні. Збірка новел, книга перша», яка вийшла в Києві у видавництві «Сяйво». Саме в цей час і сформувалися основні риси прози М. Івченка, тонка настроєвість, пастельний, імпресіоністський, сумуватий стиль оповіді, увага до порухів душі героя. Його проза того часу викликала небагато відгуків; рецензію на «Шуми весняні» написав один тільки М. Могилянський, а М. Зеров у статті «Українське мистецтво в 1918 р.» про цю збірку відгукнувся цілком скептично: «Повість читається доволі легко, але по прочитанню не лишає ніякого враження». Висновок знаменитого критика, поета й літературознавця зрозуміти легко: це була любовна повість, написана в довоєнному стилі, з чималими ремінісценціями, а доба революції вимагала літератури

* Така ж дата у виданні: Encyclopedia of Ukraine. Toronto, 1988. Т. 2. С. 372.

оновленої, нової стилістики й нового героя. Отже, повість була ніби явищем припізненим.

Однак тепер, перерхнувши цей найліпший твір раннього Івченка, дивуєшся, як такий тонкий цінувач мистецтва, як М. Зеров, не помітив пластики письма письменника-початківця, його віртуозного психологічного малюнка, тонкої настроєвості, ніжного плетива цієї прози — прози, по суті своїй молоді, повної отих «шумів весняних», пориву міського жителя до землі. Ці самі риси художнього бачення фіксуємо в тодішніх Івченкових оповіданнях: «Марійка», «Зелене вікно», а особливо «До землі», що дало пізніше право О. Білецькому в статті «Про прозу взагалі і про нашу прозу 1925» відзначити: «Лірична побожність перед землею й цілковите єднання з нею... в цьому ліризмі головна своєрідність М. Івченка і головна чарівливість його оповідань». Всі перелічені твори написані на теми дореволюційні, передвоєнні, а вже в «Тінях нетлінних» письменник пробує художньо відтворити час суцільний — його темою стає зіткнення сили землі, грубої селянської стихії, з відживаючим своє сільським панством. Це одна з пекучих і важких драм тодішнього життя.

На початку 20-х років М. Івченко вміщує в збірці «Жовтень», в «Шляхах мистецтва», в «Новій громаді» свої оповідання, ескізи, етюди. 1923 р. у видавництві «Шлях освіти» виходить велике оповідання «Горіли степи», яке згодом увійде в другу книгу оповідань «Імлистою рікою». Характеризуючи його прозу, О. Білецький у вже згаданій статті писав: «Проблема сюжетності авторів виразно нецікава. Різноманітності типів, глибини побутових спостережень в останніх його творах немає. Кінець кінцем немає в них і багатства думок. Революція має далекий відбиток у цих оповіданнях, але не видно, щоб автор її глибоко переживав, щоб вона зробила «революцію» в його творчості. Сила М. Івченка в пантеїстичному ліризмі, але він поки що перешкоджає його талантові далі розвиватися. Він перешкоджає авторів утворити справжню прозу — особливий тип художнього мислення, в нашій літературі ще не в віддиференційований як слід від поезії віршованої. А втім, серйозне чинення авторове з своєю письменницькою роботою дає право сподіватися, що він не спиниться на досягнутому

ним і все-таки ще далекому від сучасності ступенів». У цих словах багато правильного, але є й певна нетактовність: критик ставить перед письменником програму власну і нею вивіряє письменницький світ з огляду на власну заданість, а не намагається його твори розумно прочитати і прийняти естетичну програму автора. Саме такий підхід до літератури дав змогу рішучішим критикам назвати згодом М. Івченка попутником (В. Коряк), а ще пізніше естетичну систему письменника перекреслити, а його самого як митця заперечити. Не вкладався він у прокрустове ложе тогочасних критичних дефініцій. Та й проблематика Івченкової творчості не так зовнішня, як того вимагали критики, як внутрішня, а головна проблема творчості більш зрозуміла нам, нащадкам, ніж сучасникам. В той час всі хотіли безоглядно перетворювати, змінювати природу й суспільство, чинячи над ними довільне насильство, в той час як ми говоримо тепер про екологію природи, культури, навіть людської душі, бо це тільки для нас очевидні істини, що дисгармонія людини з природою призводить до суспільного дисбалансу, руйнує людину психічно і морально. Виставляти такі думки тоді було більшою мірою несучасно. Отож йому й закидали саме несучасність, неприв'язаність до певного політичного моменту, притому зовсім не враховуючи ні природи його таланту, ні естетичної системи. Бралось до уваги тільки одне: чи відповідає він тим або іншим політичним і суспільним приписам. Коли ж письменник — імпресіоніст за своєю природою, то осуджувати його, приміром, за те, що в нього немає різноманітностей типів, аж ніяк не випадає, бо, як писав А. Музичка у своїй праці про Марка Черемшину, «імпресіонізм усю свою вагу кладе на вражіння, на відбиток зовнішнього світу, що його художники приймали як явища через свої почування. Для імпресіонізму важливо подати тільки зв'язок і стосунки між нашими почуваннями. Вся увага митця-імпресіоніста скупчена на спостереженнях, щоб фіксувати чисті вражіння й почування, чисті настрої. Самі речі втрачають значення, бо ж вони не дійсність. Зникає навіть людина, бо ж і людина — це сума почувань, а що всякий малюнок є наслідок почувань, отже людина, його вражіння в художньому малюнкові на полот-

ні чи в слові — то одне... Настрій — ось таємниця нового художнього напрямку, як теж таємниця філософії імпресіоністичної». Імпресіонізм має в українській літературі свою історію, якою мало хто з літературознавців займався, а М. Івченко в ранньому періоді своєї творчості був одним із найвідданіших жерців цієї течії, до якої ми відносимо творчість і М. Коцюбинського, і Б. Лепкого, й почасти М. Черемшини та О. Маковея. Критики ж вимагали, щоб письменники відмовлялися від свого художнього методу, отже, критикували перш за все метод, вважаючи його застарілим, віджилим. Вони не враховували того, для чого твір пишеться, кінцевого художнього результату. «Спроби Івченка, — зазначав М. Доленго, — не позбавлені художності, та чи зможуть вони спасти засуджений до загибелі стиль?» А хто ж той стиль до смерті засудив?

Все це було поки що змагання естетичне, зрештою, й цитата О. Білецького, подана вище, визначається ще певною поміркованістю. Гірше стало, коли естетичні критерії почали підмінюватися вульгарно-соціологічними, а іноді й політичними. З боку критиків то вже не були літературні змагання, а прямі політичні доноси. М. Івченко належав до глибоко чесних митців, для яких література — не кон'юнктурне поле, а сфера вищого духовного вияву. Коли шукати до творчості М. Івченка літературні паралелі, то перший, хто спадає на думку, — Микола Філянський, один із тих поетів, що намагалися свідомо створити певну мислительну систему через творчість: в обох помічаємо ту ж таки схильність до натурфілософії, бачимо те ж обожнення землі, той-таки імпресіонізм як вияв пізнього українського романтизму, ту ж схильність до наївної думки, що людина спроможна по-доброму перетворити навколо себе природу. Обидва митці однаково цікавилися спорудженням Дніпробуду, їздили на його будівництво, один писав поетичний цикл і книгу мандрів «Від порогів до моря», а другий запланував роман про Дніпробуд, але восени після поїздки його заарештували.

Та ми забігли трохи наперед. У другій половині 20-х років М. Івченко виявляє значну продуктивність, багато друкується в журналах «Глобус», «Червоний шлях», «Життя й Революція»; у 1927 р. видає книжечку «Порваною

дорогою», а наступного року — збірку оповідань «Землі дзвонять». В цей же час він вдається до більш художніх форм: пише повість «У сонячній колі» та роман «Робітні сили», за який письменникові довелося зазнати багато страждань.

Ми зумисно виділяємо цей період, бо саме тоді М. Івченко не тільки робить спроби оновити своє письмо, але й намагається звернутися до більш насущних тем, як того вимагала критика. Прихильні до письменника інтерпретатори літератури помічають цю зміну. Ф. Якубовський в брошурі «Силуети сучасних українських письменників», визначаючи велику майстерність і високу художню культуру письменника, ставить класичне «але»: «Але намагання його відбити сучасне життя, зрозуміти нову добу в різних його проявах раз у раз зустрічає серйозні перешкоди. Ці перешкоди є в самому типі художньої культури М. Івченка. Проте від збірки до збірки, від «Шумів весняних» (1919) до «Імлистою рікою» (1925) та «Порваною дорогою» (1926), ми бачимо складний шлях письменника, що шукає нових шляхів, намагаючись від старого стилю (знову-таки критика стилю замість художнього аналізу.— Авт.) поволі, еволюційним шляхом перейти до якихось нових форм, відповідніших і співзвучніших новим темам. Це є шлях складний і нелегкий». Майже те саме пише в рецензії на «Землі дзвонять» І. Лакиза. «На цих оповіданнях помітно лише рішучіше, аніж раніш, бажання автора позбутися решток символізму (особливо «Світляки», «Лісові пасма») і прибрати цілком виразну манеру реалістичного письма. Це те нове, що треба відзначити в Івченковій творчості. Добір тематики, трактування, спостереження в Івченка лишаються старі. Мова може йти тільки про манеру письма. Але в цей момент в розвиткові письменника — цілий процес складний, забарний, і ці оповідання не дають іще права робити якихось сталих узагальнених висновків». Ми зупинилися тільки на більш-менш позитивних відгуках, автори яких все-таки намагалися зрозуміти письменника, хоч при цьому не відмовлялися від тодішньої критичної моди — вганяти творця в той чи інший пролаз власного естетичного амплуа. Та одну ознаку вони всі помітили: М. Івченко не тільки розширює

межі свого імпресіонізму, якому й далі залишається вірний, але й переходить до психологізму, що тоді також остро засуджувався як напрям ворожий. За словами Лакизи, твори Івченка пройняті глибокою любов'ю до людини, надмірною вірою в неї, непомірним заглибленням у її внутрішні психологічні переживання, радістю життя — якості, які в літературі всіх часів вважалися основоположними. Та в ті роки і вони мали запеклих ворогів. Всі ці критичні статті — не тільки своєрідна літературна гра, але й узаконена форма літературної заїлості та естетичного знущання. Як згадує донька письменника, він «був дуже ранимий», тому й на критику та літературні насмішки реагував, очевидно, болісно. Однак своєї естетичної програми не змінював.

Роман Михайла Івченка «Робітні сили» — найвищий зліт таланту митця. Він викликав у пресі зливу відгуків. Писали про нього М. Доленго, В. Коваленко, П. Колесник, якийсь Леонід, С. Петров, І. П'ятковський, Л. Старинкевич та інші. Згодом навколо цього роману, особливо після суду над письменником, зчинилася ціла критична вакханалія, його навіть називали «фашистським», а якийсь Арс. Лібристо ідо назвав цей роман «Містерією соків» і розшифрував у дужках: «Романтична агроеліта на 14 друкованих кооперативних аркушів». Перечитуючи його зараз, зовсім нелегко зрозуміти, чому він викликав такий негативний критичний бум, більше того — бум істеричний, нездоровий, навіть психопатичний. Перед нами блискуче написаний психологічний любовний роман з креном до так званого роману виробничого. Його герої — агрономічна інтелігенція, яка має схильність розмірковувати про світ і землю, а подекуди й про національні відносини — здається, саме ті кілька фраз, вкладених у вуста героїв, були причиною всіх отих нагінок і, зрештою, дали змогу слідчим органам притягти письменника до судової відповідальності. Цікавий такий факт. Дочка письменника, людина, далеко від української літератури, яка прожила майже все своє життя в Москві й батькових творів навіть не читала, в 1974 р. дістала «Робітні сили» і зазначила в листі до історика С. Білоконя: «Прочитала тільки «Робітні сили» і нічого «контрового» там не помітила. Яюсь ні до чого, не знаю

навіщо, тато критикував російські ізби і хвалив українські хати, якось не до місця і, як мені здається, нетактовно» — враження, можна сказати, цілком об'єктивне, спокійне. Загалом же роман «Робітні сили» — книга високохудожня, а окремі сцени можна вважати класичними за своєю пластикою та художньою силою.

Часи надходили трагічні. Як ми вже розповідали, повернувшись з Дніпробуду, М. Івченко не встиг написати роман про перетворення природи, бо у 1929 р. був заарештований у сфабрикованій НКВС справі СВУ. Дочка письменника згадує, що батька «обвинувачували в націоналізмі в творах». Але навіть творці того сумного процесу не змогли знайти достатніх доказів його провини. Він був засуджений на рік, і то умовно. Після суду повернувся до Києва і влаштувався працювати в банку економістом. «Більше його не заарештовували», — пише донька, однак друкуватися він уже не зміг, отож йому залишалось одне — робота в шухляду.

Щоб глибше зрозуміти творчість М. Івченка, треба коротко схарактеризувати те культурно-мистецьке коло, яке оточувало письменника. Жив він увесь час у Києві і, зрозуміло, був близький до, назвемо його так, київського літературного Парнасу. Збереглася цікава літературна пародія «Засідання дитячого гуртка», «Музо, геть!», яку мали надрукувати ще в часи громадянської війни в «Музгазеті», а оскільки той журнал після першого номера припинив своє існування, вона збереглась у Якова Савченка і була надрукована у книзі «Літературні пародії». Пародію підписав Л. де Маріні, музгазетівці вважали, що це був Василь Чумак. Дійові особи були тими, з ким спілкувався на той час письменник: М. Зеров, П. Тичина, Д. Загуд, В. Кобилянський, В. Ярошенко, М. Жук, М. Семенко, П. Комендант, К. Поліщук, Ю. Меженко, Г. Журба — саме ті, хто творив молоду революційну літературу і гаряче її маніфестував. М. Івченко виступав у пародії як Михалко Перший, його характеристика, звісно, жартівлива: «Довгий хлопець, років 13, голос у нього ламається, і то він кричить півнем, то хрипить басом». Сам М. Івченко був-таки високого зросту, дуже лагідний і добрий, любив тварин. «Його всі любили, — пише донька, — і на роботі, і вдома дивувалися

його характеру і доброти». У 20-х роках він був членом літературної організації «Ланка», згодом «Марс», отже спілкувався з В. Підмогильним, Є. Плужником, Б. Антоненком-Давидовичем, М. Галич, Б. Тенетою, Т. Осьмачкою, Г. Косинкою. Г. Івченко згадує в своїх листах: «Тато був знайомий з письменником Григорієм Косинкою, він жив у Софійському подвір'ї, майже навпроти собору. Пам'ятаю, що він був невисокого зросту, волосся — барви пшениці, закинене назад, і завжди він був дуже веселий». — «Добре пам'ятаю Т. Осьмачку. Де він? Він тоді ходив у вельветовій сорочці, з бантом — виглядав нестандартно». Донька свідчить, що до 1929 р. в них удома бували П. Тичина і М. Рильський. «Після 29-го Тичина був обережний, Рильський не відштовхував тата, але ніхто не поводив себе, як А. Любченко. Епізод з А. Любченко, який згодом, під час війни заплямував себе видачею гестапо М. Шпака, мені свого часу розповідав Б. Антоненко-Давидович. Коли після закінчення судового процесу над СВУ М. Івченко повернувся до Києва, він при зустрічі підійшов до гурту письменників, а Любченко демонстративно заклав руки за спину, щоб з ним не вітатися. Письменник добре був знайомий з В. Сосюрою, але найбільше товаришував з цікавим, на сьогодні також забутим прозаїком Д. Борзяком, якого разом з М. Івченко громив свого часу за збірку «Під дощ» сумнозвісний А. Хвиля. За спогадами доньки, Івченко «підтримував дружні стосунки з багатьма колишніми знайомими, але ніхто не цікавився його літературними заняттями, крім, може, Борзяка й мами. Відвідували нашу родину Зінаїда Павлівна Тулуб, читала свій роман, Крига, театральний діяч. Мар'яна Миколаївна Лисенко була татовою шанувальницею, він дарував їй свої книги». Івченки були близькі з родиною лексикографа В. Дубровського та з композитором В. Косенком. Отже, Михайла Євдокимовича оточували визначні культурні діячі того часу, до яких належав і він сам.

Івченко добре знав англійську мову, листувався з Рабіндранатом Тагором, дуже поважав Ганді, і, як згадує донька, «над столом у тата висів його портрет, збільшений відомим тоді художником-фотографом Єзерським, який робив і татові фото. Мені здається, був якийсь короткий

один чи два листи від Ганді через Тагора», листувався з якимсь англійським письменником, імені якого донька не пам'ятає. Він навіть перекладав з англійської. У 1929 р. вийшла в світ книга Мері Додж «Срібні ковзанці» у перекладі М. Івченка. Донька свідчить, що батько перекладав і «Крихітку Дорріт» Ч. Діккенса, і твори Р. Тагора, але в бібліографії цих перекладів немає. Водночас постає тут ще й таке цікаве питання: чи не завдяки М. Івченкові цікавився Р. Тагором Євген Плужник? Тема ця ще чекає свого дослідження.

Йому належать кілька статей з історії української літератури, зокрема про А. Тесленка і Марко Вовчок. Отже, М. Івченко був літературним діячем широкої освіченості й культури. За словами доньки, він «ретельно вивчав, оскільки цікавився, індуську філософію». Не дивно відтак, що в коло його інтересів потрапив і Григорій Сковорода. Письменник залишив про нашого найвизначнішого філософа невеличку повість «Напоєні дні». Але треба визнати, що історична белетристика не була стихією письменника, то й твір цей вийшов чи не найслабший з його творчого доробку.

Дружина М. Івченка Людмила Миколаївна Коваленко-Івченко була у свій час перекладачкою з французької, зокрема перекладала Мопассана та Золя.

Усунутий від живого літературного процесу М. Івченко продовжував писати. «Тато не міг не писати,— згадує дочка.— Він почав писати для підлітків повісті про тварин, пам'ятаю, одна з них звалася «Друзі». Але доля недрукованої спадщини письменника сумна. «Татових рукописів немає,— пише Г. М. Івченко,— вони були на селі у татового брата, десь над дверима. Татовий брат Філарет Євдокимович з війни не повернувся, його дружина залишилася з двома дітьми, жилося їм нелегко, вона все викинула, бо всі папери пожовкли й розсипалися. Про це повідомила мені *post factum*». Та частина спадщини письменника все-таки збереглася і міститься в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН України.

Подальший перебіг життя Михайла Івченка трагічний. Перед 1937 р. всі, хто відчував непевність свого становища, намагалися виїхати за межі України. За спога-

дами доньки, «у 1936 р. тато з мамою влаштували симуляцію татового нервового захворювання, він 2 місяці був у лікарні, десь на вулиці, яка відходила від Сінного ринку вниз до вулиці Гоголя. Тато з мамою за енциклопедією вчитували ознаки хвороби, на які потім тато жалівся, а мама обговорювала їх з лікарем. Після лікування він виїхав до приятелів Бухановських та Ждановичів у Москву, але влаштуватися там на роботу не зміг. Тоді перебрался до Владикавказу, де працював за спеціальністю на агрономічній станції. Там він невдовзі захворів сибірською виразкою. У нього з'явився карбункул на обличчі, він почав прикладати припарки, а потім виявилось, що це сибірська виразка, при якій аж ніяк не можна було прикладати тепло. На другий чи третій день він потрапив до лікарні, де вже не прийшов до тями. Це було 6 числа, восени, мені здається, що в жовтні, в осінь того року, коли почалася війна з Фінляндією». Ця дата не узгоджується з тією, яку повідомив у листі від листопада 1939 р. до Л. Івченко брат письменника Філарет, де пише, що 19 жовтня йому принесли телеграму із Срібного, в якій оповіщалося про смерть брата. Таким чином, він міг померти десь 16—17 жовтня 1939 року.

Отже, Михайла Івченка фактично не репресували. Його умовно (на рік) засудили за кілька фраз, вкладених в уста героя твору, на зразок того, що українська хата ліпше російської ізби. Саме за це письменника й усунули з літератури ще за життя, а по смерті припасували до репресованих уже цілком автоматично, фактично навіть не речитуючи його творів. В такому перечитуванні, зрештою, заперечувальникам творчого імені цього визначного письменника не було й потреби, досить було їм знати, що М. Івченка за щось притягали до суду.

В наш час цей погляд потрібно рішуче змінити. Треба докладно вивчити і твори, і життя письменника — скласти йому належний, цілком об'єктивний присуд. А присуд цей може бути тільки такий: повісті і вся чудова новелістика, так само і єдиний, блискуче написаний роман «Робітні сили» — це одна з ліпших сторінок української пожовтневої літератури, і злочином буде цю сторінку, та ні — це явище упереджено й безоглядно зачорнювати.

ЯВОРСЬКИЙ
Матвій Іванович
(1884—1937)

Визначний український вчений-історик, публіцист, доктор економічних, політичних та історичних наук, академік ВУАН.

У 1931 р. безпідставно репресований, у 1937 р. засуджений до розстрілу. Страчений.

Нині повністю реабілітований.

Історична сесія ради ВУАН

ОЛЕКСАНДР АБДУЛЛІН
ЕДВІН ЛОГВИН

ОСТАННЄ СЛОВО

Справа №...

Обліково-статистична картка на з. к. Яворського Матвія Івановича.

1. Рік народження — 1884.
2. Місце народження — Галичина, с. Сош.
3. Соціальне походження — селянин, батрак.
4. Соціальний стан — науковий працівник, академік.
5. Національність — українець.
6. Підданство — СРСР.
7. Партійність — член ВКП(б) з 1920 року.
8. Освіта — загальна гімназія, м. Львів; університет (1910 р.), м. Львів.
9. Спеціальність — доктор історії, доктор економічних і політичних наук.
Стаж — 22 роки.
10. Якими мовами володіє (крім рідної) — російською, польською, чеською, білоруською, німецькою, французькою, італійською, латинською, грецькою.
11. Служба в армії — старій — підпоручик;
білій — »
червоній — »

12. Заарештований — 10 березня 1931 року

13. До цього — »

А до цього спочатку було слово.

Так уже повелося здавна. Слово і справа! Спочатку — слово, потім — справа. Під номером. У теці з шворками чи то без. Слова були різні: слова доносу, «викриття», «обування», слово на допиті і просто слово — «не горобець». І бували слова-ярлики, які ставали ордером на арешт.

У тій долі людській, яку хочемо вивести з п'ятьми забуття, слово відіграло свою зловісну роль. Але людина, словом згублена, словом же і піднеслася, скинувши з себе окуви страху. Слово стало визволенням. На жаль, лише духовним.

Отже, спочатку було слово. І слово це — «яворщина».

Так припечатав «остаточний» ідеологічний вирок генеральний секретар ЦК КП(б)У С. В. Косіор. Виступаючи із звітною доповіддю ЦК на XI з'їзді КП(б)У в червні 1930 р., він сказав: «...У галузі боротьби з українським націоналізмом ми мали ще одне явище, яке також має бути відмічене, — це так звана яворщина. У 1922 році вийшла горезвісна книга Яворського «Нарис історії України». Відтоді вона з невеликими дрібними змінами витримала п'ять видань, і тільки шосте було затримане Агітпропом ЦК КП(б)У.

Безперечно, теорії Яворського — наскрізь антимарксистські, це є захист та апологетика дрібної буржуазії, дрібнобуржуазних партій і змазування всіх начал марксистсько-ленінізму в галузі класової боротьби, в галузі рушійних сил революції. Теорія Яворського про подвійність походження нашої партії (з одного боку, мовляв, дрібнобуржуазне коріння, з іншого — пролетарське) є наскрізь антиленінська, антимарксистська теорія, яку партія впроваджувала усю історію своєї боротьби рішуче засуджувала.

Яким же чином могло статися, що книга Яворського протягом ряду років вважалася мало не одним з основних посібників з історії революції в Україні і не дістала належної відсічі?

Я гадаю, що тут основна причина у відсутності у нас достатніх кадрів кваліфікованих істориків-марксистів. Навряд чи хтось з нас має можливість читати всю літерату-

ру, що видається. І цією книгою користувалися доти, доки не з'явилися і не підросли нові кадри, доки питання про боротьбу з ухилами на національному ґрунті в Інституті марксизму не загострилися, і тоді питання про яворщину було порушене у всьому обсязі...»

Отже, вказівний перст зупинився на відомому в ті роки історику академіку Матвії Івановичу Яворському.

Можна не сумніватися, що після виступу Косіора питання про яворщину було порушене «у всьому обсязі». У логічний ланцюг кампанії проти шумськизму та ефремовщини додалася нова ланка. І, як кажуть, пішла писати губернія! Підрослі «кваліфіковані» кадри заходилися чинити справу. В доповідній записці якогось Воліна, співробітника Інституту історії партії, у ЦК КП(б)У «Про становище на історичному фронті України» від 16 грудня 1930 р. вказувалося: «...Проявом українського націоналістичного ухилу, проявом яворщини в марксистській історичній літературі є роботи Свідзенського, Сухино-Хоменка». Далі в цій же записці йдеться: «У найвідповідальнішому документі, у нашій платформі з'їзду істориків яворщина фігурує як ухил на марксистсько-історичному фронті. На фракції пленуму Рад у листопаді тов. Рубач заявляє, що яворщина — це буржуазно-куркульська система поглядів плюс кримінал. Порушувати так питання про яворщину — це значить, принаймні, по-перше, змішувати питання про жандармське минуле Яворського з питанням про яворщину як антипролетарську ідеологію, зводити яворщину тільки до Яворського і тим самим, по-друге, ставати на шлях зняття завдання розгортання боротьби з яворщиною і проявами її серед істориків-марксистів (з криміналом не треба вести ідейну боротьбу і піддавати його теоретичній критиці)...

...Досі не розгромлена теоретично яворщина. Цей факт не можна виправдати ніякими посиланнями на те, що партія розгромила яворщину політично. Навпаки, тому саме з факту політичного розгрому партією цього явища вплив для колективу істориків-марксистів України обов'язок до кінця викрити і розгромити яворщину теоретично».

Ось так моментально і «обізнано» тодішні науковці

повернули «фронт». Але ж нещодавно, всього лише за рік до цього, у статті «До виборів нових академіків ВУАН, професор М. І. Яворський», опублікованій у газеті «Пролетарская правда», М. Наотевич і Ф. Стребов писали: «Вибори Матвія Івановича Яворського в академію мають величезне значення як з точки зору зміцнення зв'язків її з марксистською історичною наукою, так і з точки зору того, що академія, в яку увіллється ця видатна наукова сила, тісніше буде зв'язана з робітничо-селянськими масами України».

А поки що з улюлюканням велася шалена кампанія «щодо викриття», в органах ДПУ вже закручували справу. Але до цього ми ще повернемося. Зараз хочеться через десятиріччя спробувати з'ясувати для себе істинну величину цієї «видатної наукової сили» — Матвія Івановича Яворського.

Хто ж він такий, основоположник яворщини?

У 1884 р. у галицькому с. Сош у селянина Івана Яворського народився син Матвій. А всього було у Івана Яворського троє дітей — два сини і дочка. Господарство незаможне — батрацьке. Та все ж знайшов батько можливість відпустити Матвія до Львова, у гімназію.

Успішно закінчивши її, Матвій додому не повернувся і вступив до Львівського університету, який закінчив у 1910 році. Було йому тоді 26 років.

Ще в університеті Яворський почав серйозно вивчати проблеми історії, економіки і політики, іноземні мови, почав збирати бібліотеку. Все це поступово привело до того, що наука і політика злилися для Матвія Яворського в одне ціле. На момент закінчення університету він досконало володів багатьма іноземними мовами, читав в оригіналі праці Маркса і Енгельса, Гегеля, Фейєрбаха, Сен-Сімона.

Але перша світова війна перервала роботу молодого вченого. У той час Галичина входила до складу Австро-Угорської імперії. Матвій Іванович був призваний в армію імператора Франца Йосифа. Будучи людиною цивільною, до того ж маючи слабке здоров'я і поганий зір, Яворський потрапив не в армійські частини, а в польову жандармерію.

Усі, хто читав книгу про пригоди бравого вояка Швейка, знають, що частини австро-угорської жандармерії охороняли, по суті, тиллові об'єкти та виконували патрулювання. На жаль, слідчі, які через півтора десятка років вели справу Яворського, напевно, не читали Гашека. Їх пізнання обмежувалися Російською імперією, де корпус жандармів був царською охранкою. Ось звідки сакраментальна фраза про «жандармське минуле» Яворського у доповідній записці учених мужів.

А поки що молодий підпоручик тягнув службу лямку і дедалі більше усвідомлював безглуздість продовження нікому не потрібної війни. І коли відлуння жовтневого грому долинуло до карпатського передгір'я, Матвій Яворський не вагався. Він активно починає співробітничати з галицькими комуністами.

Ось що розповідала про цей період життя Матвія Івановича його дружина — Сільва Іванівна Яворська-Лук'янюк: «З своїм чоловіком, М. І. Яворським, я познайомилася в 1919 р. під час роботи в редакції газети «Галицький комуніст», яка видавалася в Києві. Ким працював тоді Яворський — не знаю, але він часто тоді бував на засіданнях співробітників редакції. Він був добре знайомий з членами Галревкому Левицьким, Наволовським, Бараном (зав. відділом агітації і пропаганди Київського губпарткому). Його близькими знайомими у той період були також Краснокутський — член редколегії «Галицького комуніста» — та Олесь Досвітній, який також працював у редакції. Вони знали Яворського ще й по спільній партійній роботі».

Наприкінці 1919 р. Галицький ревком і редакція газети були направлені у Тернопіль. Туди ж поїхала і Сільва Лук'янюк.

Знову вона зустрілася з Яворським наприкінці 1920 р. у Харкові. Тут Матвій Іванович, уже член ВКП(б), викладав політекономію у Центральній партійній школі, в якій почала навчатися і Сільва. Водночас він завідував кафедрою історії України в Інституті марксизму-ленінізму, був головою клубу політемігрантів, тут же організував на власні кошти бібліотеку.

Працював Яворський у той період інтенсивно. В Харкові

він написав підручник з політекономії, підручники з історії революційного руху на Україні, з історії України.

У 1923 р. Матвій Іванович одружився з Сільвою Лук'янюк. Оселилися вони в комуні лекторів по сусідству з членом ЦК КП(б)У Е. І. Квірінгом і керівником партшколи Стрельбицьким. Жили дружно і в сім'ї, і з сусідами. У квітні 1929 р. після обрання в Академію наук Яворський з сім'єю переїхав до Києва. Продовжуючи свою наукову роботу, він готував монографію з історії революційного руху на Україні. Після арешту Матвія Івановича рукопис був вилучений і безслідно зник.

Заарештували його в Ленінграді 10 березня 1931 р., де на той час перебував у відраджених: працював в історичних архівах.

Поринувши у свої наукові пошуки, він навряд чи передбачив можливість подібного фіналу кампанії щодо боротьби з «яворщиною».

Попередні ідеологічні заходи на зразок боротьби з шумськимизмом, хвильовизмом не завершувалися в кабінетах слідчих. Але то були роки 20-і, а тепер починалися 30-і.

Зрозуміло, співробітників ДПУ не цікавили наукові пошуки академіка Яворського. Ці органи поки що «ідеологією» не займалися — вони, як і раніше, боролися з контрреволюцією. Або, принаймні, у масі своїй гадали, що продовжували з нею боротися. І Яворського арештували як активного члена, мало не одного з керівників контрреволюційної організації «Український національний центр».

Була заарештована і його дружина, яка працювала вчителькою у с. Требухові Броварського району Київської області.

Як і належить, у неї на квартирі було проведено обшук, під час якого й вилучили всі папери Яворського: і рукописи його праць, і документи, і листування. Відтоді наукова спадщина академіка канула у безвість. Був серед цих паперів й особистий щоденник Яворського, в якому зроблено один цікавий запис. У 1926 р. в Берліні проводився тиждень радянської науки. Матвій Іванович саме цю науку там і представляв. Перебував він у Берліні близько місяця. Виступав з доповідями, а коли настав час повертатися додому, німецька академія запропонувала Яворському за-

лишитися працювати в Берліні. Радянський учений категорично відмовився від запропонованої честі. Про цей епізод після повернення додому розповів Сільві Іванівні і зробив про це запис у щоденнику. Немає сумніву, що він відіграв свою роль у його подальшій долі.

Отже, М. І. Яворському було пред'явлено обвинувачення у приналежності до УНЦ. У справі фігурували прізвища найбільш активних членів цієї організації.

Кого тільки не було в цьому списку! Від академіків до сільських учителів, від відповідальних працівників Держплану, раднаргоспу, промтрестів до журналістів, літераторів. І навіть військовий керівник хімічного інституту.

Втім військовий керівник потрапив сюди скоріше з родинних причин. Брат його був політемігрантом з Галичини. Та й взагалі значна частина членів УНЦ була саме галичанами. А от особистий секретар академіка ВУАН Грушевського виявився у списку, найпевніше, за те, що був секретарем не тієї людини.

У справі, зокрема, зазначалося, що корені «Українського національного центру» росли з початку 20-х років і сягали за межі радянської України. Саме тому в керівництві центру виявилися вихідці з Галичини, Західної України. Політемігранти, які добре замаскувалися, і просто перебіжчики, що залучили до своєї організації найбільш нестійкі елементи молоді радянської України. Основною метою контрреволюційного центру були шпигунство, антирадянська агітація і пропаганда, політичні диверсії і саботаж.

Керівники УНЦ поширили мережу своїх агентів на всю Україну. Підпільні групи діяли у Дніпропетровську, Києві, Вінниці, Тернополі та інших обласних центрах республіки. Осередок організації було сконцентровано в Харкові.

З протоколу допиту М. І. Яворського: «...У самому Дніпропетровську осередок підпільної організації існував уже, як я це знаю, від 1929 р., коли мною були направлені двоє галичан на підпільну підготовчу роботу, даючи їм завдання організувати групу з однодумців, яка могла б вести від себе контрреволюційну пропаганду. Так, щороку посилалися туди мною чи то з Артемівська, чи то з клубу політемігрантів люди, обізнані із завданнями

нашої підпільної організації... У 1928 р. переїхали туди Коссак Григорій, Чичкевич, який був до цього часу в Інституті марксизму, котрі мали завдання підняти роботу в цих гуртках на практичний шлях підготовки повстання серед селянства. Як розповів мені Коссак, за 1929 р. виріс там ще один осередок, об'єднавши галичан, які не входили до цього часу в організацію. Членів цих осередків не пам'ятаю на прізвища». (Стиль викладу і граматику, природно, на совісті працівників ДПУ — так і в оригіналі.)

М. І. Яворського як одну з найвизначніших осіб, що проходили по цій справі, возили на допит ще й у Москву.

З протоколу його допиту начальником секретно-політичного відділу ДПУ СРСР Аграновим у присутності начальника 11 відділення секретно-політичного відділу Радзівіловського від 29 травня 1931 р.: «...Нарешті тут, у Москві, у 1929 р. велися переговори з російським контрреволюційним офіцерством, які почав Григорій Коссак від імені нашої УВО (Українська військова організація — структурна частина УНЦ.— Авт.) під час свого перебування в 1928 р. на курсах військової академії і які надалі вів Конар, що я знаю від Г. Коссака...»

Згідно з обвинувальним висновком Г. Коссаку було поставлено за провину те, що у 1924 р. під виглядом політемігранта він приїхав на територію радянської України для керівництва «підпільною контрреволюційною діяльністю галичан» — членів так званої УВО, де у 1925—1927 рр., працюючи викладачем у Харківській школі червоних старшин, за дорученням цієї антирадянської організації готував для неї військові кадри, а в 1928 р. брав участь у підготовці збройного повстання і входив до складу так званої «Військово-офіцерської контрреволюційної організації», здійснюючи її контакт з УНЦ.

На попередньому слідстві Коссак визнав себе винним і показав, що він справді був учасником контрреволюційної організації УВО, яку очолював академік Грушевський, а безпосередньо керували нею професори Савченко і Чудинов.

Як членів Харківського комітету цієї організації назвав Мазуренка, Шрага, Чечеля, Филиповича, Вишиванного і,

крім того, вказав, що в організації брала участь вся «безпартійна українська інтелігенція».

Коссак також показав, що у 1924 р. він «з транспортом галичан» приїхав до Києва, де зустрівся з академіком Грушевським, яким і був залучений до УВО.

З протоколу допиту Ф. Ф. Вишиванного, викладача Харківського інституту соціального виховання: «Робота цієї організації була доручена певній кількості довірчих людей (емісарів), які керували утворенням місцевих контрреволюційних організацій. Одержували з-за кордону інструкції і виконували їх. Передавали туди необхідну інформацію і таким чином підтримували зв'язки із закордонною контрреволюцією. Такими емісарами від 1924 р. були, на мою думку, Лизанівський і Яворський.

Яворський організував контрреволюційні гуртки для підготовки кадрів і ще входив у центр основної організації, де спочатку працював і по військовій лінії.

Для посилення Яворського, для зміцнення військової лінії прибув Коссак Григорій з-за кордону, який, використовуючи мій минулий вплив, повів енергійну роботу, налагоджуючи і підтримуючи зв'язок з колишніми старшинами галицької армії...»

У 1930—1931 рр. співробітники ДПУ УСРР у Харкові провели попереднє розслідування за кримінальною справою учасників «Українського національного центру», і 7 лютого 1932 р. постановою судової трійки Колегії ДПУ СРСР за активну контрреволюційну діяльність і за участь в націоналістичній організації, тобто УНЦ, 50 чоловік засуджені на заслання та ув'язнення до шести років позбавлення волі. Серед них — М. І. Яворський, Ф. Ф. Вишиваний, Г. О. Коссак та інші.

У квітні 1931 р. бездоганно побудована справа контрреволюційного націоналістичного центру почала розсипатися.

Нечуваний успіх українського ДПУ викликав посилену увагу ДПУ СРСР. Разом з академіком Яворським до Москви за дорученням Ягоди був доставлений академік ВУАН М. С. Грушевський.

Грушевського допитував голова ДПУ УСРР Балицький у присутності помічника начальника секретно-політичного відділу ДПУ Козельського та уповноваженого Короленка.

У рапорті начальника секретно-політичного відділу ДПУ Агранова від 4 квітня 1931 р., адресованому заступникові голови ДПУ Ягоді, зазначається:

«Згідно з Вашою вказівкою я переговорив з доставленим до Москви академіком Грушевським — керівником контр-революційного українського національного центру...

Грушевський заявив, що вся діяльність центру зводилася до консолідації націоналістичної інтелігенції, до підготовки кадрів та організації сил, які були б спроможні в разі воєнної сутички Радянського Союзу із західними державами або в разі народного повстання відстояти незалежність України і створити сильну націоналістичну владу.

Але через кілька днів Грушевський у відсутності представників українського ДПУ заявив Агранову, що всі його показання, дані раніше, є вигадками:

«...Мене впродовж 8—9 діб безперервно допитували, не даючи можливості перепочити. Кілька разів до мене застосовували інсценування розстрілу. Такий психічний вплив тривав майже 9 місяців, і я, природно, не витримав і дав показання, потрібні слідчому Бордону. Всі показання мої були невиправдані, від яких я відмовляюсь...

...Я не належу до породи героїв. Я старий, сили мої підірвані. Я був ув'язненим, перебуваючи у грипозному стані, не витримав різкого тиску слідчих. У стані повної безвиході і відчаю я погодився підтвердити показання інших осіб. Але, на мою думку, показання цими людьми дано з тих самих причин.

Ніякої антирадянської агресії ні я, ні мої однопумці не проявляли. Ніяких планів боротьби з Радянською владою не будували...»

Але це ще не все. Були й інші показання членів так званого УНЦ.

18 травня 1931 р. один з обвинувачуваних заявив слідчому, що його співкамерник, який перебував у в'язниці так само за справою УНЦ, умовляв усіх інших наговорити на себе. Допомігав складати багатьом, хто був під слідством, неправдиві показання, пояснюючи це тим, що «насправді такої організації на Україні не було, а створюється вона з метою дискредитувати в очах робітників усього світу

II Інтернаціонал... виставити перед робітниками українську інтелігенцію у ролі ворогів Радянської влади, що перешкоджають соціалістичному будівництву. Ми, інтелігентський прошарок, покликані взяти на себе місію визнати участь у цій контрреволюційній організації і зазнати певного покарання. Цього вимагає ~~від~~ розвитку соціалістичного суспільства в нашій країні».

Ягода з розумінням поставився до листа Грушевського: постановою помічника начальника 6-го відділення спеціального політичного відділу НКВС УСРР Ліфаля від 5 серпня 1933 р. (!) справа Михайла Сергійовича Грушевського була припинена у зв'язку... з його смертю. А інші «члени» УНЦ продовжували відбувати свої строки у таборах.

Не один місяць співробітники слідчого відділу КДБ України витратили на те, щоб знайти істину: що таке УНЦ і чи була взагалі така організація в середині 20-х — на початку 30-х років на Україні?

І ось що вдалося встановити:

«...Кримінальна справа про існування на території УРСР розгалуженої контрреволюційної організації і участь у ній звинувачуваних сфальсифікована органами слідства. У справі є дані про те, що у 1930—1933 рр. колишні співробітники ДПУ УСРР (згодом засуджені за фальсифікацію справ) сфальсифікували матеріали про, мовляв, існуючий на Україні новий центр... У фактично неправдивих донесеннях була вказана велика кількість громадян, які нібито є активними учасниками згадуваної організації».

У справі по реабілітації членів так званого «Українсько-го національного центру» фігурують протоколи допитів «колишніх членів» УНЦ, складені у 50—60-х роках у ході додаткового розслідування. З цих документів стає абсолютно ясным, що люди змушені були намовляти на себе та інших в результаті незаконних методів ведення слідства: погрози, катування і цілковите нерозуміння того, що чинилося у стінах ДПУ.

З протоколу свідчення Н. І. Шрага (1965 р., 11 березня):

«...Яворського Матвія знав дуже мало як професора-історика і ніяких справ з ним не мав. Однак під тиском

слідства у 1931 р. так само, як і інших, називав його учасником контрреволюційної організації.

Мої показання, написані власноручно у 1931 р., не відповідають дійсності. На слідстві до мене застосовувалися заборонені методи. Часті допити у нічний час. Багатогодинні стояння на ногах, крики і ображання...»

Такі ж показання дали у 50—60-і роки й інші вцілілі на той час «учасники контрреволюційної змови УНЦ і УВО».

Та повернемося до долі Матвія Івановича Яворського. Отже, він був засуджений до шести років позбавлення волі. Справу, як кажуть, зробили. Та спробуймо розібратися у передісторії цього вироку. Що ж стало початковим поштовхом для організації цієї грандіозної провокації, цього, по суті, одного з перших політичних процесів, що виявився у ряді з такими, як «Процес Промпартії», «Справа Народно-селянської партії», та іншими?

У той час боротьба з ухилами так званого буржуазного націоналізму поєднувалася з боротьбою проти політичної лінії Комуністичної партії Західної України, що спочатку приховано, а потім дедалі більше виходила на поверхню і привела згодом до повного політичного та організаційного її розгрому. І, нарешті, дедалі активніша зміна у підході до зовсім недавньої революційної історії, яка в кінцевому підсумку призвела до повної фальсифікації багатьох її сторінок.

І от, хоч би за яку ниточку тут потягнути, скрізь натикалися на особу М. І. Яворського — члена КПЗУ, галичанина, академіка-історика.

Тобто Яворський — найбільш підходяща кандидатура як ключова особа процесу.

Здається, що спільного у колишнього голови Центральної Ради Михайла Грушевського і комуніста Матвія Яворського? Так, саме те, що обидва вони за професією — історики. Саме це й об'єднало їх в очах «перетворювачів» історичного минулого, саме це й об'єднало їх в одній спільній справі контрреволюційного УНЦ. І хоч наукові концепції обох істориків часто були протилежними, для працівників ДПУ це не мало ніякого значення.

У країні змінювався «сучасний момент», і при цьому він

кидав свою тінь на минуле. І минуле мало змінитися на догоду сьогочасним потребам. До речі кажучи, це дуже стара практика людської історії. Стародавні літописні зводи мають сліди неодноразових підчищень і переписувань на своїх сторінках, що з'являлися після чергового великого князя чи короля. У кожного нового покоління правителів завжди виявлялася своя точка зору на події минулого.

І от тепер політичний переворот, що його чинив у країні Сталін зі своїми «соратниками», так само вимагав стерти зі сторінок історичного літопису старі записи. А на нових, чистих сторінках зробити нові: спочатку роз'яснити історичні події, потім по-новому їх описати, а згодом і взагалі відкрити нові події за тих старих часів. Але стирати ці попередні записи заважали, як правило, хранителі історичної пам'яті — історики. Отже, і їх самих слід було «стерти на табірний порох».

Табір, в якому Матвій Іванович відбував свій строк, був місцем знаменитим — Соловки! Про нього сьгодні вже стільки написано і створено фільмів, що, напевно, немає особливої потреби детально зупинятися на житті і побуті його мешканців.

Хто тільки не потрапляв у цей табір, хто тільки не пройшов через його пекельні ворота! На Соловках можна було побачити всю нашу країну, як у мініатюрі. Всі, без винятку, верстви суспільства, представників усіх професій і національностей.

Чимало своїх гідних представників «делегувала» туди й Україна. Досить згадати реформатора театру і видатного режисера Леся Курбаса, драматурга Миколу Куліша, поета Максима Лебеда.

У книгах і кінофільмах останніх років, повертаючись до тих страшних і безвихідних років, багато які автори розповідають про те, що у більшості обмовлених і безвинно покараних людей упродовж довгих років табірних і етапних кошмарів жевріла думка, що все це — чиясь (трагічна) страшна помилка або злий умисел. Але от-от «товариш» Сталін все це розгляне, у всьому цьому розбереться, винних покарають, а невинним повернуть волю, чесне ім'я, життя...

Але, звичайно, і в той час було чимало людей, які дуже швидко осягали істину. І якщо в одних таке прозріння викликало ще більший відчай, то були й такі, хто, навпаки, здобував у цьому знанні істинних речей імпульс до опору беззаконню і сваволі. До свідомої боротьби проти сталінщини.

Люди по-різному звільнялися від тягот сталінських таборів: можна було влаштуватися при кухні або в інше тепленьке місце. А можна було просто піти у небуття — покінчити з собою. І багато хто обирав один з таких шляхів. Але був ще один, найдостойніший, спосіб — викликати вогонь на себе! Кинути виклик нелюдській машині беззаконня і загинути під її гусеницями. Цим шляхом ішли менше, але йшли. Саме цією дорогою пішов Матвій Яворський.

30 червня 1935 р., на третьому році відбування строку ув'язнення, Матвій Іванович, перебуваючи у Соловецькому табірному пункті, якому було присвоєно назву «Кремль», кидає виклик хазяїну великого Кремля:

«У центральну атестаційну комісію ГУЛАГ НКВС
З. к. Яворського Матвія Івановича т-п «Кремль»
8 відділення ББК

З А Я В А

Цим повідомляю, що я відмовляюся від зарахування робочих днів не тільки за минулий період, а й взагалі. Я вважаю таке (зарахування) знуцанням над людиною, котру, як багатьох інших, сталінське «правосуддя» спочатку кидає до в'язниці за те, що це українець, який не підміняв любові до своєї батьківщини на «російський патріотизм», «підфарбований» інтернаціоналізмом, — яку назване правосуддя без суду засуджує за неіснуючу справу на повільне знищення в таборі, в умовах важкої примусової праці з напівголодним пайком, у сітях ганебної провокації моральних мук, — а після всього цього це правосуддя обіцяє їй скоротити повільне знищення, моральне і фізичне, — при умові так званого «переховування», тобто без-

мовної самопокори цьому знищенню, і підкупного славослов'я його політиці.

Я особисто «перековуватися» не збираюся, боготворити «геніального», улюбленого, рідного «вождя всіх народів» не бажаю та й взагалі вважаю для себе ганьбою таким шляхом купувати собі волю, тим більше коли десятки тисяч української інтелігенції гинуть у в'язницях і таборах в умовах, означених вище, коли їх сім'ї засуджені на повільну голодну смерть в умовах так званого «культурного і заможного життя», в умовах сталінського «підкування про людину», коли сотні тисяч пограбованих українських селян засівають Росію своїми кістками на каторжних будовах, лісозаготівлях та інших видах примусових робіт, коли стільки ж гине їх від голоду у себе на батьківщині, хоч начебто і там жити стало «веселіше».

Я вважаю, що при такому стані справ на Україні для мене почесніше буде вмерти разом з ним у спільному нашому каторжному житті, ніж прагнути на волю, щоб жити життям хамелеона, який захлинається у захваті перед політикою національного гноблення і селянського грабежу в царстві не соціалізму, що будується, а загально-го обману, провокації і свавілля.

т-п Кремль — Соловки 30 (VI) 35 р. з/к д-р Яворський».

Таким чином Яворський сам підписав свій смертний вирок.

Але ГУЛАГівські жорна цього разу оберталися не з таким поспіхом. На це були свої причини. У таборі почали шукати, а точніше, «створювати» українську націоналістичну контрреволюційну підпільну організацію. Тяжкі два роки вибивали слідчі НКВС розповідь про неіснуючу групу та її «ватажка» Яворського. Цього разу спроби були марні.

І якщо у 1931—1932 рр. Яворського вдалося «вмовити», що це все треба для «успішного» розвитку соціалістичного суспільства, то тепер, уже загартований етапами і в'язницями, таборами і карцерами, Матвій Іванович знав ціну цим умовлянням, знав, кому і для чого потрібна була ця страхітлива фальсифікація і брехня.

Тут навіть одне слово, один кивок голови міг відправити

у небуття десятки, сотні, тисячі людей. Він це вже знав, а тому й мовчав.

Але навіть мовчання нічого не могло змінити. Професіонали «вміли працювати». І чергову змову 134-х в'язнів було сфабриковано.

«Тасмно.

Примірник єдиний.

Виписка з протоколу № 83

засідання особливої трійки
УНКВС по Ленінградській об-
ласті

від 9 жовтня 1937 року

СЛУХАЛИ:

Справу № 103010 — 37 р. оперативної частини Соловещької в'язниці ГУДБ НКВС СРСР на 134 чоловіка українських буржуазних націоналістів, засуджених на різні строки за організовану націоналістичну, шпигунську і терористичну діяльність на Україні. Частина з них, залишаючись на колишніх контрреволюційних позиціях, продовжувала контрреволюційну, шпигунську і терористичну діяльність, створила в таборі контрреволюційну організацію «Всеукраїнський центральний блок».

У справі звинувачується:

1. Яворський Матвій Іванович — перебуваючи у таборі, систематично вів контрреволюційну націоналістичну роботу. Не приховував своїх контрреволюційних поглядів і відкрито агітував серед табірників, головним чином українців, обробляючи їх у контрреволюційному націоналістичному дусі.

Усі розмови Яворського з табірниками зводилися до антирадянської тематики, спрямованої до критики керівництва партії та уряду і всіх заходів, які проводила партія.

В'язень Яворський серед інших в'язнів удавав із себе мученика за український народ. І цю зайняту ним позицію він виклав у офіційній заяві, поданій у червні 1935 року».

Наприкінці протоколу вміщена коротка довідка:

«Яворський Матвій Іванович, 1884 року народження, уродженець Галичини, громадянин СРСР, до арешту жив

у м. Києві, мав вищу освіту (закінчив університет у Львові), за фахом історик-економіст, володіє мовами: російською, польською, чеською, білоруською, німецькою, французькою, італійською, латинською і грецькою.

УХВАЛИЛИ:

Яворського Матвія Івановича розстріляти.

Вирок виконано 3 листопада 1937 року».

Так, пунктирно, сухими рядками архівних документів, по крихтах зібраних співробітниками КДБ УРСР, ви-мальовується життєвий шлях, а точніше — ходіння по муках Матвія Івановича Яворського — історика, академіка, людини.

ФЕДОРЕНКО
Павло Костянтинович
(1880—1962)

Відомий український вчений-історик, краєзнавець, архівіст.

У 1930 р. безпідставно репресований. У 1939 р. на п'ять років засланий до Казахстану. У 1945 р. повернувся на Україну.

У 1959 р. повністю реабілітований.

ОЛЕНСАНДР НОВАЛЕННО
ВОЛОДИМИР ТНАЧЕНКО

ДОЛЯ ІСТОРИКА

«З дня мого арешту минуло 20 років. Зараз мені 77 літ. Озираючись на пройдений шлях, я можу з чистим сумлінням повторити те, що я казав 20 років тому: «Я вважаю себе чесним радянським громадянином». (Із заяви П. К. Федоренка на ім'я Головного військового прокурора СРСР від 10 вересня 1957 р.)

Доволі типова біографія інтелігента у першому поколінні, який, торуючи шлях до знань і долаючи життєві перешкоди, міг покладатися виключно на власні сили. Павло Костянтинівич Федоренко народився 1880 р. у м. Ямполі Глухівського повіту Чернігівської губернії. Батько належав до міщанського стану, хоч усе життя займався землеробством. Родина, у якій було семеро дітей, ледь зводила кінці з кінцями. Тут, у Ямполі, малий Павло закінчив початкову школу, а в серпні 1893 р. вступив до підготовчого класу нижчої сільськогосподарської школи на х. Воздвиженському поблизу Ямполя.

Цей унікальний навчальний заклад заснував у власному маєтку громадський діяч, філософ, педагог і письменник М. М. Неплюєв. Він організував також Хрестовоздвиженське трудове братство (сучасники називали його просто Неплюєвським братством), до складу якого входили, як

правило, викладачі й вихованці сільськогосподарської школи. Братство ставило собі за мету виховання у дітей і підлітків з народу високих моральних якостей на засадах очищеного від церковної догматики християнства. Навчання тут відіграло важливу, якщо не вирішальну роль у формуванні світогляду, становленні характеру П. К. Федоренка. Отже, не дивно, що він захоплювався етичним вченням Л. М. Толстого і навіть листувався з великим письменником. Вдячну пам'ять про своїх вихователів П. К. Федоренко зберіг назавжди. Згодом він присвятив Неплюєвському братству роман «Серебряные нити», рукопис якого зараз зберігається у двоюрідної онуки, інженера з Челябінська Л. С. Федоренко.

За традицією переважна більшість членів Хрестовоздвиженського братства пов'язувала свою долю із землеробством. П. К. Федоренко обрав інший шлях — самотужки підготувався й витримав екзамен на звання вчителя початкової, а потім і двокласної сільської школи. Педагогічна діяльність П. К. Федоренка розпочалася на Волині, де він вчителював протягом 1900—1908 років. Саме в цей час у молодого педагога прокинувся інтерес до історичного минулого. Першою пробою пера було дослідження «Могильник с. Городка Ровенского уезда Волынской губернии». Невдовзі він екстерном склав екзамени за курс чоловічої гімназії в Острозі й вступив на юридичний, а згодом перевівся на історико-філологічний факультет Київського університету св. Володимира. У студентські роки П. К. Федоренко розпочав серйозні наукові дослідження історії Лівобережної України другої половини XVII—XVIII ст. Він брав участь у роботі студентського історико-етнографічного гуртка, яким керував професор університету М. В. Довнар-Запольський. 1915 р. у 12-му випуску «Трудов» Полтавської губернської вченої архівної комісії побачила світ перша праця П. К. Федоренка «Воронковская сотня Переяславского полка по Румянцевской описи 1765—1769 гг.». Вона засвідчила як неабиякий дослідницький хист початківця, так і його безсумнівну приналежність до так званої «школи» О. М. Лазаревського в українській історіографії. Згодом він присвятить цьому видатному історику України кілька своїх публікацій.

Отже, молодий учений мав усі підстави розраховувати залишитись при університеті для подальшої науково-педагогічної діяльності. Старший товариш П. К. Федоренка по навчанню, згодом відомий поет і літературознавець М. К. Зеров з цього приводу писав йому в квітні 1915 р.: «Для мене немає жодного сумніву в тім, що іспити Ви витримаєте найблискучішим чином. По-перше, у Вас чудова ерудиція, по-друге — наукові праці і, по-третє, Ви — не курсистка. За таких вигідних умов «весьма удовлетворительно» в диплом забезпечено. Забезпечено й визнання за Вами права на подальшу вчену діяльність при університеті. Було б тому раціонально, якщо б Ви, не очікуючи закінчення іспитів, зробили дещо для свого залишення при університеті. Залишення при університеті на кафедрі російської історії — процедура важка і неприємна. До своєї кандидатури Вам слід підготувати декана та інших нероб заздальгидь, щоб вони звиклися з думкою про Вас як про стипендіата й згодом, побачивши Ваше ім'я у списку кандидатів, не здивувались і не заволяли: ми такого не знаємо. Вам треба діяти рішуче. Крім Вас, претендувати на залишення при кафедрі більш нікому... У Вас є знання і надії, і талант — Вам сам Бог велів залишатися при університеті...» Але так не сталося. З якихось причин, попри усі клопотання друзів і знайомих, при університеті його не залишили. На нього чекала військова служба — тривала перша світова війна. Рік довелося відслужити писарем у запасному батальйоні, аж поки у 1916 р. його демобілізували з армії за станом здоров'я.

Він перебрався ближче до рідних місць, у Чернігів, де влаштувався до щойно створеного влітку 1916 р. учительського інституту. Протягом першого року існування цього навчального закладу в ньому навчалось лише 22 чоловіка й окрім директора О. П. Флерова працювало два штатних викладачі — С. І. Воробйов і П. К. Федоренко. Після Лютневої революції інститут одержав статус середнього навчального закладу підвищеного типу, належне приміщення, дещо зріс контингент викладачів і студентів. За таких обставин Федоренко почав викладати в інституті курс вітчизняної історії.

Повалення самодержавства розкріпачило громадську іні-

ціативу, спричинило потяг широких верств суспільства до політичних знань і надбань культури. Не залишився осторонь цих подій і П. К. Федоренко, про що свідчить його стаття «Культурно-просветительская работа и организованное учительство», вміщена 24 жовтня 1917 р. у газеті «Черниговский край». Разом з відомими громадськими діячами і красзнавцями П. Я. Дорошенком і А. В. Верзило-вим Федоренко був серед фундаторів Чернігівського народного університету, який почав працювати у жовтні 1917 року. Про роботу цього навчального закладу вчений пише у великій статті «Черниговский народный университет». Цей культурно-освітній осередок діяв на громадських засадах до 1921 р. і залишив помітний слід у культурному житті міста. П. К. Федоренко входив до складу президії ради народного університету і читав лекції з вітчизняної історії. Як засвідчує складений ним навчальний план (робоча програма), що зберігся у Державному архіві Чернігівської області, курс охоплював найважливіші проблеми історії Росії та України. Демократичні переконання, близькість до народу й шире прагнення служити його інтересам закономірно обумовили перехід Федоренка, як і багатьох представників старої інтелігенції, на бік Радянської влади. Він продовжував викладати у Чернігівському вчительському інституті, а згодом в інституті народної освіти, статус, назва і структура якого протягом 20—30-х років зазнавали неодноразових змін, і зробив, як то кажуть, непогану кар'єру: очолював деканат, завідував кафедрою історії. У виданій влітку 1926 р. характеристиці підкреслювалося, що П. К. Федоренко, «добре розуміючися на справі і виявляючи властиві йому активність та ініціативу, до роботи ставився цілком совісно».

Але вже восени 1926 р. він раптово подає заяву про звільнення з роботи. Цей демонстративний крок був зумовлений принциповою незгодою педагога з курсом нового ректора інституту В. К. Щербакова (до речі, автора численних праць з історії революційного руху на Чернігівщині, згодом — віце-президента Академії наук Білорусії). Як стверджував П. К. Федоренко, адміністрація воліла заплющувати очі на недбале ставлення певної частини студентів до навчання, недостатній рівень знань майбутніх вчителів,

створила у вузі «несприятливу для ділової критики» атмосферу. Крізь цей конфлікт проглядає зіткнення двох концепцій підготовки фахівців. Перша з них, яку відстоював Федоренко, виходила з необхідності глибокого оволодіння студентами знаннями й практичними навичками, дотримання відповідної дисципліни навчально-виховного процесу. Його опоненти на чолі з В. К. Щербаковим висували на перший план суто політичні та ідеологічні чинники. «Наш принцип, — підкреслював ректор, — дати нашій країні педагогів-суспільників, робітників, відданих Радянській владі». Перша концепція спиралася на гуманістичні традиції вітчизняної вищої школи, другу — підтримувала державна влада. Неважко здогадатися, хто вийшов переможцем. Слухняне правління інституту за пропозицією В. К. Щербакова швидко «задовольнило» заяву П. К. Федоренка, що викликало протест колективу. 16 викладачів оскаржили наказ ректора. «Знаючи П. К. Федоренка як людину з великими педагогічними здібностями, — писали вони, — що ставилася протягом 10 років праці дуже чуйно до питань академічного життя, а також те, що П. К. Федоренко є видатним дослідником історії України... ми знаходимо, що втрата такого визначного педагога, як П. К. Федоренко, безумовно, негативно позначиться на роботі педколективу». Цей рішучий демарш змусив адміністрацію на деякий час відступити.

Крім того, протягом 1923—1924 рр. П. К. Федоренко за сумісництвом працював у архівних установах міста спочатку на посаді завідуючого Чернігівським історичним архівом, а потім — старшого наукового співробітника. Ця архівна установа мала на Україні значний авторитет. Її історія бере початок з 80-х років XVIII ст., коли з Глухова до Чернігова після ліквідації Малоросійської колегії була перевезена так звана «Генеральна малоросійська архіва». Незважаючи на втрати частини документів протягом XIX — початку XX ст., у Чернігівському історичному архіві тоді були зосереджені величезні скарби. П. К. Федоренко зробив стислий, але ґрунтовний опис фондів, що зберігалися на той час в архіві. Опублікував ряд статей з теоретичних і прикладних проблем архівознавства на сторінках журналів «Архівна справа» і «Архіви Радянської

України», доклав чимало зусиль для організації на базі архіву студентського історико-архівного гуртка, діяльність якого протягом 1922—1924 рр. здобула широкий розголос і схвалення далеко за межами Чернігівщини. У 1928—1929 рр. керував роботою історико-архівного семінару, учасники якого досліджували соціально-економічну історію краю XVII—XVIII ст., готували економічну карту Чернігівщини того часу.

Разом з тим П. К. Федоренко проводив значну роботу у Чернігівському науковому товаристві, яке відіграло важливу роль у розгортанні історико-краєзнавчого руху в регіоні. Засноване 1920 р. як філія київського Українського наукового товариства, воно з 1925 р. діяло під егідою Всеукраїнської академії наук. Наприкінці 20-х років у роботі товариства брало участь близько 80 чоловік. Складалося воно з кількох секцій, але найактивніше працювала історико-філологічна (з 1929 р.— історико-краєзнавча), якою керував П. К. Федоренко. Її члени брали участь в археологічних розкопках, вивчали соціально-економічний і культурний розвиток Чернігівщини доби феодалізму й капіталізму. Сам вчений неодноразово виступав з доповідями на загальних зборах товариства, а також під час ювілейних заходів на честь видатних діячів української культури. У 1927—1930 рр. він представляв товариство у комісії для увічнення пам'яті М. М. Коцюбинського, входив до складу ініціативної групи по створенню Чернігівського інституту краєзнавства, що мав координувати краєзнавчі дослідження на території області.

Саме в цей час П. К. Федоренко наполегливо працював над соціально-економічною історією Лівобережної України другої половини XVII — XVIII століття. Цікаві теоретичні міркування з цього приводу він висловлює у статті «З спірних питань економіки України». Вчений одним з перших у повоєнні часи приступив до вивчення історії монастирського господарства на Україні і присвятив цій проблемі ряд наукових праць. Йому також належить пріоритет у дослідженні історії залізорудної промисловості Лівобережної України доби пізнього феодалізму. Вже наприкінці 20-х років він написав монографію про українські рудні XVII—XVIII ст., видати яку вдалося лише

через 30 років. Ученого приваблювала й багата історико-культурна спадщина краю. У статті «З історії Чернігова» він запровадив у науковий обіг унікальні матеріали про відомі архітектурні пам'ятки міста — Спаський собор XI ст. і будинок Я. Лизогуба кінця XVII століття. Значний свій науковий доробок Федоренко присвятив вивченню регіональної історіографії. Та, на жаль, деякі дослідження історика залишилися неопублікованими. Найбільший інтерес з-поміж них становить рукопис під назвою «Декабристи на Чернігівщині після амністії», у якому йдеться про останні роки життя С. Г. Волконського, М. М. Волконської, О. В. Поджіо, С. П. Трубецького і О. Ф. Бріггена. Ця праця побудована на документах так званого «секретного столу» канцелярії чернігівського губернатора, які загинули в роки останньої війни.

Отже, протягом 20—30-х років П. К. Федоренко був у розквіті творчих сил, здобув неабиякий авторитет у наукових колах і, зрештою, став визнаним лідером чернігівських істориків та краєзнавців. Носій старої дослідницької традиції, підвалини якої були закладені у дожовтневий період О. М. Лазаревським, В. Л. Модзалевським, діячами Чернігівської губернської вченої архівної комісії, він не тільки уособлював живий зв'язок, наступність поколінь місцевих істориків, але й брав безпосередню участь у підготовці молодих науковців.

Та доля готувала вченому тяжкі випробування. На країну насувалася кривава хмара сталінських репресій. Поволі набирало обертів полювання на ідеологічних відьом і на Україні.

Навесні 1929 р. розпочалися арешти представників наукової та творчої інтелігенції, звинувачених у приналежності до сконструйованої у надрах ДПУ «Спілки визволення України». Торкнулися вони й деякого з колег і знайомих П. К. Федоренка — вчених, вчителів, членів Чернігівського наукового товариства. У вересні 1929 р. був проведений обшук у помешканні Федоренка. Він вважав, що головним приводом слугувала групова фотографія, зроблена у 1927 р. під час святкування ювілею поета Л. І. Глібова, — на ній Павло Костянтинівич стояв поруч з академіком С. О. Єфремовим, проголошеним ватажком СВУ.

Жодного компромату під час обшуку знайдено не було. Однак ДПУ завело на нього відповідний «формуляр», до якого невдовзі потрапили відомості про те, що він «вів серед студентів агітацію» проти переконаного комуніста В. К. Щербакова. Про походження цієї інформації ми вже говорили. Минув рік. Вже закінчився процес СВУ, набули «законної» сили винесені на ньому вирoki, але своєї зловісної спраги ДПУ не вгамувало.

21 жовтня 1930 р. П. К. Федоренка було заарештовано й ув'язнено у Чернігівському БУПРі по звинуваченню «у зв'язках з українськими діячами контрреволюційної організації СВУ і проведенню у колах своїх знайомих антирадянської агітації». На допитах він категорично заперечував цю нісенітницю, до того ж, як визнавали співробітники ДПУ, «річдоків у справі немає». Що ж залишилося — знову визнати помилку, пробачитись? Ще б пак! Керівники місцевих «правоохоронних» органів наполягають на тому, що «громадянин Федоренко П. К. є соціально небезпечним елементом як вороже настроєний до Радянської влади», і клопочуть перед Особливою нарадою при ДПУ УСРР про вислання вченого за межі Чернігівщини на три роки. Але 1930 р.— це ще не 1937. Звинувачення було настільки непереконаливе, що на якомусь щаблі справа дістала зворотний хід. 19 листопада 1930 р. Федоренка звільнили з-під варті. Справедливість перемогла! Та не будемо поспішати з висновками.

Невдовзі Федоренку довелося «за власним бажанням» залишити викладацьку діяльність в інституті й зосередитись на роботі в архіві. 1931 р. з великими труднощами, в урізаному вигляді, але вдалося-таки «проштотхнути» перший і єдиний том «Записок Чернігівського наукового товариства», фактичним редактором якого був П. К. Федоренко. Саме ж товариство, знекровлене репресіями, буквально вмирало на очах. Гіркий досвід спілкування з ДПУ певною мірою позначився на останніх публікаціях вченого. Відтепер він змушений наголошувати на значенні «марксо-ленінської методології» та чергової промови «батька народів» для перебудови архівно-технічного процесу або вивчення корисних копалин Чернігівщини. Ось так. У 1933 р. «викрито» ще одну міфічну контрреволюцій-

ну організацію наукової інтелігенції. Серед тих, хто опинився за ґратами, був історик В. В. Дубровський, який на початку 20-х років викладав у Чернігівському інституті народної освіти і працював у місцевому архіві. Під час слідства він повівся не найкращим чином і дав свідчення про належність до цієї «організації» П. К. Федоренка. А тут ще трапилося непорозуміння у Чернігові, яке набуло розголосу мало не на всю Україну: на виставку більшовицької преси в історичному музеї потрапили газети українських есдеків 1917 р. із зібрання архіву, у доборі яких брав участь Федоренко. Цього було досить, щоб 20 серпня 1934 р. знову заарештувати вченого разом з іншою співробітницею архіву, «дочкою дворянина» Л. М. Тудоровською. Із справді маніакальною впертістю йому знову інкримінували членство в «українській контрреволюційній організації» і проведення «націоналістичної роботи проти Радянської влади», тобто злочин, передбачений ст. 54, п. 11 Кримінального кодексу УСРР. Як тут не пригадати гірке визнання О. П. Довженка: «У всіх республіках нашої країни видатні інтелігентні працівники культури, крім руських, якщо вони не є членами партії, цим самим уже мають в очах офіційних кіл вигляд підозрілих націоналістів незалежно від найкришталевіших у розумінні інтернаціоналізму поглядів і всієї діяльності». Додамо тільки, що й партійний квиток аж ніяк не убезпечував від в'язниці, тортур, заслання або смертного вироку.

Повідомляючи про арешт П. К. Федоренка і Л. М. Тудоровської у столицю, керівники обласного управління НКВС неоднозначно вказали: «Над арештованими працюємо щодо отримання від них зізнання про приналежність до контрреволюційної організації і практичну контрреволюційну націоналістичну діяльність».

Але П. К. Федоренко виявився «незговірливим» і знову сплутав традиційний «сценарій». На першому ж допиті він заявив: «У пред'явленому мені обвинуваченні винним себе не визнаю. У жодній контрреволюційній організації, яка б ставила своєю метою проведення боротьби проти Радянської влади, я не перебуваю і не перебував. Про існування такої організації мені нічого не було відомо. Я чув про арешти ряду музейних і архівних працівни-

ків на Україні, але за що саме їх арештували, я не знаю». Цієї чіткої позиції він послідовно дотримувався й надалі і змусив-таки могутній НКВС відступити. 3 жовтня 1934 р. його звільнили «під підписку про невиїзд з постійного місця проживання», а 15 жовтня справу було припинено за браком доказів злочинної діяльності.

Оманлива перемога, скоріше «мирний перепочинок». Досить скоро і сам П. К. Федоренко відчув невпевність власного становища. Роботу у архіві довелося відразу полишити і заробляти на життя на посаді плановика-економіста Чернігівської міської Ради.

Тим часом маховик репресій набрав обертів. На облудний вівар сталінізму приносилися нові й нові жертви. Не забули і про П. К. Федоренка. 11 жовтня 1938 р. в обласному управлінні НКВС на нього було затверджено довідку як на особу, що підлягає арешту. Впадає у вічі досить дивна плутанина у біографічних відомостях про «старого знайомого»: народився у с. Яновка, належав до партії есерів, колишній директор Чернігівського музею. Втім цю недбалість неважко пояснити — слідчий конвейєр рухався на шаленій швидкості, і на такі «деталі» особливої уваги ніхто не звертав. Загалом цей документ вражає, приголомшує — він настільки брехливий, бездоказний і безграмотний, що не потребує жодних коментарів: «На території Чернігівської області викрита велика контрреволюційна націоналістична повстанська організація. За наявними матеріалами, одним із значних керівників організації є Федоренко П. К. Останній, згідно завдання центрального і обласного повстанкомів, проводив вербування нових учасників до контрреволюційної націоналістичної повстанської організації. Брав діяльну участь в організації Чернігівської філії СВУ, після провалу організації — очолив контрреволюційне націоналістичне підпілля на Чернігівщині. Контрреволюційну діяльність по розширенню контрреволюційної націоналістичної організації Федоренко здійснював згідно вказівок й інструкцій Грушевського. Очолована Федоренком контрреволюційна організація крім повстанської діяльності веде шпигунську роботу на користь Польщі. На підставі викладеного, Федоренко П. К. підлягає арешту».

От такої! А між тим головний «законник» краю — обласний прокурор — на цій підставі дав санкцію на арешт і ув'язнення П. К. Федоренка та ще й перерахував статті Кримінального кодексу УСРР, по яких він притягається до відповідальності: 54, пп. 2, 11. Згодом до них було додано ще й п. 10, ч. 2.

Послухаємо, що ж на це відповів звинувачений. Він, як і завжди, стриманий: «14 жовтня 1938 р. я був арештований Чернігівським обласним управлінням НКВС і ув'язнений у місцевій тюрмі. Під час допитів у НКВС мене піддали ряду тяжких дій, що мали на меті примусити мене зізнатися у приналежності до якоїсь антирадянської організації. Я твердо і до кінця наполягав на тому, що я чесний радянський громадянин. У тюрмі я пробув майже рік. Після закінчення слідства справа моя була направлена спочатку в обласний суд, але оскільки прокурор не знайшов у ній складу злочину (про що мені було оголошено), вона пішла на розгляд Особливої наради при НКВС у Москві».

Де брала сили ця літня, не зовсім здорова людина, адже у катівнях НКВС «зламали» не одного «залізного рицаря революції»? Звідки ця спокійна мужність? Гадаємо, що джерела її — у високій моралі, глибокому переконанні в неминучій перемозі добра над злом, правди над брехнею. Пригадаймо, що саме ці якості наполегливо виховував у своїх учнів «ідеаліст» М. М. Неплюєв, саме на цих засадах діяло Хрестовоздвиженське трудове братство.

«Міцним горішком» виявився П. К. Федоренко. Повторювалася «патова» ситуація 1930 і 1934 рр. — усі звинувачення він рішуче заперечував, а будь-яких конкретних доказів слідство не мало, бо їх не було взагалі. Але цього разу співробітники НКВС знайшли вихід із скрутного становища і на початку березня 1939 р. утворили комісію для здійснення експертизи наукових праць вченого з позицій, певна річ, марксистсько-ленінської, а точніше, сталінської, наскрізь схоластичної методології. До складу комісії обласне управління НКВС залучило завідуючих історичними кафедрами з вузів Чернігова й Ніжина, а також заступника директора Чернігівського історичного музею.

Відразу скажемо, що «соціальне замовлення» вони виконали якнайкраще: віднайшли у доробку П. К. Федоренка численні «викривлення», «переоцінки» й одноставно визначили, що «всі ці праці написані виходячи з методології поміщицько-буржуазної історіографії». Чи розуміли члени комісії, що коїли, куди штовхали свого старого колегу? Можливо, просто рятували себе, прагнули уникнути долі? Але як тоді пояснити отакі нічим не обгрунтовані слова з їхньої рецензії: «Федоренко П. К. виступає у цих працях як вірний учень націоналістичної школи Грушевського, Єфремова, Слабченка та ін., завдання яких — сфальсифікувати історичний процес, довести необхідність орієнтації України на Захід, щоб таким чином відірвати її від Радянського Союзу». Від цього до «шпигунства на користь Польщі» — один крок. Це вже навіть не упередженість, а справжнє холуйське оббріхування.

Зрештою, висновок у слідчій справі набув такого вигляду: «Обвинувачений Федоренко П. К. арештований як учасник антирадянської української націоналістичної організації. Під час слідства обвинувачений Федоренко П. К. винним себе не визнав, однак матеріалами слідства, свідченнями обвинувачених й актами експертизи винність Федоренка П. К. як учасника антирадянської націоналістичної організації доведена». Однак до суду у Чернігові не дійшло. Справу було відправлено до Москви на розгляд Особливої наради при НКВС СРСР.

Вирок не забарився: «За приналежність до антирадянської націоналістичної організації заслати в один з районів Казахстану строком на 5 років... Справу здати в архів». Як і належить, дата — 11 жовтня 1939 р., підпис начальника секретаріату Особливої наради і — крапка. Крапка у справі, яка майже через два десятиріччя, за хрущовської «відлиги», буде виправлена на кому.

А «герой» цієї «справи» невдовзі опинився «у степу далекім за Уралом», де у м. Казалинську відбув п'ятирічне адміністративне заслання із зарахуванням попереднього ув'язнення, як то кажуть — «від» і «до». Коли під час війни була нестача педагогів, його прийняли на роботу у Казалинське педагогічне училище, де він викладав математику аж до осені 1945 року.

У вересні 1945 р. П. К. Федоренко повернувся на Україну і протягом року читав курс елементарної математики у Конотопському вчительському інституті. Потім переїхав до Києва і у серпні 1946 р. влаштувався на посаду старшого наукового співробітника історико-культурного заповідника «Києво-Печерська лавра». Тут він нарешті дістав змогу відновити наукові дослідження, і вже у 1948 р. у видавництві Академії наук СРСР побачила світ підготовлена ним разом з Д. Ф. Красицьким книга «Усыпальниця Юрія Долгорукого». За свідченням Л. С. Федоренко, у неї збереглося також неопубліковане дослідження вченого про старовинні ікони Києво-Печерської лаври.

І раптом — у лютому 1948 р. переїзд до Корсуня. Можливо, відчув старий історик, як на Україні знову почала штучно загострюватися ідеологічна ситуація, й вирішив триматися подалі від столиці? В усякому разі аж до виходу на пенсію у грудні 1954 р. працював завідуючим відділом і за сумісництвом заступником директора по науковій частині місцевого музею історії Корсунь-Шевченківської битви. У цей час він повернувся до вивчення історії залізорудної промисловості України, досліджував події визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. у регіоні.

10 вересня 1957 р. П. К. Федоренко направив заяву на ім'я Головного військового прокурора СРСР, у якій оскаржив винесений йому 1939 р. вирок. Після ретельного вивчення усіх обставин президія Чернігівського обласного суду 16 травня 1959 р. переглянула справу П. К. Федоренка і повністю реабілітувала його чесне ім'я.

Останні роки життя вченого пройшли в Києві. До свого 80-річчя він одержав найкращий подарунок — якраз у 1960 р. у видавництві Академії наук СРСР була видана його капітальна праця «Рудни Левобережної України в XVII — XVIII вв.»

5 лютого 1962 р. П. К. Федоренко помер. Тільки-но заснований «Український історичний журнал» вшанував пам'ять вченого і змістив на своїх сторінках його некролог. Однак можливість сказати всю правду про трагічну долю — вченого, краєзнавця, людини, яка за найскрутніших умов зберегла гідність, — з'явилася тільки сьогодні.

МАКАРЕНКО
Микола Омелянович
(1877—1937)

Відомий український вчений-мистецтвознавець, археолог, архітектор, історик мистецтва і художник, професор.

У 1933 р. безпідставно репресований, у 1934 р. висланий до Казані, де працював професором місцевого університету. В 1937 р. вдруге безпідставно репресований. Страчений у таборі.

НИКОМУ НЕ ЗАЛМАТИ НАШОЇ
НЕПОХИТНОЇ МОЦІ

ОЛЕСЬ БІЛОДІД
ВІКТОР КИРНЕВИЧ

ДОВГА ДОРОГА ДО ХРАМУ МУДРОСТІ

Майдан з урядовими установами навколо мав пролягати у найціннішому в історико-культурному плані районі Києва — на території колишнього міста Ярослава: від теперішньої вулиці Трьохсвятительської з територією Михайлівського монастиря до Софійського собору. Було оголошено закритий конкурс на створення ескізного проекту планування урядової площі та ескізних будівель ЦК КП(б)У і Раднаркому. 11 жовтня 1934 р. спеціальне журі розглянуло подані на конкурс проекти. В них взяли участь московські архітектори — брати Весніни, харків'яни на чолі з професором Молокіним, група архітектора Троценка, бригада архітекторів Цивільбудпроекту (Олійник, Лимар, Байдалінова), однодумці архітектора Штейнберга кияни Заболотний, Юрченко та Онащенко.

Проекти мало чим різнилися один від одного, зате однакові були в одному — усували комплекс Михайлівського монастиря, ліквідували Присутствени містя і навіть пам'ятник Богдану Хмельницькому і впиралися в дзвіницю Софійського собору. Найстрашніше було те, що практично в усіх проектах «більмом на оці» стала Софія Київська!

Першого «приготували до страти» молодшого брата

Софії — Михайлівський Золотоверхий. Заснований 1108 р. онуком Ярослава Мудрого Святополком Ізяславовичем семибрамний собор, що з XII ст. правив за усипальницю руським князям, не впавав під ударами орд Батия, литовських, польських, татарських завойовників, пережив першу світову та громадянську війни, волею лихої долі мусив загинути в сімнадцятому поколінні (сучасна соціологія відводить на покоління півсотні років).

«Мозаїки і фрески Михайлівського монастиря цього року (1935.— Авт.) досліджено, знято й перенесено на територію Музейного містечка (кол. Лавра). Крім того, в нартексті (західна, вхідна частина собору) проведено археологічні розкопки». Як свідчать тогочасні звіти про оті «археологічні розкопки», нічого там цікавого для себе розкопники не знайшли, крім хіба що князівських та митрополичих кістяків, напівзотлілих плетених, оздоблених коштовностями поясів, фрагментів шовкового та парчевого одягу — одне слово, мотлох!

А потім пролунав вибух...

Хто на черзі?

Старі кияни пригадують, як П. П. Постишев, секретар ЦК КП(б)У, в середині 30-х років заявив, що Київ мусить бути пролетарським містом і мати індустріальний пейзаж. Це тоді в центрі, біля залізничного вокзалу, побудували ТЕЦ, що вже понад півстоліття отрує легені киянам. Злітали в повітря київські собори, знищувалися пам'ятники історії та культури: 21 церква і собор протягом 1929—1936 років.

Ось їх синодик, складений для нас американцем Титом Гевриком («Втрачені архітектурні пам'ятки Києва». Нью-Йорк, 1982). У дужках дано дати побудови і перебудови, без дужок — дати знищення.

Золотоверха Михайлівська (1108—1113, XVII—XVIII ст.) 1935—1936;

Василівська (Трьохсвятительська) (1183, 1690—1700-ті рр.) 1935;

Георгіївська (1744—1755, XIX ст.) 1934;

Стрітенська (1850-ті рр.) середина 1930-х;

Успенська Десятинна (1828—1842) 1935;

Собор Богородиці Пирогощі (1132, остання перебудова — на початку XIX ст.) 1935;

Петропавлівська на Подолі (початок XVII ст., середина XVIII ст.) 1935;

Богоявленська Братського монастиря (1690—1693, 1730—1740-ві рр.) 1935;

Воскресенська (друга половина XVII ст., 1886) середина 1930-х;

Борисоглібська (1692) середина 1930-х;

Катерининська в Грецькому монастирі (1739—1741, початок XIX ст.) 1929;

Миколи Доброго (1800—1807) 1935;

Костянтина і Єлени (1730-ті рр.) кінець 1920-х;

Різдва Христового (1810—1814) 1935;

Микільська «Слупська», «Малий Микола» (1715, середина XIX ст.) 1935—1936;

Військово-Микільський собор («Великий Микола») (1690—1693, середина XVIII ст.) 1934;

Олександра Невського (1889—1890) кінець 1920-х або початок 1930-х;

Ольгинська (1839) 1935;

Успенський собор у Печерському монастирі (1078, 1720-ті рр.) 3 листопада 1941;

Щекавицька Всесвятська (1782, 1800-ті рр.) середина 1930-х;

Дерев'яна греко-католицька (XIX ?) 1935;

Дерев'яна Петропавлівська на Куренівці (1759) середина 1930-х.

З цього ряду щодо часу знищення випадає Успенський собор Києво-Печерської лаври, який, як відомо, разом з Хрещатиком злетів у повітря восени 1941 р. стараннями наших «славних» підпільників у вже окупованому Києві. А потім усе звалили на німців...

Спеціальну комісію по ліквідації культових споруд у 30-ті роки очолював керівник НКВС УСРР В. Балицький.

Хто ж не дозволив наругу над Софією Київською, хто мав мужність виступити проти варварства й вандалізму?

Була така людина.

Микола Макаренко.

Нині мало хто знає про нього. Та й не дивно — багато зусиль доклали до того, щоб це ім'я забули.

На початку століття у багатьох періодичних виданнях з мистецтва виходять статті, есе й дослідження Миколи Макаренка. Ці публікації — здебільшого в журналах «Аполлон», «Столица и усадьба», «Искусство и художественная промышленность», «Искусство в Южной России», а особливо в журналі «Старые годы» — розкривали багато невідомих і ще не вивчених, а часом таємничих сторінок історії вітчизняної, західноєвропейської, східної культур. Їх автор постав перед читачем як тонкий знавець старовини, пропагандист дбайливого ставлення до пам'яток історії, запеклий ворог усіляких актів вандалізму щодо них. У серйозних монографіях та невеличких виданнях він висвітлював маловідомі, забуті сюжети культурного життя минулих віків.

Єдина коротка автобіографія Миколи Омеляновича Макаренка, написана власною рукою, дивом збереглась у Науковому архіві Всеукраїнського археологічного комітету. Вона ніколи не була опублікована (як і ряд інших документів з того самого НА ВУАК, на які ми будемо посилатися), а тому варто навести її цілком:

«Родився я в с. Москалівці 4 лютого 1877 р. (Роменський повіт Полтавської губ.). Учився в С.-Петербурзі. Скінчив художню школу Б. Штиглиця по першому розряду зі званням художника і Спб. археологічн. інститут. Протягом сімнадцяти років — від 1902 по 1919 (включно) — щороку одержував різні доручення і командировки від археологічної комісії, Московського археологічного товариства і різних інституцій для дослідження архітектурних пам'яток старини, археологічних розкопок та ін. Проводив розкопки в г.г. Новгородській, Полтавській, Катеринославській, Воронежській, Харківській, Війська Донського, Тверській, обл. Херсонській, Таврійській та інш. В 1914 р. був командирований «Товариством сприяння мистецтву» в Німеччину задля вивчення музейних справ і студювання пам'яток мистецтва Романської доби та інших.

В 1917 р. був командирований Російською академією наук в Туреччину, в міста, зайняті російськими військами, в складі експедиції Академії наук задля студювання

і охорони пам'яток мистецтва і старовини, де працював над пам'ятками мистецтва в Трапезунді і околицях.

До 1919 р. був спочатку причисленим, потім кандидатом, асистентом і пом. хранителя імператорського, потім Державного Ермітажу в Спб. (до 1919 р.).

Був членом ради Російської археологічної комісії, потім Академії матеріальної культури (до 1919 р.), був товаришем голови комісії по штудіюванню орнаменту народів Росії при Рос. географічному товаристві (до 1919 р.).

Був членом комісії Російської академії наук по влаштуванню виставки: «Ломоносов і Єлизаветинський час».

Почесний член: Псковського археологічного товариства, дійсний член Українського наукового товариства, Спб. археологічного інституту і Полтавської, Чернігівської, Володимирської, Тверської, Оренбурзької архівних комісій. Чл.-співробітн. Московського археологічн. товариства і Спб. археологічного інституту.

Був лектором історії мистецтва на Вищих жіночих архітект. курсах і в школі «Товариства сприяння мистецтву» до 1919 р.».

Скромно й лаконічно. Далі йде стислий перелік основних праць — 30 монографій і статей, написаних до 1919 р., та плани на майбутнє по складанню археологічної карти України.

Доповнимо життєпис Миколи Омеляновича. Народився у багатодітній родині освіченого сільського священика. В с. Москалівці пройшли дитячі роки, там здобув початкову освіту, а потім вчився в Лохвицькій гімназії. Пристрасна любов до мистецтва, вихована на художніх традиціях навколишніх сіл, що славилися своїми художніми промислами, спрямувала допитливого юнака, як і колись його земляка Григорія Сковороду, у світ пізнання, науки й мистецтва. Щось справді спільне є у творчості Макаренка й Сковороди — в особі того й другого гармонійно поєднувалося красиве й корисне: один — мистецтвознавець і археолог, другий — поет і філософ.

Наполеглива праця і велике бажання вчитися привели Миколу до Петербурга, в Центральне училище технічного малювання барона А. Л. Штигиця, що було відкрите 1879 р. (тепер Вище художньо-промислове училище

ім. В. І. Мухіної). Школа Штиглиця містилася біля Леб'язного каналу за Ланцюговим мостом. Основними дисциплінами тут були малюнок, живопис і скульптура. Юного студента вражали багатство шкільної бібліотеки, колекції предметів вжиткового мистецтва, де були й всесвітньо відомі зразки. Домашнє начиння, прикраси, одяг, знаряддя праці, зброя розкривали перед хлопчиком з провінції риси минулих епох.

Втім цього було замало. Для глибокого і повнішого осмислення предметів матеріальної культури — німих свідків зниклих цивілізацій — потрібні були професіональні знання з історії та археології. По закінченні малювальної школи він вступає до Петербурзького археологічного інституту, який закінчує у 1902 році. Наставником у наукових пошуках і чуйним учителем в інституті для нього став відомий учений в галузі археології та історії О. А. Спицин, ім'я якого Микола Омелянович згадував з вдячністю все своє життя. Лекціями професора Спицина захоплювався також його однокурсник і однодумець Микола Реріх. Молодих людей поєднали спільні наукові інтереси, філософсько-естетичні погляди, а головне — бажання служити рідному краю, збагачувати його історію, примножувати духовні скарби.

1910 р. Микола Реріх разом із своїм братом Борисом та М. Макаренком розпочинає археологічні дослідження Великого Новгорода. Перед тим вони отримали відкритий лист імператорської академії наук, що давав право на розкопки, і більш ніж скромну суму грошей. Вже потім, 1939 р., Реріх, дізнавшись про широкі дослідження радянськими археологами давньоруського торговельного міста, писав: «Картина давнього Новгороду незаймана. У порожній південній частині кремля за достатніх коштів можна розкрити увесь розподіл будинків і вулиць. Звичайно, для цього потрібні великі гроші. Але ж яке велике завдання буде розв'язане! Справжнє народне завдання».

На веселому липневому осонні спостерігав приємну картину. Поряд невтомний М. О. Макаренко, навколо нього миготять різноколірні рукави копачів. Ростуть купи землі чорної, що прийняла в себе багато життів».

Роботи невдовзі через грошові нестатки довелося припи-

нити. Реріх і Макаренко не раз зверталися за допомогою до новгородського генерал-губернатора, та це нічого не дало. Мер міста злякався, що свині городян можуть звалитися в траншеї. «Так на свинстві й закінчилося. І останні гроші довелося витратити на закопування рову».

Макаренко й Реріх виступали на захист пам'яток культури, проти «тих погромів» — так називали тоді незграбні спроби реставрації,— проти випадків знесення, руйнування багатьох творінь минулих століть.

Микола Омелянович був надзвичайно працездатний. Важка, виснажлива праця копача на розкопках змінювалася не менш виснажливою працею в робочому кабінеті, бібліотеках, сховищах та архівах. Тут народжувалися й осмислювались історико-архітектурні, естетично-філософські концепції розвитку духовної культури нашого народу в контексті європейської і світової культур. Тут народжувалися пристрасні заклики Макаренка — вченого й громадянина: зберегти для прийдешніх поколінь віковий людський досвід у створенні незгасних цінностей культури минулого!

Талановитого юнака ще на студентській лаві помітила дирекція імператорського Ермітажу і запропонувала йому посаду помічника хранителя скарбів. Працюючи тут по закінченні інституту, Микола впорядкував величезну археологічну колекцію. Широка поінформованість у питаннях західноєвропейського мистецтва, інтерес до нього роблять його одним з провідних фахівців західного мистецтва. В Петербурзі, місті професури й знавців мистецтва, заслужену популярність здобувають його лекції й доповіді. Слухачі дивуються: коли і як устиг вчорашній студент підмітити й розгадати стільки потаємних принад майстрів пензля Італії, Франції, Фландрії, Німеччини і так своєрідно їх подати. І не дивно, що серед працівників нового журналу «Старые годы», що видавався для витончених поцінувачів старовини й мистецтва, ми бачимо ім'я Макаренка.

Наукові інтереси й невтомні пошуки закидали ученого в різні куточки нашої землі, і завжди після таких мандрівок виходили друком його численні статті, наукові розвідки, монографії. Серед них — писані й надруковані російською мовою між 1914—1916 рр.: «Путевые заметки и наброски с русского искусства», «Древности Соли Выче-

годской», «Художественные сокровища Императорского Эрмитажа».

Революційні події на Україні вселяли надію, що для її народу відкривається широкий шлях для розвитку культури. Як і в кожній справі, тут потрібна була допомога фахівців-професіоналів. Але в дореволюційній Росії вони мешкали здебільшого тільки в столиці. Розуміючи це, Микола Макаренко залишає престижну посаду в Ермітажі, комфортабельну петроградську квартиру і вирушає до Києва. Разом з ним його товариш по новгородських розкопках — Борис Реріх.

Діставшись сюди з великими труднощами навесні 1919 р. разом з іншими вченими, Макаренко й Реріх склали бібліографію всієї літератури про київську архітектуру часів середньовіччя і, розуміючи нагальну потребу реставрації стародавніх храмів, виготовили необхідну технічну документацію та склали кошторис. На місці Десятинної церкви — Різдва Богородиці, зведеної 989 р. за Володимира Великого, стояла церква пізніша, що аж ніяк не відтворювала фундаментів славнозвісного давньоруського храму. Від мурування на поверхні нічого не залишилося. Вчені проводять археологічні розкопки, щоб встановити його розміри та планування.

Незважаючи на голод, розруху і нестатки, на ремонт Андріївської церкви було виділено 52, а Софії — 42 тис. карбованців. Гроші були невеликі, але вони дали змогу Макаренку, директору Київського міського музею М. Ф. Біляшівському, директору Строгановського Московського училища М. В. Глобі, професору Київського археологічного інституту і хранителю Музею Б. І. Ханенка у Києві Г. К. Лукомському не тільки ліквідувати аварійні місця у храмах, але й надати їм пристойного вигляду, навіть кращого, ніж до революції. В Софійському соборі полагодили покрівлю, виготовили нові ринви, засклили вікна. В середині для відновлення фрескового розпису в Хрещальні XIII ст. треба було насамперед змінити тиньк. За цю складну роботу взявся професор Михайло Бойчук.

В Андріївській церкві теж провели інженерно-технічні роботи — проклали риштаки, ринви, залізними хомутами

стягнули п'єдестали, полагодили покрівлю. Та наприкінці серпня того ж 1919 р. артилерійський обстріл завдав значної шкоди і Софії, і Андріївській церкві. До міста ввійшли петлюрівці, а невдовзі й денікінці. Роботи були припинені.

За такої безперервної зміни влади голові секції мистецтв Українського наукового товариства Миколі Макаренку, відповідальному за збереження міських пам'яток історії та культури, працювати було дуже важко. І все-таки він працював. Розгорнув просвітницьку роботу серед населення, організував фотозйомку і створив фотоархів пам'яток Києва. Наприкінці грудня 1920 р. Микола Омелянович, украї виснажений подвигницькою роботою, просить увільнити його з посади голови секції мистецтв. Та члени секції відхиляють це прохання.

Роботи у Макаренка було справді багато, особливо в Музеї Б. І. Ханенка. На базі зібрання цього музею був відкритий третій за значенням у країні — після Ермітажу та Музею ім. О. С. Пушкіна — Київський музей західного та східного мистецтва. До комітету, що працював над створенням музею, ввійшли Павло Альошин, Георгій Нарбут, Борис Реріх. На посаду директора призначили Миколу Макаренка.

Як відомо, значну частину ханенківської колекції було евакуйовано з Києва 1915 року. Під час громадянської війни вона переходила з рук у руки. Потрібна була Макаренкова ерудиція і наполегливість, щоб її розшукати і повернути до Києва. Твори, які він привіз, збагатили Київський музей майже втриє.

З 1920 р. Макаренко — член Комітету охорони пам'яток старовини й мистецтва, його обирають до складу Археологічного комітету ВУАН. Коли 1924 р. створили Реставраційну комісію, він брав активну участь у її роботі. Причому всі ці «членства» Микола Омелянович сприймав не як почесне сидіння в президіях, пустопорожнє продукування красивих слів, бадьорі звіти начальству, а як тяжкі обов'язки вченого-організатора, людини, не байдужої до того, що на неї покладено. Така небайдужість, почуття особистої причетності, біль і гостра реакція на несправедливість, нехлюйство та войовниче невігластво, яких він

фізично не міг зносити, часто оберталися для професора значними неприємностями:

«До Київської губпрокуратури

10 січня 1925, Київ

Всеукраїнський археологічний комітет при ВУАН просить Вашого розпорядження про видачу на поруки д. чл. комітету Миколи Омеляновича Макаренка, що знаходиться під слідством і перебуває зараз у ДОПРІ на Лук'янівці.

Це своє клопотання Всеукраїнський археологічний комітет ґрунтує на тому, що М. О. Макаренко має від комітету низку негайних наукових доручень. Невиконання їх у ближчому часі вже й зараз затримує розв'язання деяких надзвичайно важливих питань в сучасній діяльності Всеукр. археолог. комітету, зв'язаних з реставрацією та охороною пам'яток старовини».

Так закінчилася його короткочасна діяльність на посаді директора музею.

Зазначимо, що характер Микола Омелянович мав складний, незручний для багатьох, із занадто розвиненим почуттям власної гідності. Ім'я вченого знали і на батьківщині, і в Німеччині, Фінляндії, Чехословаччині, де виходили його праці. Він умів обстоювати свої погляди рішуче, безкомпромисно, терпіти не міг чиновників, що заважали йому працювати чи втручалися у його справи. І ще одне. Макаренка не полишало незадоволення і навіть роздратування від того, що Київ, з яким він пов'язував стільки планів на майбутнє, на відміну від Петрограда недооцінив його і не дав йому можливості робити те, про що мріяв.

Розрадою для ученого було поле, де проводив археологічні дослідження, вивчаючи пам'ятки різних епох. Серед них — Роменське городище, трипільська культура, Ольвія, поховання й рештки культур поблизу Прилук, на Полтавщині та Дніпропетровщині. Результати експедицій лягли в основу неперевершених праць з археології та мистецтва, унікальних ще й тому, що стали бібліографічною рідкістю.

Наче випереджаючи час, Микола Омелянович вже з 1920-х років боровся за те, про що ми тепер говоримо з душевним болем і розпачем,— збереження пам'яток

історії та культури, один з перших правильно оцінив їх наукове, естетичне та виховне значення.

Вже у ті роки чиновники від культури, виставляючи себе поборниками інтересів «робітничої класи» і «трудящого селянства», почали створювати так звані ліквідаційні комісії. Самі вони не ризикували піднімати руку на храми. Їм потрібно було «наукове обґрунтування» культурної непридатності та недоцільності їх існування, щоб потім оголосити про це людям. А ті вже розтягнуть цеглу з домів божих на свинарники, сараї, бруківку. Охочих у такому ділі завше багато! Як знаходились вони й серед учених, які свідомо чи за догідливістю властям давали згоду ввійти до таких комісій.

Та не таким був Микола Макаренко. На полях одного з протоколів засідання археологічної й мистецької секцій УНТ при ВУАН від 20 лютого 1922 р. нервовим, але твердим Макаренківським почерком виведено:

«М. О. Макаренко рішуче відмовився з особистих мотивів бути представником в ліквідаційній комісії».

Очевидно, його відмову навіть не хотіли занести до протоколу, і він змушений був зробити це сам, безумовно, додаючи опір своїх противників.

Вчений піклувався про реставрування древніх храмів Чернігова, Спаса на Берестові у Києві, монастирського комплексу поблизу Прилук, мріяв про перетворення колишніх поміщицьких, а тепер занедбаних і розграбованих «сільським пролетаріатом» садиб на Україні в народні музеї. Не залишалися осторонь його уваги і музеї. В одній із заяв до того ж таки Археологічного комітету ВУАН він 1925 р. писав про важке становище Остерського і Роменського краєзнавчих музеїв.

«Ганебна для нас річ — нема жодного примірника видань Української академії наук. Відносно Роменського музею я і особисто прохав, і сам музей листовно своє прохання надсилав до Укр. академії наук про бажання отримувати видання академії. Але ж поки що це прохання — «глас вопіючого в пустині».

Гадаю, що таке ненормальне явище потрібно зламати. Дозволю собі звернутися до комітету з пропозицією — чи не знайде він можливим клопотання перед Ака-

демією наук про висилку цим двом бідним музеям своїх видань.

Гадаю, що Акад. наук від таких подарунків не обідніє, а місцевим діячам музеїв значно допоможе».

Особисте життя в Миколи Макаренка не склалося. Дружина залишила його самого з сином Орестом. 1927 р. під час робіт у Густинському монастирі юнак трагічно загинув на очах у батька. Його могила збереглася в родовій усипальні знаменитих Репніних, у підземеллі трапезної Густинського монастиря. Але й смерть єдиного сина не змогла зламати такої сильної натури, як Микола Омелянович. Він ще дужче поринає в роботу — до самозабуття, до самозречення.

Для археологічних розкопок йому потрібні були гроші, а їх так бракувало Археологічному комітету. Тоді вчений звернувся за допомогою до друзів та знайомих, яких у нього було доволі в Москві, Ленінграді, Києві та в інших містах, очевидно, тих, що мали деякі заощадження з дореволюційних часів, але не хотіли називати своїх імен. Зв'язаний словом честі, не називав їх і Макаренко, хоч і не приховував, що гроші на розкопки жертвують певні особи, єдиним бажанням яких є те, щоб добути з землі матеріали передали до Київського державного історичного музею. Це викликало підозру до Миколи Омеляновича — задрісники і ненависники не забарилися звести з ним рахунки. Коли вчений у квітні 1929 р. попросив видати йому «відкритого листа», відмовили:

«У своїй заяві про піднесення клопотання перед Українською наукою щодо дозволу дослідів на Білоцерківщині М. О. Макаренко замовчав об'єкти дослідів, так само як і джерело, звідки він одержує гроші на досліді.

Оскільки остання позиція М. О. Макаренка створює прецедент видачі відкритого листа з невідомою метою на невиявлені кошти (можливо, закордонні, приватних осіб або іншого, не державного джерела), Президія ВУАКу ухвалила від підтримки цього клопотання М. О. Макаренка ухилитись до того часу, коли ВУАК матиме змогу обміркувати доцільність дослідів М. О. Макаренка порівняльно до плану археологічних дослідів України та тих таємних джерел, що їх фінансують».

А ось і перший донос — їх ще багато буде на тому вже короткому терені життя, що його доведеться пройти, точніше, вистраждати талановитому вченому.

«При подачі М. О. Макаренком 10.IV. 1929 р. до ВУАКу заяви з проханням видати йому відкритого листа «на право археологічних дослідів... на Білоцерківському округу на Київщині» мною, в присутності співробітників ВУАКу, було запитано М. О. Макаренка, що це за 500 крб., що він має їх на ці розкопки і про які пише в зазначеній своїй заяві. На це М. О. Макаренко відповів, що це його «секрет» і відповіді на це нікому не дасть.

Барвінок

28.IX.1929».

Чорні хмари недовір'я й підозри збиралися над головою Миколи Омеляновича. Щасливий чи, може, нещасливий випадок трохи продовжить його життя, а ім'я прославить далеко за межами України.

У Приазов'ї почалося будівництво заводу «Азовсталь». Під час підготовчих робіт так званого нульового циклу на лівому березі р. Кальміус було виявлено давні поховання. Послана туди археологічна експедиція на чолі з Г. Ф. Кравцем явно не впоралася не тільки з термінами, але й не могла осмислити того, що вона знайшла. Потрібен був Микола Макаренко з його знаннями та досвідом. Але ВУАК не давав йому ні відкритих листів, ні грошей. Знаючи це, Г. Ф. Кравець — віддамо йому належне за благородство — повідомив про знахідку місцевий музей, а той вже від себе запросив Макаренка. У серпні 1930 р. вчений прибув у Приазов'я і взявся до роботи.

«В день приїзду до Маріуполя 4.X.,— писав він,— мене сповістили, що в західному напрямкові від міста, на високій площі, де міститься більш як тридцять курганів різної величини, починаючи від 1-го метра до 10—12 метрів височиною, йде підготовка площі для влаштування аеродрому, і кургани знімаються дочиста. Поїздка на місце і переговори з завідуючим аеродромом т. М. Бевзом пересвідчили, що значну частину курганів буде знесено з поверхні, аби зробити її рівною, як долівка. Після довгих розмов Бевз погодився, аби після того, як буде знесено

курган, буде дана можливість поглибитись в глибину, аби дослідити поховання. Але ж після першого невеличкого кургану надалі таку роботу т. Бевз (Геростратович.— Авт.) категорично заборонив. Цілий ряд курганів було знято на моїх очах, і я не міг одержати дозвіл на їх дослідження. Завід. аеродромом, забороняючи, посилався то на якісь «секретні» розпорядження, то на те, що на аеродромі не мусить бути ніяких ям, тому що їх потім важко утрамбовувати, і т. д.

Між тим курганна група, між якою улаштовується аеродром, являє собою надзвичайної наукової ваги пам'ятки. Ці кургани є свідок політичного й економічного життя людності в самі віддалені часи приазовської історії. Гадаючи по ситуації, по формі курганів (між ними маються, очевидно, два царські кургани), вони належать тій людності, що одержує назву скіфської...

Від курганів зазначеної Маріупольської групи треба чекати таких же несподіваних знахідок всесвітнього значення.

Сором і ганьба тому, хто допустить і вже допустив знищення цих пам'яток без відповідного дослідження.

Маючи можливість знахідки таких речей і велику культурно-історичну вагу пам'яток, я негайно ж спішною поштою 6.X.31 р. відправив до Сектора науки відповідну доповідну записку з проханням вжити потрібних заходів, аби курган дозволено було дослідити.

Але, на жаль, нам невідомим залишилося, які заходи вжив Сектор науки, бо мої турботи залишилися без жодної відповіді. Кургани було знесено, і всякі сліди місця їх існування пропали навіки.

Всяка руйнація пам'яток старини карана.

Хто притягне до відповідальності і кого за цей вандалізм?..

Микола Макаренко

15.I.1932».

Мабуть, відчуваючи свою неминучу загибель, Микола Омелянович поспішав. Всього рік йому було потрібно на те, щоб написати й видати останню книгу — «Маріупольський могильник» (Київ, 1933), де він з незаперечною

науковою аргументацією доводить, що відкрита приазовська стародавня культура вписується в ряд найзнаменитіших у світі.

Наприкінці 1933 — на початку 1934 р. його за підлим доносом заарештували, якийсь час тримали у перетворених на в'язницю підземеллях колишнього Інституту шляхетних дівчат у Києві. Звичайно, на слідстві йому пригадали всі колишні «гріхи» з грошима, які він начебто одержував від своїх закордонних і незакордонних друзів. Та справжня причина арешту крилася в іншому. Перед тим Макаренко зважився на відчайдушний крок, знаючи, чим все це може для нього скінчитися.

Він був єдиний, хто не поставив свого підпису під актом на знесення Михайлівського Золотоверхого собору і з обуренням виступив проти будівництва Урядової площі, внаслідок чого мала загинути Софія Київська.

Його знищили не одразу, а поволі — надто вже відома й популярна ця постать в науковому світі.

Спочатку вислали до Казані, навіть дали 2 роки попрацювати професором у тамтешньому університеті, а потім, 1937-го, розстріляли у сталінських таборах.

Тепер мимоволі думаєш: невже зло й страх так уже оволоділи людськими душами, що їм заціпило? Невже голос Миколи Макаренка був «голосом того, хто волає в пустелі»?

Ні, його віщі слова золотим пунктиром дійшли до людських душ і запалили там багаття!

Микола Макаренко був реабілітований лише 1969 р., бо не залишилося у нього жодних родичів, що могли б подати на реабілітацію. Зробив це колишній директор Музею археології і водночас заступник директора Інституту археології АН України І. Г. Шовкопляс.

За життя про М. О. Макаренка у нас ніхто нічого не писав, а після смерті — тим паче. Більше знають про нього у Канаді й США. Твори його жодного разу не перевидавалися, і познайомитися з ними практично неможливо. Тільки 1970 р. до 40-річчя відкриття Маріупольського могильника вийшла невеличка стаття Д. С. Цвейбель про вченого. Нею одною вичерпується бібліографія праць про вченого.

ШКВАРНИКОВ
Петро Климентійович
(народився у 1906 р.)

Відомий вчений-генетик, біолог, доктор біологічних наук, професор. Був учнем і заступником директора Інституту генетики АН СРСР академіка М.І. Вавилова.

У 1948 р. звільнений з роботи і на чотирнадцять років позбавлений можливості займатися науковою роботою. У 1962 р. повернувся до наукової та дослідницької діяльності. Став лауреатом Державної премії України в галузі науки.

БУДІВНИ

27

КВІТАКА 13 (1922)

Від державного політичного управління УСРР

ВОЛОДИМИР
ІВЧЕНКО

НЕ ЗРАДИВШИ ІСТИНУ

Сорок років тому, на сесії ВАСГНІЛ у Москві, відбулося судилище над «служанкою імперіалізму» — генетикою. Переважна більшість біологів вчинила так, як звелів організатор і натхненник цього ганебного процесу Т. Д. Лисенко, — зреклася молоді науки. Та були й такі, що не злякалися ні перспективи наукового остракізму, ні в'язниці. Навіть у страхітливому сорок першому, після арешту родоначальника вітчизняної генетики, вони не зрадили своєї справи. Серед них — киянин, доктор біологічних наук, а тоді заступник директора Інституту генетики АН СРСР Петро Климентійович Шкварников.

Того теплого вечора він зайшов до Миколи Івановича Вавилова взяти одну рідкісну книгу. Яку саме, щиро кажучи, забув: все-таки минуло майже 50 років. Та проте закарбувалося назавжди інше — обличчя господаря квартири. На прекрасному, мудрому чолі, у куточках очей, що колись променилися веселим усміхом, лежала свинцева печать невигойного смутку. Сказати б, навіть не смутку (занадто легке слово) — тривоги. Так, саме тривоги, яка не полишала цю життєрадісну і впевнену в собі людину й тоді, коли вона жваво поплескувала гостя по плечу і вимовляла своє улюблене «батечко».

«Батечко...» Скільком безіменним аспірантам, відомим кандидатам, докторам і вже зовсім уславленим вітчизняним та закордонним знаменитостям світило, додавало впевненості та сили оте лагідне, доброзичливе, інтимне вавилоське «батечко»! Бува, заблукає жрець біології у джунглях теорій та формул, «наламає дров» і опустить руки. А він двома чи трьома фразами виведе небораку на істинний шлях і весело підморгне:

— І-і-і, батечку, мені б ваш клопіт! Усе буде гаразд. Хто не шукає, той не помиляється.

І в людини виростають крила. Вона прощається з академіком, ніби народившись знову.

Доброта... Не хотілося б перебивати розповідь про останній московський вечір М. І. Вавилова цим відступом. Чоловік, який 50 років тому заходив до Миколи Івановича по книжку, так старанно ховає під дашками сивих брів свої сльозаві очі, що оминати це неможливо.

Кажуть, секрет геніальності у доброті. Хоча це, звісно, й не ділова категорія. Мабуть, що так. Доброта генетика Вавилова була не просто рідкісною, згадує мій співрозмовник, — вона не знала меж, що, між іншим, йому і допомагало, і... шкодило. Через неї вчений частенько мовчав тоді, коли годилося б стукнути кулаком та поставити знахабнілого наукового першачка чи невігласа у куток класу, на гречку. Ось хоча б мерзенне явище, влучно прозване кимось «полісінням біології». Простакуватого, але вельми підступного агронома, який згодом поволік на плаху молоду радянську генетику, як відомо, ввів у святий храм науки сам Вавилов.

Науковий ужинок горезвісного Трохима Денисовича був мізерний. Інший, черствіший та педантичніший, на місці Вавилова його навіть не помітив би. А щедрий Микола Іванович, батче, подав небораці руку. Ось до чого може призвести доброта. Доброта генія.

...Та хто ж то заходив до М. І. Вавилова у переддень його від'їзду в експедицію на Україну? Кому випало провести з фундатором вітчизняної генетики останній московський вечір? І невже нині, через півстоліття, залишився ще хтось живий із друзів — соратників ученого?

Я й сам, щиро кажучи, засумнівався, коли мені повідо-

мили, що у Києві проживає професор Петро Климентійович Шкварников. Але все було саме так. Попри свої 83 роки, цей чоловік охоче, до того ж українською мовою, відповів на телефонний дзвінок, рішуче відмовився від авто і добрався з-під Голосієва у центр, як то кажуть, міським електротранспортом.

Двері до кімнати відчинилися рівно об одинадцятій. Як і домовилися. Я побачив височенького, худорлявого старого з гострим поглядом не затуманених літами очей. Клята астма, звичайно, змушувала Петра Климентійовича покашлювати. Однак потиск долоні гостя був напрочуд міцний, а пам'ять — чіпка та послідовна.

Слухаючи П. К. Шкварникова, я мимохіть думав: що допомогло цій людині зберегти таку чудову духовну та фізичну форму? Рідкісні гени? Біг підтюпцем? Дозване голодування? Можливо. Проте тут, певне, аж ніяк не обійшлося без ще однієї життєдайної сили — непохитної впевненості в правоті своїх переконань, віри в перемогу правди, добра, запозичених у вчителя.

...Московська квартира Миколи Івановича маленька. Вітальня, кухонька, коридорчик. І куди не глянь — книги, книги, книги... Тут, мов у «ленінці», можна було відшукати щонайрідкісніше видання. От Шкварников і навідався... А втім, сюди дорога не заказана була нікому. Так само, як заступник, до директора міг завітати кожен працівник інституту. Всі знали — тут не завадиш нікому. Сім'я Вавилова мешкала у Ленінграді, там, де він очолював Всесоюзний інститут рослинництва. Московська ж квартира була місцем зупинок ученого під час перебування в столиці. Але книги... Книги, як добрі люди, оточували його скрізь — і в Москві, і в Ленінграді. І він щедро ділився своїм багатством.

Вже було пізно. Москва готувалася до перших снів. А вони пили чай і розмовляли. Нині важко відновити у пам'яті кожну кинуту Миколою Івановичем фразу. (Хоч то було б дуже слушно!) Та, безумовно, розмова точилася навколо інститутських справ, облоги презентів та, звичайно ж, лисенків. Директор інституту був не те щоб розгублений (таким не бачили його навіть у в'язниці). Він сумував. Наче передчував лихе та невідворотне.

Повертаючись додому, Петро Климентійович дивився на пістряву московську ніч. Життя вирувало переливами електричних вогнів, сміхом молодих ватаг, піканням лискучих авто, музикою невидимих репродукторів... Йому не було аніякісінького діла до наукових турбот та тривоги, які обсідали голову Шкварникова. Невже Академія наук, уряд, партія, зрештою, Сталін допустять, аби «народний академік» із своїми поплічниками витоптав молоді сходи генетики?

До звістки про арешт Вавилова залишалося шість днів.

...Корсунь-Шевченківський. Народившись і здобувши тут початкову освіту, Шкварников подався до Маслівки. В цьому мальовничому селі на Київщині тоді був вельми престижний вуз — Маслівський інститут селекції і насінництва. Щоб скласти уявлення про рівень підготовки тутешніх студентів, зауважимо: з Маслівки вийшли такі корифеї селекції, як батько вітчизняних ячменів академік ВАСГНІЛ П. Ф. Гаркавий, теж академік ВАСГНІЛ, природодослідник Ф. Г. Кириченко, всесоюзно відомий В. М. Ремесло. Коли б довелося писати про внесок вузів України у сільськогосподарську науку зокрема і біологію взагалі, я, скажімо, передусім подався б до Маслівки. Хоч тепер тут усього-на-всього технікум механізації.

Отож і не дивно, що, закінчивши Маслівський інститут, Петро Шкварников, як і його однокашник Василь Ремесло, пішов у науку. Василь Михайлович залишився у рідних широтах. А Петра Климентійовича доля закинула на Одеську дослідну станцію, яка незабаром стала Українським інститутом генетики та селекції.

До речі. Спочатку обставини склалися так, що саме Одеса могла стати центром радянської генетики. Директор інституту Андрій Опанасович Сапегін, у зовнішності якого було щось козацьке, типово українське, добре подбав про технічну базу новітніх досліджень і впроваджував генетику у селекцію ще з 1912 року. Але, за іронією долі, керіваний ним науковий заклад став чи не найпершою жертвою у боротьбі лисенківців проти «вейсманізму-морганізму».

Цікаво, що в Українському інституті генетики та селекції АН УСРР працював у той час ще не відомий нікому агроном Лисенко. Отож Петро Климентійович мав змогу

познайомитися з цією похмурою постаттю тоді, коли вона обіймала посаду керівника скромної лабораторії.

— Ще тоді ця людина,— іронічно мружачись, каже Шкварников,— вразила мене своєю примітивністю. Ми працювали у різних лабораторіях. Проте, звичайно, траплялася нагода обмінюватися думками, сперечатися... Лисенко гибів саме над так званим методом мокрого пророшування озимих і перетворення їх на ярі. Ну чогось принципового тут не було. «Пророшуванням» користувалися ще наші прадіди. Але Лисенко з властивими йому впертістю та авантюризмом зумів так подати свою роботу, що ним зацікавився сам Вавилов. Згодом ця людина стане для Миколи Івановича ворогом номер один. Тоді ж, до 30-х років, великодушний Вавилов йому навіть допомагав.

Як відомо, Лисенко вважав генетику ерессю, буржуазною наукою, котрій не місце під дахом соціалізму. Але не слід думати, що він був у цьому самотній. Протівників існування механізму спадковості, перетворення сорту «зсередики» було багато. Авторів цих рядків довелося якось заговорити на цю тему з академіком Ремеслом. І що ж? Один із кращих вітчизняних селекціонерів, батько знаменитих миронівських пшениць, при слові «генетика» скептично посміхнувся: «Головне — відбирай, відбирай і відбирай... Новий сорт створюється пальцями». І це незважаючи на те, що наша розмова відбувалася у 80-х роках, а під дахом новісінького, озброєного фітотроном та іншою сучасною технікою, керованого Василем Миколайовичем інституту діяла спеціальна лабораторія цитології та генетики.

...Ех, Одесо! Перший щабель шкварникових університетів. Багато ти дала Петру Климентійовичу. А він взяв та й перебрався до Москви, у Комуністичну академію. Аспірантом. І тепер трохи боляче казати про це. Бо в Одесі, як відомо, працював сміливого розуму чоловік — Сапегін. Та що вдієш. У суворий науковий побут молодого вченого увірвалося кохання. І саме воно й привело Шкварникова до столиці.

Мешкав і вчився Петро Климентійович у Москві. Але не забував і Одеси. Трапиться відпустка чи ділове відрядження — мчить до гомінкого, ніби усміхненого південного

міста. Так вийшло й цього разу. Відчинив двері інституту. А тут — сюрприз:

— Сапегін уже не директор...

— Як?

— Зняли. Арештували. Щоправда, вже випустили.

— А хто ж на чолі інституту?

— Гм... Хто... Трохим Денисович Лисенко.

Ось воно що! Зустрівся з Андрієм Опанасовичем у полі: не буде поблизу зайвих вух.

Той гірко усміхнувся у свої розкішні вуса:

— Тяжко нам тепер, «вейсманістам-морганістам». Потопталися по мені добряче. Особливо цей, з чубчиком. Хоч, правда, зрештою змилювалися. Запропонували посаду заступника директора.

— Лисенка?

— А кого ж!

— Ну й ну...

— Отож і я так мислю. Тому й відмовився. Випросив місце завлаба. Та й тут, певне, з'їдять. То гадаю оце, як би дременути у Ленінград, до Миколи Івановича. Ми з ним одної віри... Сім'я у мене, друже, розклеїлася. Вільний козак. Гайну подалі від Одеси.

Лідер українських генетиків справді працював деякий час з Вавиловим в Інституті генетики. Потім його обрали віце-президентом Української академії. І він знову повернувся на «Україну милу», до Києва. Та проте настали такі скрутні часи, що Андрію Опанасовичу так і не вдалося здійснити голубу мрію — відродити одеську школу генетики.

...Був чудовий літній день. Над Москвою іскрилося тепле сонце. Лагідний вітерець пригинав, розчісував на інститутській ділянці акуратні рядки піддослідних злаків. З легкою душею прямував він уздовж шляху. Раптом вдалині — машина. До нього чи не до нього? Авто покрутилося між квадратами зела й пустилося до Петра Климентійовича.

Ох, ці несподівані візити! У пріснопам'ятні тридцяті вони змушували шалено калататися серце. Отак само, з роботи, забрали багатьох. Шкварников зірвав стебельце мишію і нервово похльоскував ним об холошу.

Машина під'їхала. Зупинилася. Водій ляпнув дверцятами. Привітавшись, сказав:

— Зелено відвезти вас до президії академії...

Від серця трохи відлягло. Та Петро Климентійович все-таки запитав:

— Не знаєте часом, з якого приводу?

Водій стенив плечима. Мовляв, звідки мені знати? Я чоловік маленький!

...У президії Шкварникова провели до головного вченого секретаря.

— Петро Климентійович? — підвівся той із-за стола.— Тут ми порадилися і вирішили затвердити вас заступником директора Інституту генетики з науки. Як ви на це?..

— Посада відповідальна,— ледь отямився від несподіваної пропозиції Шкварников.— Треба подумати...

— Розумію,— діловито кивнув секретар.— Вирішуйте... Але якнайшвидше. Часу на роздуми у нас обмаль.

— Стривайте! — раптом згадав Петро Климентійович про найголовніше.— А як же Микола Іванович? З ним це... погоджено?

Секретар усміхнувся.

— Не хвилюйтесь. Це, власне, пропозиція товариша Вавилова. Хоч він, як ви знаєте, нині у Ленінграді.

Працювати з Вавиловим... І не як-небудь, а його найпершим помічником, правою рукою! Таке не могло привидітися у найсолодшому сні. Зі скромної посади старшого наукового співробітника (навіть не завлаба!) — у крісло заступника директора по науці. Неймовірно!

Чого там лукавити? Груди Петра Климентійовича розпирала радість. І водночас... Водночас глибоко в душі ворухився черв'ячок сумніву. Шкварников усього-на-всього кандидат наук. Тим часом у заступниках директорів таких інститутів ходили доктори, а то й академіки.

Крім того, настали тяжкі часи. По генетиках вже били прямою наводкою. До того ж з найбільших калібрів. Піти в заступники до Вавилова означало потрапити під вогонь, що його скерував улюбленець самого Сталіна.

Довгенько протуманів, перш ніж згодитися на пропозицію президії. Згадав усе: і як перейшов з Комуністичної академії в Інститут генетики, і як його, похваливши за

дослідження мутаційної мінливості пшениці, вперше помітив Микола Іванович... Ні, він просто не міг не виправдати сподівань цієї людини!

...Як і передчував, працювати на новому місці було важко. Перспективні плани роботи інституту (а він їх мав за найпершу турботу) у президії Академії наук систематично відхиляли. Відтак їх доповнювали, переробляли. Та все повторювалося. Директор і його молодий заступник знемагали під тягарем воістину сізифової праці.

Наступ на вітчизняну генетику, як відомо, розпочався ще на початку 30-х років бурхливими дискусіями навколо «меншовиствуючого ідеалізму». Але то була, так би мовити, лише артпідготовка. Незабаром підключилися солідні теоретичні журнали, демагоги-універсали на кшталт сталінського висуванця юриста Вишинського. І глумління над генетикою набрало всесоюзного розмаху. Учасники небаченого полювання на відьом користувалися тією самою методикою, що й центуріони Єжова. І тяжко було бачити, як вчений, котрого вже тоді визнавав весь світ, витрачає час на боротьбу з пігмеями типу лисенківського посіпаки Презента, усвідомлює, що навколо його справи сходиться залізні кільце невігласів та ворогів наукового прогресу.

Особисто Вавилов не мав часу для дискусій. Здебільшого вчений переступав через мурашину метушню. Проте деякі вчені інституту, у тому числі й Шкварников, змушені були давати відсіч. Часом доходило до парадоксів.

Аби переконати опонентів, що хромосоми та інші генетичні елементи — не вигадка «вейсманістів-менделістів-морганістів», чи то пак дослідників Інституту генетики АН СРСР, до лабораторії цитогенетики, очолюваної Навашиним, запросили... Кого б ви думали? Самого президента ВАСГНІЛ Т. Д. Лисенка. Мовляв, загляньте, шановний, у мікроскоп, і самі все побачите.

І, треба відзначити, він таки переступив поріг «меншовиствуючих ідеалістів». Проте при спробі скористатися оптичним приладом продемонстрував таку вправність, що стало зрозуміло: цей учений муж чи не вперше зіткнувся з мікроскопом. Справді! «Народний академік», а в недалекій часі «генералісимум» усієї нашої сільськогосподарської науки зазірав в окуляр приладу, мов у колодязь, — навіть

не нахилиючись. А позазиравши таким робом і, звісно, нічого там не уздрівши, відійшов у гранітному переконанні, що ядро, протоплазма є. Хромосоми ж — вигадка наївних послідовників божевільного австрійського ченця, що діють під орудою підозрілого дворянського нащадка зі званням радянського академіка.

До речі, такий дивний стиль роботи з оптикою був у лисенківців своєрідним шиком. Плекаючи сорти голими руками, вони нехтували найпростішою лабораторною технікою, часом навіть не вміли підступитися до елементарного мікроскопа.

...У серпні сорокового до Москви долетіло: Вавилова арештовано. Зрозуміло, що Шкварникова негайно викликали у президію. Повідомити про це офіційно. А разом з тим попередити — ніяких емоцій, «органи» з директором розберуться, а колектив повинен спокійно працювати.

Та який там у біса спокій? Інститут вирував. Якщо напередодні трагедії з Вавиловим, бачачи, як над радянською, передовою на той час, генетикою клубочаться хмари мракобісся, цей науковий заклад покинули такі визначні біологи, як Костов (Болгарія), Меллер (США), то тепер занепади духом свої. Щодо Петра Климентійовича, то він теж не тішив себе ілюзіями. Забрали Миколу Івановича — арештують і його. «Крамолу» викорчувували тоді з корінням. Тим паче, що стало відомо — інститут очолить Лисенко.

Але працювати на посаді заступника директора (а фактично — керівника інституту) Шкварникову випало аж до кінця року. Вже взимку запросили його до президії. Так, мовляв, і так, готуйте акт передачі закладу Трохимові Денисовичу. Про те, що після того, як Петро Климентійович складе та підпише документ, його самого звільнять з роботи, не казали: все було зрозуміло й так.

Цікаво, що майбутній «хазяїн» інституту аж ніяк не стояв осторонь делікатної процедури. З властивою йому прямою та амбітністю він попередив — оцінка роботи закладу в акті повинна бути тільки негативна. (Інакше що ж йому, такому титанові мислі, буде тут «виправляти», «поглиблювати» та «надолужувати»?)

Заради справедливості скажемо: і керівництво президії

АН СРСР, і більшість вчених-біологів не поділяли думки Лисенка. В усякому разі були проти ганьби. Та це не обходило «славетного мічурінця». Не без підтримки зверху він грубо тиснув на Шкварникова, гадаючи, що той без Вавилова складе та підпише будь-який папір.

Довго умовляли Петра Климентійовича зрадити істину. Та марно. І тоді... документ склали без нього.

Ось він (документ подається з деякими скороченнями).

«Акт Комісії Президії АН СРСР
про приймання-передачу справ та майна
Інституту генетики АН СРСР
новому директору Інституту генетики
акад. Т. Д. Лисенку

13 січня 1941 р.

Москва

13 січня 1941 р. ми, нижчезазначені, колишній заступник директора Інституту генетики АН СРСР П. К. Шкварников та заново обраний загальними зборами АН СРСР директор Інституту генетики акад. Т. Д. Лисенко, склали цей акт про приймання-здачу справ та майна Інституту генетики АН СРСР у присутності членів спеціальної комісії, призначеної президією АН СРСР у складі: голови — члена-кореспондента АН СРСР Х. С. Коштоянца, академіка ВАСГНІЛ А. А. Шмука, вченого секретаря відділення біологічних наук Р. Л. Дозорцевої й керуючого справами АН СРСР В. А. Козлова.

Майно та фінансова частина приймаються заступником директора інституту Корняковим Д. Г.

Інститут має:

(Перераховуються 9 лабораторій на 5 опорних пунктах, де ведеться експериментальна робота, після чого оцінюється робота кожного з підрозділів).

Лабораторія генетичних основ селекції.

(...) Всі чотири останніх роки лабораторія працювала по суті над одним питанням — розробкою генетичних основ селекції сільськогосподарських рослин.

Однак, проводячи свої дослідження на неправильних теоретичних засадах, виходячи з так званого закону «гомологічних рядів» і «центрів походження культурних

рослин», по суті теоретичних основ не розробила, більше того, навіть не підійшла до розробки цих основ.

Будуючи свою роботу на комбінуванні готових ознак шляхом гібридизації, не знаючи біології розвитку батьківських форм і не вивчаючи закономірностей розвитку, цілком природно, що лабораторія не змогла розробити генетичної теорії добору пар для схрещування.

Таким чином, по лінії теоретичних досліджень за останні 5—6 років ця лабораторія не має ніяких успіхів.

Що ж стосується практичних результатів, їм також не можна дати позитивну оцінку...

Лабораторія міжвидової гібридизації рослин.

...Аналізуючи підсумки роботи лабораторії, слід відзначити:

1. Причини несхрещуваності окремих видів... не з'ясовані.
2. Методів подолання безплідності... не розроблено.
3. Цінних сортів і ліній сільськогосподарських рослин, імунних щодо хвороб... не виведено.

Лабораторія загальної генетики.

(...) працює над проблемою гена і хромосомної теорії спадковості.

Усі наукові дослідження, що ведуться у лабораторії, ніякого зв'язку з практичними запитамі сільського господарства не мають. Так як дроздофіла («лисенківці» відмітали цю безневинну комаху, мов нечисту силу) не є об'єктом, на якому можна практично перевіряти істинність теоретичних висновків, усі роботи з дроздофілою припинити. (...)

Лабораторія феногенетики.

Оскільки теперішній етап вивчення органогенезису у рослин, на думку зав. лабораторією, стоїть ближче до розділу фізіології, ніж генетики, цю роботу слід передати Інституту фізіології рослин АН СРСР.

Що ж до досліджень з другої теми (вивчення природи індухта й гетерозису), то треба зауважити, що вони нічим не відрізняються від досліджень... які велися великою кількістю наукових закладів як в СРСР, так і за кордоном протягом останніх 15—20 років, не давши ніяких теоретичних і практичних корисних наслідків. Тому ці роботи в Інституті генетики припинити.

Відділ генетики сільськогосподарських тварин.

(...) Протягом останніх 5 років у відділі розроблялися такі основні теми. (Називаються: наукове обґрунтування селекції і розробка «вказівок» по селекції тварин; розробка методів виведення порід за допомогою міжвидової гібридизації).

(...) Роботи інституту у цій галузі (...) нічого нового до теорії селекції до сьогодні не внесли.

Суто емпіричний підхід не дає можливості розвивати справді творчу теорію селекції.

Робота з гібридизації гісарів з лінкольнами (породи овець) може зрештою дати поліпшену породу при систематичній і правильній роботі з нею, але обіцянки інституту розробляти цим схрещуванням нові, ефективніші методи селекції й теоретичне їхнє обґрунтування не виконуються.

Вважати недоцільним у найближчому році існування відділу генетики тварин у складі інституту. У 1941 р. доцільно організувати окремі дослідження з генетики тварин методичного характеру».

Як бачимо, в кожному абзаці панує частка «не». Акт скидається на судовий вирок. Причому саме з тих, якими у ті страшні часи таврували «ворогів народу». Ні аналізу, ні аргументів. Погано — і годі. І зверніть увагу: вже у перших рядках, як небезпечна ересь, засуджується серцевина вавилонського учення — «гомологічні ряди» та «центри походження культурних рослин». Зрозуміло, що такий, написаний під диктовку Лисенка, акт Шкварников не міг підписати.

Ми й тепер, у час перебудови та гласності, знаємо, чим іноді пахне заперечення думки начальства. А тоді, коли «саджали» за помилку у стіннівці, необачне слово, випадково зіпсовану гайку?

Поза всяким сумнівом, вчинок П. К. Шкварникова був виявом рідкісної громадянської мужності. Особливо коли згадати, що сотні й тисячі його колег за командою одного негідника покійно опустилися у багно наукового примітивізму.

Царедворець, який каже у вічі государеві правду, робить більший подвиг, аніж воїн, котрий вступає у поєдинок з когортою озброєних легіонерів. Це сказав Спіноза. Муж-

ність громадянська, як правило, вища від мужності військової. Ось чому так часто саме «на громадянці» морально гинули всіяні орденами та медалями «кавалери». Навряд чи й самому Петру Климентійовичу було колись (навіть на фронті!) важче, ніж під час отого кремінного протистояння людині, портрет якої був обов'язковим атрибутом у класі найглухішої сільської школи.

Але мало того, що Петро Климентійович не підписав запропонованого президією академії акта — він насмілювався тут-таки, просто від руки, на казенному папері, зафіксувати свою, окрему, думку.

«Окрема думка колишнього заступника директора інституту П. К. Шкварникова, який здає Інститут генетики:

Здаючи інститут, заявляю, що у розділі акта «Стан роботи кожної лабораторії», зокрема, не згоден з оцінками, даними лабораторіям: генетичних основ селекції рослин, міжвидової гібридизації рослин, загальної генетики, лабораторії феногенетики, відділу генетики сільськогосподарських тварин (дві лабораторії), а також вважаю такими, що не стосуються акта здачі-приймання, усі пропозиції... стосовно організації інституту новим директором.

Свою оцінку інституту у момент здачі та оцінку роботи його відділів даю у доданій до цього акта довідці за моїм підписом, а також довідці про впроваджені та впроваджувані результати роботи інституту...

Доповідна записка заступника директора Інституту генетики АН СРСР П. К. Шкварникова комісії президії АН СРСР «Характеристика стану роботи Інституту генетики АН СРСР» на 11 січня 1941 р. (момент здачі інституту новому директору акад. Т. Д. Лисенку)».

Разом з довідкою Шкварникова про впроваджені та впроваджувані результати наукової роботи його доповідна займає 16 сторінок машинопису (бо дослідження ж велися величезні).

«Головною ціллю установкою інституту у його дослідницькій роботі, — читаємо у доповідній, — ...була розробка генетичних основ селекції рослин і тварин на основі експериментальної роботи у найважливіших галузях про спадковість. У той же час його дослідна робота... спрямо-

вана на дальшу розробку самої генетичної теорії і дарвінізму».

Далі автор окреслює проблематику досліджень, називає основні напрями і наголошує: «Велася велика експериментальна робота, яка дала цінні результати і теоретичні узагальнення».

Природа генів, мутаційна мінливість у рослин, механізм спадковості, теорія віддаленої гібридизації... Ні, інститут не топтався на місці. Він як лідер наукових закладів у Європі сміливо торував нові стежки у царині генетики. «Окрема думка» непокірного Шкварникова на відміну від примітивно-заперечливої лисенківської писанини зрозуміла в основному лише фахівцям. І це природно: вчений аналізує складні біологічні проблеми. Отож, не цитуючи його дослідно, зупинимся лише на деяких підсумках загальноінститутського пошуку, принагідно вказавши, що оригінали документа зберігаються в архіві Академії наук СРСР та фондах Інституту генетики.

Отже, найістотніші підсумки роботи генетиків:

- доведено, що мутаційна мінливість є фізіологічним процесом, який відбувається у клітині;
- обґрунтовано величезне значення мутацій штучного характеру;
- розроблено методи масового одержання поліплоїдії;
- створено для цього різноманітні хімікалії;
- великі монографії по вдосконаленню племінної справи сільськогосподарської худоби.

Підсумки теоретичних та практичних досягнень інституту згруповано в 11 пунктах і 9 довідках щодо ефективності роботи, «розгромажених» актом лабораторій.

Наприклад, лабораторія генетичних основ сільськогосподарських рослин.

«У процесі дослідницької роботи... збрала великий науковий матеріал, що є основою для кількох узагальнюючих праць, а також цінний... живий матеріал у вигляді перспективних ліній та сортів різних культур».

П. К. Шкварников не ідеалізує діяльність відділів і лабораторій. Визначаючи «деяку розмаїтість» тематики та «слабкий зв'язок» у діяльності окремих лабораторій між со-

бою, він підкреслює, що кожна з них є «цілком життєздатною одиницею, яка повнокровно працює у своїй галузі».

Спокійно, не вдаючись до брутальної загальщини, з цифрами в руках Шкварников вщент розбиває огульні та безпідставні висновки акта.

Лабораторія генетичних основ селекції. Як там у акті? Її «практичним результатам... не можна дати позитивної оцінки». Цікаво! А де ж, коли не тут, створено понад 200 перспективних гібридів та мутантів ярових пшениць, ячменю, льону, віки, котрі можна хоч сьогодні віддати на сортовипробування? А 23 лінії озимих та ярових пшениць, 4 — віки, 218 000 рослин коксагізу вже успішно складають іспит на сортовипробувальних ділянках.

Тепер щодо відділу генетики тварин, того самого, який визнано актом «недоцільним... у складі інституту». Чи відомо шановним авторам блаженського документа, що, наприклад, у радгоспі «Ак-Капчигай» (Узбекистан) завдяки пошукам генетиків поліпшено продуктивність овець на 60 %? А успіхи відділу по гібридизації архарів з меринсами чи гіссарів з лінкольнами... А блискача робота інститутських селекціонерів по виведенню овець з кольоровим каракулем...

Ні, шановні дьогтемази з лисенківського коша, читаємо ми між рядками вагомих, насичених фактами, Шкварникових доповідних, вам не вдасться перекреслити отими кількома стуленими на живу нитку сторінками реальні й живі досягнення вавиловців. І на папір лягає знову гаряча, мозоляста буденщина. Про пшениці, виділені з американського сорту «Буффум», з перезимівлею у 80 % та урожайністю 39,2 ц з га, про 30 нових речовин, що спричиняють бажану селекціонерам поліплоїдію, про синтез нафтілукусної кислоти, яка за рекомендацією Наркомзему вже широко використовується як активна коренеутворююча речовина, про працю «Посібник з методики цитологічних досліджень» і т. д. Якби ми були фахівцями, то сприйняли б оті кільканадцять складених Петром Климентійовичем сторінок спеціального тексту як скрупульозне звітування, пронизане реалізмом та глибокою повагою до трударів вихованого академіком Вавиловим загону зачинателів вітчизняної генетики.

На жаль, ми в біології дилетанти. І тому немає сенсу подавати ці документи дослівно. Та найбільша прикрість навіть не в цьому. Доповідні й довідки, у яких Шкварников ущент розгромив «лисенківський» акт, не побачать світу. Їх на десятки років спустять якнайдалі від людського ока, в архіви. І лише сьогодні ми взнаємо щемну правду. Облудою ж, брехнею, наклепами та підступами нагнаний абсурдного сталінського плану підкорення природи розчистить собі шлях до олімпу біології, перетасує й розформує Інститут генетики, зробить все, аби послідовники покійного Вавилова щезли з храму великої науки. Або ж, сприйнявши його віру, стали рабами реакційних, псевдонаукових постулатів.

Зрозуміло, що після здачі інституту новому директорові Петра Климентійовича звільнили. До чого він, власне, і був готовий. І все-таки прощання з улюбленою справою виявилось набагато важчим, ніж сподівався. Гнітило: викинули на вулицю ні за що. Місяць чи й більше оббивав пороги різних організацій. Ні, не скаржився. Чудово знав — таких, як він, тоді охоче влаштовували тільки на лісорозробках.

Невідомо, чим би закінчилися його пошуки, якби раптом не зустрів приятеля. Та такого, який не побоявся допомогти. Так кандидат біологічних наук Шкварников став рядовим працівником сортовипробної комісії граву ефіроолійних культур.

Недовго довелось Петру Климентійовичу тут працювати. Почалася війна. І він, вчений, мало не наступного дня одержує повістку з військкомату. Люди з його науковим рівнем ще довгенько сиділи «на броні», а деякі навіть евакуювалися з інститутами на Урал, у Поволжя. А Шкварников опинився на курсах політпрацівників у Чебоксарах. Комусь вельми хотілося, аби цей упертий «вавиловець» якомога швидше потрапив під кулі.

І так воно, власне, й вийшло. У той час, коли деякі його колеги ще займалися наукою, він воював — під Москвою, Сухиничами, Ржевом, на Калінінському фронті. Тобто у найгарячіших місцях. Воював як комісар, у котрого фашистські снайпери цілили насамперед.

Та щасливою виявилася доля Шкварникова. За чотири

роки відступів, оточень, довожданих контрударів, у вирі вогню і металу, під бомбардуваннями й кулеметними шквалами майора так і не зачепило. Ті, кому не хотілося бачити його живим, помилилися. Хоч прослужив він в армії довгенько. Носив військову форму навіть у мирному сорок шостому...

Нарешті знову в Москві! Коло сім'ї. Поруч з однодумцями. Біля дослідних дільнок і лабораторій. Влаштувався на роботу без ускладнень. Та й розпочав її нівроку. Проте не встиг оговтатися, перейнятися ділом — нове полювання на відьом. І з яким розмахом! Було видно з усього — Лисенко і К⁰ вирішили остаточно розправитися з послідовниками Вавилова. Якщо раніше цькування генетики ще не мало офіційних засад, тепер воно здобуло трибуну сесії ВАСГНІЛ, філософську базу.

Чим усе це завершилося, відомо. Про судовий процес над знекровленою, однак ще живою наукою писано багато. Зупинимось на долі героя нашої розповіді, якому цього разу довелося випити до дна гірку чашу вигнання.

З інституту звільнили одразу 16 чоловік! Серед них — П. К. Шкварникова та майбутнього академіка М. П. Дубініна. Але звільнятися гуртом і поодинці — речі різні. Тому майже всі поставилися до цього з гумором. Ба навіть зареготали, довідавшись з наказу, що їх виставили «як формальних генетиків».

Гумор звільнених керівництво оцінило. Наступного дня в коридорі вже висів інший наказ: «Увільнити у зв'язку з реорганізацією інституту». Мотив ще сміховинніший. Вчені-вигнанці знову посміялися. І — не безрезультатно. Після обіду з'явився третій варіант наказу. Там було вже дописано те, що у поспіхові забули: «Звільнити... з виплатою вихідної допомоги».

Загалом, як бачимо, весела історія. Однак через кілька днів Шкварникову (та, певно, й іншим «формальним генетикам») стало не до гумору. Тепер лисенківці зорганізувалися краще. Подбали, так би мовити, й про тили. Підготували громадську думку. І в Москві ніхто не наважувався брати на роботу «вавилоських недобитків». Тим часом Петра Климентійовича викликали у райком партії:

— Не влаштуєтесь протягом найближчого часу — притягнемо до партійної відповідальності. Як дармоїда.

— Що, з тебе шапка спаде? Сходи до нього (тобто Лисенка), визнай помилки, покайся — одразу дадуть лабораторію.

Але Шкварников стояв на своєму. Заради вчителя, Вавилова. Зректися істини? Не дїждуть! Перспектива витратити свій хист на реанімацію мертвонароджених лисенківських ідей його не тишила.

Так розпочалися поневір'яння. Переконавшись, що у столиці, під одним небом з «мічурінцями», йому не працювати, Петро Климентійович подався у Крим. Там саме утворювався Кримський філіал АН СРСР. Проте й тут, далеко від Москви, відчув залізну десницю «народного академіка».

Чотирнадцять років перебував за бортом великої науки! Де тільки не працював! Ось чого коштувала Шкварникову наукова принциповість! В торжество справедливості він, звичайно, вірив. Але не знав та й не міг знати, чи доживе до нього.

У 50-х роках з'явилося за Уралом Сибірське відділення АН СРСР. Працювати туди пішли такі, як академік Лаврентьєв, — сміливці, мрійники, ентузіасти. Кайдани на генетиці вже було розбито. Шкварников вирушає до Сибіру. Стає заступником директора Інституту генетики Дубініна... А згодом переїздить до Києва. Працює в Інституті ботаніки, у секторі молекулярної біології та генетики Академії наук України. Редагує журнал «Цитология и генетика». Розробивши проблему експериментального одержання мутацій, здобуває Державну премію республіки.

Багато це чи мало? Порівняно з іншими, особливо з тими, котрі, купивши собі каяттям час для наукового процвітання, стали академіками та лауреатами, не надто. Коли ж врахувати вимушену паузу — багато. Надзвичайно багато! Та головне все-таки не в цьому. Він не дозволив собі колінувати перед високопоставленими демагогами та бюрократами. Не втратив людської гідності. Зберіг вірність великій меті. Став переможцем.

Сьогодні доктора біологічних наук П. К. Шкварникова офіційно пов'язує з могутнім розвоєм генетичної думки

лише те, що він є членом редколегії журналу «Цитология и генетика». Неофіційно. Придбав цейсівський мікроскоп і досліджує, що сталося з рослинами внаслідок чорнобильської катастрофи. Домашні, звичайно, не в захваті: у спальні, яку він перетворив на лабораторію, панує міцний запах реактивів. Та що вдієш...

«Кому знадобляться ваші висновки?» — не втримався я від запитання. Петро Климентійович помовчав: «Можливо, в Інституті ботаніки... Або ще десь. Точно не знаю. Проте гадаю, що не пропадуть марно». Отака відповідь людини, яка навіть після чотирнадцятирічної «битви в путі», не розгубила ні віри у святу справу, ні творчої енергії.

А ще Шкварников читає. Про генетику пишуть тепер багато. І, гортаючи товсті журнали, так само принципово, як і в науці, ставиться до шановних белетристів:

— Оце прочитав «Зубра»,— каже він, усміхаючись.— І рішуче не згоден з автором. Розумієте? Тимофєєва-Рессовського я знав особисто. Не буду заперечувати — вчений талановитий. Та чогось видатного в науці не зробив. Навряд чи варто його так підносити. І ще. У тяжку для Батьківщини пору ця людина лишається за кордоном. Справжні патріоти так не робили. Якщо їх розлучали з мікроскопом, вони без вагань брали гвинтівку. Навіть після Соловків чи Колими...

Моральні й наукові критерії у Шкварникова високі. В них аж ніяк не вкладається й гнучка філософія вчених мужів, котрі у 48-му відхрещувалися від генетики, присягали «геніальному» Трохиму Денисовичу, а сьогодні, вважаючи себе «учнями Вавилова», з усієї сили лають клятого Лисенка.

Звичайно, питання про моральне право засуджувати неподобства у науці чи літературі тонке. Особливо коли йдеться про тих, хто грішив колись і сам. Однак, скажімо, доктор біологічних наук Шкварников вважає: те високе право треба заслужити, вистраждати. І Петру Климентійовичу важко заперечити.

МЕДВЕДЕВ
Тихон Олексійович
(1903—1982)

Український журналіст, кінокритик, організатор кіновиробництва, працював головним редактором журналу «Радянське кіно».

У 1937 р. безпідставно репресований, понад вісімнадцять років пробув у таборах на Крайній Півночі.

У 1955 р. повністю реабілітований. З 1958 р.— член Спілки кінематографістів України.

Робітництво, селянство і трудова
Радянської України вимагають суворих

ВІСНИК
ВАЛЕРІЙ ДРУЖБІНСЬКИЙ
ДОЛГО І ЩАСЛИВО

Зараз повертаються до нас із забуття, із заборонених списків силоміць забуті імена. І яке щастя, що майже завжди знаходяться листи, рукописи, спогади... Отже, були люди, які зберігали все це, вірили й сподівалися. Які любили. Кажуть, що людина живе після смерті доти, доки про неї думає бодай одна жива душа.

Тихон Олексійович Медведєв прийшов у кіно 1929 р. за путівкою комсомолу і віддав йому всю свою молоду енергію. Люди, що пам'ятають його, досі розповідають про той великий авторитет, що він мав, будучи завідувачим художнім відділом Київської кіностудії. В кімнатах відділу завжди точилися гострі дискусії, обговорювалися сюжети майбутніх кінокартин і статей. Адже тоді ще не було ні Будинку кіно, ні Спілки кінематографістів. І тільки енергія, непересічна особистість керівника художнього відділу дали змогу створити по-справжньому творчу атмосферу на кіностудії, яка народилася нещодавно й не мала ще ні традицій, ні досвіду.

На сторінках журналу «Радянське мистецтво» в 1929 р. у статті «Про виробничу програму ВУФКУ» Медведєв писав: «Я не згоден з деякими поцінувачами нашого мистецтва, які навіть в центральних газетах пи-

шуть, що українські фільми в занепадку, розсусолюючи про «сіре тло українського кіна». Ні, товариші хороші! За два роки (1927—1928 рр.) ми дали «Арсенал», «Звенигород», «Бенефіс клоуна Жоржа», «Джімі Хігінса», «Нічний візник». В новому році треба не лише закріпитися на цих позиціях, а й просуватися вперед, давши продукцію найвищої якості. А це може бути лише тоді, коли ніхто не стоятиме над душею митця, не триматиме його за руку, не штовхатиме в спину. Допоможіть йому, підтримайте в скрутну хвилину...»

До кіно Медведєв мав відношення і раніше. Ще коли був завідуючим культпропом ЦК ЛКСМУ, він не раз писав про проблеми українського кінематографа. Так, у газеті «Комсомолец України» від 21 березня 1928 р. Медведєв друкує на цілу шпальту добірку матеріалів під назвою «Шлюб комсомолу й ВУФКУ», де порушує питання про прихід у кіно творчої молоді. Є там і повідомлення, в якому йдеться, що кінотеатри зобов'язуються для комсомольців робити скидку на квитки — для колективних відвідин на 45, для індивідуальних — на 25 %. А в передовій Медведєв ставить питання про те, що «кінотеатр повинен перетворитися з установи розваги на культурно-виховну установу, де робітник чи сільський хлопець міг би не тільки відпочити, а й під час відпочинку набути, збагатити свої знання...»

Відпрацювавши чотири роки на кіностудіях Києва, а потім Одеси, Тихон Олексійович переходить працювати до Наркомосу України завідуючим відділом мистецтв. Та зв'язків з кіно не пориває — пише сценарії документальних фільмів, регулярно друкує статті в журналі «Кіно», редактором якого був Микола Бажан.

У 1935 р. Медведєва призначають завідуючим Київським обласним відділом мистецтв і за сумісництвом — відповідальним редактором «Радянського кіно». Новий редактор намагався зробити журнал цікавішим, різноманітним, який висвітлював би проблеми українського кінематографа.

...Настав трагічний 1937-й.

Ніхто сьогодні ще не може точно назвати цифру репресованих. Відомо тільки, що література і мистецтво, в тому

числі й кіно, зазнали жадливіх втрат. Тим, хто замислив злочинну різню, важливо було в першу чергу позбутися мислячої, творчої інтелігенції, що була совістю і честю народу.

Атмосфера підозрілості й страху нагніталася поступово. Були тут, мабуть, і свої «режисери», і свої не менш талановиті «виконавці». Ось підшивка за 1937 р. газети «Кіно» — органу Всесоюзного комітету в справах мистецтв при Раднаркомі СРСР. Начебто звичайні матеріали. Повідомлення про нагородження орденами Леніна В. Вишне-вського і Ю. Дзигана за фільм «Ми з Кронштадта». Репортажі з кіностудій країни, в тому числі з Одеси й Києва. Блискуча стаття Ігоря Савченка «Про комедії». Репортаж з Ярьсьок про зйомки «режисером-орденоносцем О. Довженком свого п'ятого фільму — «Щорс» з артистом МХТУ Аркадієм Кисляковим у головній ролі». Незабаром він буде репресований, і Щорса у фільмі зіграє Євген Самойлов. Телеграма Чкалова, Байдукова і Белякова, адресована Сталіну, Молотову, Ворошилову, Кагановичу, Калініну, Жданову, Єжову, Мікояну, Андрєєву про безпосадочний переліт через Північний полюс. Інформація: «Фільм «Наталка Полтавка» режисера-орденоносця І. Кавалерідзе куплений американськими кінопрокатними організаціями. Перед випуском картини на екрани в деяких кінотеатрах ішов фільм «Наталка Полтавка», поставлений емігрантом-петлюрівцем Авраменком. Та білогвардійська шамотня ніяких результатів не дала, і фільм цей було знято. Наш фільм «Наталка Полтавка» демонструється в кращих кінотеатрах США, в тому числі в кінотеатрі «Рузвельт», три тижні в той час, коли будь-який американський бойовик іде тут не більше тижня». Ще одна телеграма: «Головному управлінню кінематографії. Тов. Шумяцькому. З почуттям великого задоволення прочитали про випуск Союзхронікою чудового епохального фільму «Доповідь тов. Сталіна про Конституцію СРСР»... Палко вітаємо з цією прекрасною перемогою, чекаємо зонайшвидшого випуску фільму на екрани України. Олексій Стаханов, Макар Мазай». Багато рекламних оголошень: «Незабаром! На кращих екранах Союзу новий звуковий художній фільм «Назар Стодоля» за п'єсою

Т. Г. Шевченка. Сценарій І. Кулика. Режисура Г. Тасина. У головних ролях А. Бучма, О. Сердюк, М. Пішванов, Н. Ужвій. Виробництво Першої Одеської Комсомольської кіностудії «Українфільму». В кожному номері газети — безліч офіційних матеріалів. Наприклад, майже весь номер від 22 лютого заповнений репортажем про траурний мітинг на Красній площі, присвячений пам'яті Г. К. Орджонікідзе, з промовами Молотова, Ворошилова. А ось на півгазети портрет усміхненого, вдоволеного собою чоловіка і підпис: «Народний комісар внутрішніх справ Союзу РСР, генеральний комісар Державної Безпеки тов. М. І. Єжов». І в трьох наступних номерах газети друкують привітання кінопрацівників «дорогому й любимому тов. М. І. Єжову з нагоди нагородження орденом Леніна».

Важко сьогодні зрозуміти ту моральну атмосферу, що панувала в суспільстві того часу, коли чорне оголошувалося білим і навпаки. В тих умовах була деформована свідомість людей, печать морального каліцтва лежала на кожному.

Ось повідомлення про мітинг працівників української студії «Союзкінохроніка» в Харкові й текст резолюції: «Заслухавши повідомлення про вирок Спеціальної судової присутності Верховного суду СРСР над запродавцями й зрадниками Батьківщини — Тухачевським, Уборевичем, Якіром, Ейдеманом та іншими шпигунами, що продалися фашистам,— ми з почуттям великого задоволення схвалюємо справедливий вирок. Собакам — собача смерть!»

Цькування велося цілеспрямовано й охоплювало усі сфери життя, всі верстви населення. Ось редакційна стаття «Зміцнити керівництво». В ній є такий абзац: «ЦК нашої партії визнало фільм «Бежин луг» (сценарист О. Ржешевський, режисер С. Ейзенштейн) антихудожнім і політично явно хибним... Передусім, що політично шкідливе містить у собі фільм? Показ колгоспного життя в кривому дзеркалі. Надзвичайно серйозна й особливо відповідальна тема становлення колгоспного ладу в умовах загострення класової боротьби була політично вихолощена і звulьгаризована».

Починаючи з літа 1937 р. матеріали про «викриття» на Україні буквально в кожному номері газети. 22 липня

опубліковано статтю «Вороги народу й чужаки в Київській кіностудії». «...В літературному відділі студії окопалися не тільки люди політично сумнівні, а й вороги народу. Редактор літвідділу, нині виключений з партії Гальперін, потрапив на студію за рекомендацією фашистського шпигуна Щупака. Зв'язок Гальперіна з троцькістами було встановлено ще 1936 р., але ні дирекція, ні партком не знайшли за потрібне розпрощатися з цією довіреною особою шпигунів і диверсантів...»

Та в шельмуванні людей, причетних на Україні до кіно, всіх переплюнув П. Гридасов, котрий в номері від 24 вересня видрукував статтю «Обличчя ворога. Про шкідницьку діяльність буржуазних націоналістів в українській кінематографії». Ось уривки з неї: «...Трудящі викрили на «Укрфільмі» тричі мерзенних зрадників українського народу: Хвилю, Седяра, Лопатинського, Бойчука, Падалку, Ткача, Ореловича... В Наркомосі при ласкавому сприянні підлого вирока Скрипника окопалися такі зрадники, як Шумський, в літературі діяли Хвильовий, Куліш, Епик, Досвітній, Остап Вишня, в театрі орудували Курбас, Лопатинський та інші. Вони ж потім прийшли в кіно. В живопису підлу підривну роботу вели контрреволюціонери Врона, Седляр, Бойчук тощо. В редактори студії і правління ВУФКУ пробралися троцькіст Мокатинський, терорист Косинка, негідник Досвітній та інші... Сценарії для українських студій писали такі «автори», як терорист Фальківський («Леся»), бандит Тютюнник, контрреволюціонер Буревій та подібні їм...

Починаючи з 1926 р., в українському кіно працював головний сподвижник Курбаса — режисер Лопатинський, який штовхав молоде кінематографічне мистецтво України на шлях американського детективу й формалістичної комедії... В Одеській кіностудії шкідник Курбас устиг за рік своєї «діяльності» поставити не одну відверто контрреволюційну картину («Вендетта», «Макдональд», «Арсенальці»)... Петлюрівський отаман Тютюнник, сховавшись під псевдонімом «Юртик», разом з українським поетом М. Йогансенем, спритно використаним націоналістами, здає на Одеській кінофабриці сценарій «Звенигора», в якому проповідується ідея «безбуржуазності української на-

ції». Сценарій «Звенигора» ставив Довженко, який не зміг до кінця подолати шкідливі засади сценарію, і картина вийшла з грубими політичними помилками...» Усі ці злобні інсинуації не могли вмістити в одному номері газети, і їх довелося друкувати з продовженням у двох номерах.

Політичний донос П. Гридасова не залишився без відповіді. В газеті від 29 січня 1938 р. під рубрикою «Слідами наших матеріалів» надруковано листа, одержаного від виконуючого обов'язки прокурора Української РСР Яченіна: «У зв'язку з тим, що в газеті «Кіно» вміщено статтю «Обличчя ворога», сповіщаю, що Прокуратурою республіки завершено слідство про контрреволюційне шкідництво колишніх керівних працівників тресту «Українфільм» та Київської кіностудії. Справу про них передано Спецколегії Верховного суду УРСР на розгляд».

Тепер ми вже знаємо, як слідство доводило винність заарештованих і який поспішний, який несправедливий був суд.

Повернемося, однак, до газети «Кіно» за той самий 1937 рік. В номері від 1 жовтня надруковано «Звернення до тов. Сталіна Першого Всесоюзного з'їзду кінофотоопрацівників». У ньому говориться: «Ми обіцяємо Вам, наш учитель і вождь, наш рідний і любимий товариш Сталін, вжити всіх заходів до того, щоб до кінця очистити свої лави від фашистської мерзоти, від троцькістсько-бухарінських бандитів і виродків». І знову на цілі шпальти листи, підписані або окремо режисером, сценаристом, оператором, актором, або — колективні з вимогою «врятувати радянське кіно від ейзенштейнів, курбасів, лопатинських».

Коли поринаєш в атмосферу того часу, читаєш документи, газети, спогади потерпілих, то найстрашніше вражають не описи репресивного механізму, а те, як розумні, інтелектуальні люди намагалися злитися з обставинами, як вони добровільно відмовлялися від сумнівів, аналізу становища, могли вірити (й повірили) в непохибність одного — найвеличчішого і найгеніальнішого. І таким чином допомагали, хай опосередковано, вершити чорні справи.

Цькування тривало. В газеті від 4 жовтня у великому підвалі «Буржуазні націоналісти в українському кіно» — ті

ж самі епітети, той самий відпрацьований арсенал: «...Банда націоналістичних прихвоснів і троцькістських мерзотників — Косячний, Косило, Ткач, Орелович, Левіт, користуючись заступництвом усіляких любченків, попових, хвиль, розставили свої шпигунські тенета в найважливіших ділянках української кінематографії... Петлюрівські бандити Тютюнник і Хмурий, члени фашистського СВУ Старицька-Черняхівська, Яловий, контрреволюціонери Кулш, Ірчан, Епік, Христовий, Ярошенко, Йогансен, Семенко... Скільки ми терпітимемо всю цю наволоч на Радянській землі!..»

Є в статті і про Т. О. Медведєва: «Захопивши у свої руки друкований орган українського кіно журнал «Радянське кіно» і посадивши редактором свою людину Медведєва, націоналістична згряя використала журнал для своїх підлих писань. Майже в кожному номері журналу друкували свої «труди» Ткач, Орелович, друкувалися і їхні підручні — Медведєв, Ятко, Добровольський та ін.»

З хвилюванням гортаю номери журналу «Радянське кіно» за 1937 рік. Аналітична стаття «Підсумки Другого кінофестивалю колгоспної молоді», уривок із сценарію І. Кавалерідзе «Запорожець за Дунаєм», неймовірно цікава стаття інженера М. Лауфера з Українського інституту кінематографії «Можливості телебачення», теоретична стаття «Розвиток історичного жанру», кілька матеріалів, присвячених розвитку кольорового мальованого фільму на Україні. Багато іноземної інформації: «Болячки Голлівуду», «Гарольд Лойд про кінокомедію», «Франческа Гааль».

Багато про що ми вже ніколи не довідаємося, про щось доводиться лише здогадуватися, домислювати. Журнал був щомісячником, а в 1937 р. вийшло 7 номерів, причому четвертий підписав до друку 5 квітня Т. Медведєв, а наступний, п'ятий, підписаний до друку 1 жовтня вже іншим редактором. І в цьому ж номері в матеріалі «Як шкодили націоналісти українському кіно» є такий абзац: «На сторінках нашого журналу аж до останнього переробленого тепер номера «подвизались» нещодавно викриті вороги, такі, як Медведєв і його пособники». А через кілька сторінок стаття «Революційний фільм» і знайомий під-

пис — П. Гридасов. «Ці фільми ставляться з ініціативи товариша Сталіна. Товариш Сталін приділяє щонайсерйознішу і щонайглибшу увагу розвитку мистецтв у Радянській Україні. Саме йому, товаришеві Сталіну, нашому геніальному вождю і світочу, українське мистецтво — література, театр, малярство, музика і кіно — зобов'язане своїм буйним розквітом...»

Цікавий факт. Під час окупації фашисти видавали в Києві газетку «Нове українське слово», і в ній під кількома статтями, які закликали «повісити всіх більшовичків та їхніх наймитів в українській культурі», «звести нанівець більшовицьку заразу», «витравити ім'я бандита Сталіна з української мови», також стоїть підпис — П. Гридасов.

У 30-ті роки Тихін Олексійович та його дружина Лідія Прокопівна вже кілька років як жили у Києві. Вони займали одну кімнату в квартирі по вулиці Пушкінській, де мешкали ще чотири сім'ї. Ось що згадує про родину Медведевих колишня сусідка Г. М. Колкер.

— Я навчалася в 10-му класі. Жили ми всі дружно, часто разом пили чай на спільній кухні. Медведеви жили дуже скромно, в їхній кімнаті практично не було меблів — від підлоги до стелі на саморобних полицях стояли книги. І Лідія Прокопівна, і Тихін Олексійович були люди дуже чесні, високоідейні. А він ще й авторитет мав великий. Пам'ятаю один випадок. Це було в 35-му. Тоді все якось не так велося. Ледве не злочином вважалося, коли комсомолец відзначав свій день народження та ще й запрошував гостей. А тут у мого брата якраз такий день. Наготували ми все, як треба, ну і гості прийшли. І хтось «капнув». Нам подзвонили з райкому комсомолу, вимагали припинити «буржуазні розваги», бо Сеню з комсомолу потурять. Ми в смерть налякалися. А тут якраз приходять з роботи Тихін Олексійович, питає, що тут скоїлося. Мама розповіла. Він одразу ж кудись подзвонив, пам'ятаю, довго вмовляв, сказав: «Я сам буду з ними, й ніхто не заплямує звання комсомольця...» День народження ми відсвяткували гарно й весело. На Тихона Олексійовича ми просто молилися — він був такий простий, чемний, добрий. А як він любив свою дружину! «Лідочка, Лідуся!» Інших слів не було.

— А ви пам'ятаєте, як його заарештували?

— Тоді всі боялися, коли хтось стукав уночі або якийсь незнайомий заходив до нашої комуналки. Кожний думав, що прийшли по нього. Напередодні арешту Тихона Олексійовича забрали іншого нашого сусіду. Працював він робітником на взуттєвій фабриці, на Куренівці. Стахановець, мав грамоти, орден за працю. Мій батько працював у тресті Головхліб. У них там з шістдесяти працівників залишили чотирьох. А Тихона Олексійовича заарештували увечері 9 вересня. Багато годин обшук робили, скидали з полиць книги, чомусь розривали палітурки... Лідія Прокопівна кілька днів ходила до Лук'янівської в'язниці, намагалася провідати про долю чоловікову, та дарма... Кімнату опечатали, жити було ніде, і вона поїхала до матері в Дніпропетровськ. Нервувала, місця собі не знаходила. Знову повернулася до Києва, де її одразу заарештували. Просиділа рік у в'язниці як дружина «ворога народу». Коли випустили, жила в поетеси Г. С. Коваленко. Дякуючи клопотанню М. П. Бажана, знову влаштувалася на роботу в школу. Та й після війни Микола Платонович допоміг їй повернутися до Києва. На перших порах вона з донькою навіть жила у них, а потім найняла кімнатку.

Отже, 9 вересня 1937 р. Т. О. Медведєв був заарештований, а вже через тиждень постановою особливої трійки НКВС його як учасника контрреволюційної української націоналістичної організації засудили до семи років таборів. Час, очевидно, підганяв. Треба було викривати інших «ворогів народу», одержувати звання, посади, ордени.

Минуло сім років, і 1 вересня 1944 р. Медведєва викликали до табірною начальства. Він, мабуть, летів на крилах! Зустріли спокійно і дали розписатися в документі, в якому засвідчувалося, що сьогодні Постійна сесія Таймирського окружного суду при Норильському НКВС засудила Медведєва Т. О. за ст. 58, п. 10, ч. 2 Кримінального кодексу РРФСР на 10 років з подальшим пораженням у правах на п'ять років.

Листи звідти... Багато рядків ретельно закреслено цензурою, вицвілі літери, напівзотлілі аркуші... «Скучаю за тобою, моя кохана, згадую кожний день і мить, що її провели ми разом. Які ми були щасливі!..» «Нічого, не

журиси! Усе буде гаразд, лишилося всього 5 років, 2 місяці і 26 днів, і ми зустрінемося. І заживемо з тобою так, що небові буде жарко...» «Усе налагодиться, не може бути інакше, я повернуся, і житимемо по правді довго і щасливо...» В таборах не всім дозволяли писати листи, а тим, кому дозволяли, то не частіше, як двічі на рік. Бувало, листи передавали на волю через тих, з кого було знято охорону, або ж через вільнонайманих.

Одержавши новий строк, Тихін Олексійович, зневірившись, що колись повернеться додому, вимагав, щоб Лідія Прокопівна більше не чекала його, а влаштувала своє життя. Та вона не поспішала. Проте згодом зустріла чоловіка, їй здавалося, що гарну людину, вони одружились, і в них народилася донька Ніна. Але сім'я невдовзі розпалася.

Важке життя в таборах, виснажлива праця не минулися даремно. Восени 1954 р., коли закінчився другий строк, він був дуже хворою людиною, інвалідом другої групи. Ліва рука й нога — паралізовані. Його перевозять в Ширінський будинок інвалідів Красноярського краю, де у 1955 р. і одержує звістку про реабілітацію.

Медведев вирішує повернутися до Києва. На проїзд давали якись там гроші, а на заощадження на харчах купує два кілограми цукерок. А коли зустрілися на вокзалі, сказав: «Доньці нашій, Ніночці, я привіз цукерки, а тобі, Лідусю, себе».

Жили вони дружно і були щасливі. Тихін Олексійович почав одужувати. Мабуть, домашній затишок, теплота рідних зробили свою чудодійну справу.

Він знову пішов працювати на студію, був редактором фільмів «Іван Франко», «Якби каміння говорило», «Киянка», «І один у полі воїн» та інших. З 1958 р. став редактором студійної багатотиражки «За радянський фільм».

Ті, хто знав Тихона Олексійовича близько, хто бував у нього вдома, говорили про нього захоплено. Іншим же здавалося, що він був надто замкнутий, відлюдкуватий, навіть підозріливий. Ніде правди діти, ставлення до тих, хто повернувся «звідти», було далеко не однозначним. В усіх анкетах і листках з обліку кадрів Медведев, вказуючи місце роботи в період: вересень 1937 — грудень

1955, незмінно писав: «Працював на будовах Крайньої Півночі і Сибіру». Начебто за «довгим карбованцем» поїхав чоловік...

У 1958 р. створювалася Спілка кінематографістів України. Та приймальна комісія своєю ухвалою від 24 жовтня відмовила йому в членстві, мотивуючи тим, що він, мовляв, «пропрацював у кінематографі всього два роки». Втрутилися друзі. Був гнівний лист М. Бажана, і Медведєв таки став членом творчої спілки.

Тієї пори в газетах і журналах з'являється безліч його статей про кіно, про проблеми жанрів у кінематографі. Пише він і спогади про людей, котрих знав і любив, — актора Степана Шкурата, режисера Івана Кавалерідзе, оператора Бориса Вакара. Навіть вийшовши на пенсію, Тихін Олексійович виступає в пресі, читає лекції про кіно.

Що ж допомогло йому вистояти? Певно, те, що його ідеали формувалися в неймовірно тяжкі роки. Те, що з чотирнадцяти років спізнав він ціну заробленого шматка хліба, а з шістнадцяти, втративши батька й матір, годував сім'ю. Те, що там, у таборі, в Норильську, поряд з ним були друзі й однодумці — велика група безвинно засуджених українських кінематографістів. Друзями вони залишилися назавжди. Часто зустрічалися, і до останнього часу свого кожний відчував чесну руку вірного друга. В їхніх родинях як святиню бережуть пам'ять про це велике братство. Сьогодні майже нікого з них уже немає.

Помер Тихон Олексійович у 1982 р. Він ніколи й нікому не розповідав про страхіття тих років. Навіть дочці, яку дуже любив. Ніхто не чув від нього нарікань на долю. А якби не було 37-го і тих 18 табірних років, що цілком вилучили його з життя, скільки ще міг би Тихон Олексійович зробити для українського кіно як організатор кіновиробництва, як критик і журналіст. Ні, були в нас, є і завжди будуть незамінні люди. Замінні тільки гвинтики.

КАЛІНІН
Костянтин Олександрович
(1889—1938)

Визначний авіаційний конструктор, автор цілого ряду відомих пасажирських літаків типу «К».

У 1938 р. безпідставно репресований, засуджений до розстрілу і страчений.

КОМУНІСТ

РОЗСТРІЛ МЕРЗЕВНИХ ШПИГУНІВ
ПОСИЛИВ МІЦЬ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ

Мігрант і невлаштований
російський народ

Картка бібліо
Пролетарської літератури

АРНАДІЙ КРАВЕЦЬ
НАТАЛЯ ШУДРЯ

НЕСКОРЕНА МРІЯ

Він спізнавав славу і каторжну роботу, творчий неспокій і невлаштованість напруженого життя. Його біографія насичена різноманітними стрімкими злетами. Свою вершину — повітряний простір — він долав напрочуд натхненно, послідовно і вперто, щоразу вдосконалюючи проекти й літальні апарати, затято продумуючи й відпрацьовуючи найменші деталі. Від перших пасажирських і санітарних крилатих машин до останніх своїх творінь — фантастичних «жар-птиць», прототипів сучасних надзвукових літаків. Здавалося, ця невсипуща людина народжена для щастя і бурхливого підкорення неба. Тим трагічнішим було зненацьке й довічне «приземлення» — страшний прилюд: шпигун, злочинець, а відтак — розстріл.

Роками його ім'я замовчували, а на тривалий період просто викреслили з історії країни. Намагалися затаврувати понад десяток літальних апаратів оригінальних конструкцій, що свого часу були неперевершеними у вітчизняній, європейській та всесвітній авіації.

Безневинно й несподівано репресований 1938 р., талановитий творець крилатих машин посмертно реабілітований.

Хто ж він — авіаконструктор Костянтин Калінін, чие ім'я для сьогоденного покоління, певно, не менш зрозумі-

міле й загадкове, як і самі літаки типу «К». Нам відомі «Ту», «Ани», «Іли», стрімко розрізають смугами небо новітні «Руслани» і «Мрії». Але давайте повернемося у минуле, зазирнемо у витоки вітчизняного літакобудування.

Костянтин Олексійович Калінін народився 5 лютого 1887 р. в родині військовослужбовця. Дитинство минуло у Варшавській губернії. Після закінчення у 1906 р. вчительської семінарії Костянтин працював у школі, а з 1908 р. проходив військову службу у 184-му Варшавському піхотному резервному полку.

З вересня 1909 до серпня 1912 р. вчився в Одеському піхотному училищі, закінчив його по першому розряду у чині підпоручика. За відмінне навчання Калініну була присуджена премія імені генерал-фельдмаршала графа Мілютіна. Потім проходив військову службу в 2-му Владивостоцькому кріпосному артилерійському полку.

З початком першої світової війни юнак добивається переведення в діючу армію і вже з березня 1915 р. бере участь у боях, воюючи артилеристом на Західному і Східному фронтах. 6 серпня 1915 р. стає поручиком.

Прагнення здолати небо плекав у своїй душі Костянтин Калінін ще з Владивостока, де в сусідній роті повітроплавання гартували здібності майбутні легендарні пілоти — Є. В. Руднев і П. М. Нестеров. Їхні імена шанували, перед ними схилялися, брали за взірць.

Тож зважившись на рішучий крок, ще з фронту 27 лютого 1916 р. Калінін відправив листа тимчасово виконуючому обов'язки начальника Гатчинської військової авіаційної школи капітану Б. Ф. Гончарову. Він лаконічно і пристрасно відстоював свою прихильність до авіації:

«Постійною моєю мрією і палким нездоланим бажанням було віддане служіння у бойових лавах військових льотчиків, які з такою безмежною мужністю і самовідданістю працюють на користь дорогої своєї батьківщини.

Прагнучи віддати свої сили справі рідної авіації, що постійно вабила мене, я ніколи не втрачав надії і віри у можливість здійснення цього прагнення.

Нині ж, коли незчисленні приклади бойових подвигів, нечуваної доблесті й героїзму наших повітряних витязів багаторазово посилили моє прагнення, я ще з більшою

надією і вірою на його здійснення звертаюся до Вас, глибокошановний Борисе Федоровичу, з уклінним проханням призначити мене до ввіреної Вам школи для навчання польотам і згодом відправлення до одного з авіаційних загонів, що служать на фронті діючої армії».

Цей лист потрапив на стіл командуючого авіацією і повітроплавання діючої армії, який, за свідченням збереженого в Центральному державному військовому історичному архіві СРСР оригіналу, визначив подальшу долю Костянтина Калініна. Великий князь Олександр Михайлович власноручно наклав резолюцію: «Згоден. До Гатч. школи. О. 18.III.1916».

Віднині усе працювало на користь поручика Калініна. Чи то безапеляційні умови воєнного часу, чи то стиль роботи годішніх військових адміністраторів вимагали достатньої оперативності, але вже через місяць після звернення він був зарахований учнем льотчика Гатчинської військової авіаційної школи.

Науку долав енергійно і легко, з притаманною йому прискіпливістю і впертістю. Після закінчення авіаційної школи був призначений у 26-й корпусний авіазагон. Як воєнний льотчик ще в першу світову війну робив розвідку, фотографування й бомбардування позицій противника на літаках «Фарман-16», «Фарман-30» і «Вуазен». При виконанні одного з чергових завдань літак Калініна збили, і він упав поблизу румунського села Вармешти. Сам пілот пошкодив правий колінний суглоб, груди, голову. Давалася ознака загальна контузія. Після нетривалого лікування він знову в небі. За доблесть нагороджений бойовими орденами Станіслава 3-го ступеня з мечами й бантом та св. Анни й Володимира.

Згодом рекомендують на посаду командира 26-го авіаційного загону. Ось як його характеризують у поданні:

«Характер урівноважений, спокійний, рішучий, благородний. Чудові розумові здібності. Швидко схоплює і засвоює все нове. Вміє оцінити обстановку і швидко вибрати правильне рішення. У своїх рішеннях непохитний, послідовний і логічний. Добре підготовлений теоретично і практично до служби в авіації, якій відданий і яку знає і любить. Товариші його дуже поважають, з нижчими чинами

суворий, справедливий і доступний. Швидко розпізнає людей і рідко помиляється у них. Буде суворим, справедливим і авторитетним начальником. Дуже любить літати і літає відмінно — сміливо, продумано, обережно і красиво. При виконанні бойових завдань надзвичайно наполегливий, достатньо обережний, розсудливий і хоробрий. Здатний до бойової роботи у дуже важких умовах. Має організаційні здібності і вміння вдихнути в людей бадьорість і бажання працювати». Командир 26-го авіазагону капітан Антонов додав: «Надзвичайно бажаний як командир загону».

Ці високі професійні та ділові якості Костянтина Калініна підтверджувалися впродовж усього життя. Уже в атестації, підписаній 1917 р. командиром 9-го авіаційного дивізіону капітаном Гертманом, зазначалося: «Чудовий льотчик і офіцер, сміливий, рішучий, старанний. Технічно освічений. Призначений командиром загону недавно, але як тимчасовий командир загону здобув похвалу командира корпусу...»

Жовтнева революція поєднала Костянтина Калініна з Червоною Армією. У травні 1920 р. його рекомендували на навчання до інституту інженерів Червоного Повітряного Флоту, створеного на базі існуючого з 1919 р. авіатехнікуму. Згодом цей навчальний заклад перейменовано в Академію повітряного флоту ім. М. Є. Жуковського і як наслідок — скорочено штати. За підсумками мандатної комісії, із 240 слухачів відраховано 99, серед них і Костянтин Калінін. Як військовослужбовець він потрапив у резерв і у вересні 1922 р. призначений начальником виробничого відділу київського авіаційного ремонтного заводу «Ремповітря-6», розташованого на околиці міста.

Тут, на хуторі Грушки, старі кадрові робітники і колишні військові льотчики «чаклували» над понівеченими, потрошеними, розібраними на деталі повітряними машинами, що якимсь чином вціліли у боях. Цей нехитрий «скарб» мав ще послужити мирним цілям, а відроджені з воєнного брухту машини — позмагатися з іноземними авіасвітилами. Мріяв Костянтин Калініна про винахід особливого моноплана з еліптичним крилом судилося збутися саме на уламках старої техніки. Колектив заводу цілком підтримав

не утопічні, а реальні прагнення свого начальника виробництва. Вірили його здібностям й організаторському вмінню.

Для продовження технічної освіти К. Калінін у 1923 р. вступає до Київського політехнічного інституту, одразу на третій курс авіаційного відділення. Того ж року його обрано вченим секретарем інститутського авіаційно-технічного товариства.

Вдало поєднуючи конструкторські здібності з суто виробничими потребами, Костянтин Калінін разом з конструкторською групою заводу «Ремповітря-б» розробив ескізний проект пасажирського літака, названого згодом К-1, який у грудні 1923 р. був затверджений у Москві керівництвом повітряного флоту. Почалося виконання технічного проекту, до якого були залучені студенти інституту Граціанський, Руденко, Томашевич. При сприянні правління акціонерного товариства «Укрповітршлях» розпочалася побудова літака, для якого використали збережений на складі заводу французький зіркоподібний двигун «Сальмсон» рідинного охолодження. Кабіну екіпажу затінював прозорий ліхтар, що вважалось нововведенням і великим комфортом для льотного складу. Пасажирський салон був обладнаний диванчиком і двома кріслами.

25 липня 1925 р. К-1 вирвався в небо. До складу екіпажу входили військовий льотчик С. Косинський та автор проекту. Зліт і посадку здійснювали з аеродрому Пост-Волинський, де нині розташований аеропорт «Київ». Літаком легко було керувати, він був стійким у польоті і переможно кружляв над містом.

Уже в серпні К-1 пройшов заводські випробування, а 17 вересня здійснив переліт з Києва через Харків до Москви для затвердження державною комісією. Машину визнали придатною для експлуатації в цивільній авіації і рекомендували до серійного виробництва, замінивши при цьому двигун «Сальмсон» на більш сучасний.

Маючи такий життєздатний дипломний проект, уже визнаний на державному рівні, Костянтин Калінін у січні 1926 р. завершив навчання в Київському політехнічному інституті і був направлений до Харкова завідуючим виробничим відділом і головним інженером-конструктором аві-

аційних майстерень «Укрповітршляху». Разом з ним туди ж перейшли працювати Граціанський і Руденко, а також три майстри і два слюсарі. Працездатності та ініціативності Калініна можна щиро позаздрити. Його проекти з'являлися один за одним, його уява і творчий пошук не знали спину. Зрештою, важлива не стільки кількість створених типів літаків та їх модифікацій, як виваженість, обгрунтованість, цілеспрямованість кожного конструктивного рішення. Було, звичайно, не легко — крилаті машини самі собі прокладали шлях у небі, а деякі за своїм призначенням, формами, використаним матеріалом воістину випереджали час. Але до сучасних велетнів, надзвукових літаків, у 30-ті роки було ще дуже далеко, та над їхніми прототипами вже багато думав авіаконструктор.

17 вересня 1926 р. рішенням правління «Укрповітршляху» на базі авіаційних майстерень створюється авіаційний завод ім. Раднаркому України. Технічне та адміністративне керівництво покладається на К. О. Калініна. Він очолює групу конструкторів, яка завершує проект пасажирського літака К-2, що відрізнявся від свого попередника «металізованими» конструкціями, які при випробуваннях виявилися надто важкими.

На його основі збудовано санітарний літак К-3, розрахований на двох лежачих хворих і одного медпрацівника. Санітарні носі кріпилися одні над одними, з лівого борту розташований продовгуватий люк для їх завантаження і вивантаження. Уже в грудні 1927 р. машину поставили на лижі й підняли у небо курсом на Москву. Після ретельних державних випробувань її передали військово-повітряним силам і включили до складу ескадрильї «Наша відповідь Чемберлену». Серійно цей літак не випускався.

У 1928 р. харківське підприємство перейменоване в авіаційний завод цивільного дослідного літакобудування. Під керівництвом Калініна були розроблені й збудовані літаки К-4 у кількох варіантах: пасажирський, аерофотозіомочний і санітарний, останній з двигунами «Юнкерс» і М-6. Всього побачило світ 22 літаки всіх видів призначення.

Експлуатація літаків цього типу довела їх надійність і гарні льотні якості. На К-4 здійснювалися дальні пе-

рельоти — пілот М. Снегірьов, штурман І. Спірін і бортмеханік С. Кеглевич у серпні 1929 р. виконали рекордний на той час переліт за маршрутом Харків — Москва — Казань — Курган — Новосибірськ — Іркутськ і назад. Повітряна траса пролягла більш як на 10 тис. кілометрів. Санітарний літак К-4 з двигуном М-6 у жовтні 1928 р. експонувався на Міжнародній авіаційній виставці у Берліні й завоював медаль. За допомогою крилатих машин цього типу вперше були зроблені фотозйомки для складання карт ряду районів Радянського Союзу.

Найвдалішою конструкцією К. О. Калініна став літак К-5, випущений 1929 року. Він був добре технологічно спрацьований і вирізнявся дешевістю виробництва та економічністю в експлуатації. Своєрідно й по-новому виглядав пасажирський салон: крім зручних, м'яких крісел вперше тут розташувався гардероб, туалет і багажний відсік. Звукопоглинаюча внутрішня обшивка фюзеляжу, опалення, освітлення і вентиляція забезпечували комфортні умови польоту. Протягом 1939—1941 рр. ця машина стала найпоширенішою у нашій авіації. Простий і легкий в управлінні літак К-5 мав достатню стійкість і відмінні злітно-посадочні характеристики, користувався довірою в екіпажів та технічного персоналу. Окрім перевезення пасажирів і вантажів він широко використовувався для десантування парашутистів, а також із санітарною метою. Всього випущено 283 літаки К-5.

Окрім пасажирських машин цього типу були створені дослідні літаки у варіантах бомбардувальника і транспортного. Але особливих переваг перед уже існуючими повітряними апаратами вони не мали і в серію не потрапили. Під час Великої Вітчизняної війни К-5 служив для перевезення поранених, постачання медикаментів, зброї, продуктів. Він давав змогу вести розвідку і навіть виконував нічні бомбардування.

Літаки К. О. Калініна, від К-1 до К-5, розвивалися шляхом збільшення завантаження при одночасному підвищенні потужності двигуна. Загальна конструктивна схема всіх цих типів залишалася незмінною. А життя вимагало відходу від застарілих конструктивних рішень. Тому в 1929 р. були розроблені проекти бомбардувальника К-6Б

і поштового літака К-8. Використовуючи ці проекти, був виготовлений дослідний поштовик К-6. Його вантажна кабіна довжиною чотири метри пристосовувалася під транспортування поштових відправлень та інших вантажів. Але недостатнє поширення на той час авіаційного поштового сполучення і низька комерційна завантаженість (550 кг) не дали змоги К-6 потрапити в серію. Цей літак доставляв з Москви до Харкова матриці центральних газет.

За схемою цього типу в тому ж 1930 р. був виготовлений дослідний літак К-9 з двигуном «Вальтер» потужністю 60 кінських сил. За своїм призначенням він був легкою машиною так званої «виконкомівської авіації», яку можна було використовувати для перевезення пошти та різних сільськогосподарських потреб всередині районів. Крило й обшивка літака для зручності складалися й зберігалися не в пристосованому ангарі, а в будь-якому місцевому сараї. Випробування показали недостатню потужність двигуна для такого типу літака. Потрібний був двигун у 80 кінських сил, якого вітчизняна авіаційна промисловість ще не мала. Тому К-9 більше не будували.

Було ще багато спроб створити нові конструкції, та успіху вони не мали. Серед них навчально-тренувальний, зв'язковий літак К-10, двобалочний К-11.

У 1931 р. розпочалося проектування літака К-7. Того ж року виготовлений проект, а на початку наступного — завершений технічний проект і збудований в натуральну величину дерев'яний макет центральної частини машини. До жовтня були виготовлені робочі креслення. Літак запустили у виробництво в листопаді 1932 р. і завершили в рекордно короткий строк — за дев'ять місяців.

Він призначався для воєнних цілей як важкий бомбардувальник. Був оснащений чотирма гарматами і шістьма крупнокаліберними кулеметами, спареними по два. Бомбова завантаженість становила 7—10 тонн. У десантному варіанті міг брати на борт 100 парашутистів, а з метою пасажирського перевезення тут розміщувалося 128 чоловік. Машина нагадувала справжню літаючу фортецю. Відбулося 13 випробувальних польотів, а на 14-му — літак

упав з висоти 100 метрів і загорівся. З 20 учасників випробування 15 загинули. Вірогідною причиною катастрофи могло стати зруйнування нижнього пояса однієї з хвостових балок, трьохгранна конструкція якої не забезпечувала б жорсткого зв'язку крила з обшивкою під час вібрації.

Створена для виявлення причин катастрофи комісія жодних помилок у розрахунках і конструкції літака не констатувала. Оскільки машина викликала безперечний інтерес, керівництво Головного управління авіаційної промисловості ухвалило рішення збудувати дублери літака. Та в Харкові виробнича база для комплектування великих літаків була замалою, і за постановою уряду спорудження літаків К-7 доручили заводу у Воронежі. Туди ж наприкінці 1934 р. перебалося й конструкторське бюро, яким керував К. О. Калінін. На виробництві розпочався випуск двох машин.

У процесі доопрацювання були внесені суттєві зміни й доповнення. Зокрема, відмовилися від сьомого двигуна, обмежившись лише шістьма, але потужнішими. При цьому зменшили масу порожнього літака і, найголовніше, ліквідували джерело хитань, що викликало небезпечну вібрацію оперення.

Конструкторське бюро продовжувало розробку нових типів військових літаків. Серед них фронтовий бомбардувальник К-12 (інша назва — ВС-2). Його проектування було започатковане ще в Харкові, а восени 1936 р. він уже був виготовлений на новій виробничій базі і виведений на аеродром. К-12 — це моноплан безхвостової схеми з нижнім розташуванням крила трапецієподібної форми.

Літак пройшов заводські й державні випробування. Але в серійне виробництво не введений через занадто велику вагу та недостатню потужність двигуна. Однак, незважаючи на недоліки, літаки безхвостової системи, випробувані у небі, завоювали собі право на існування. Невипадково через два десятиріччя англійський журнал «Айр Пікторіел» змістив фото цього радянського літака як прототипу сучасних надзвукових асів.

У серпні 1937 р. К-12 здійснив переліт до Москви, де став одним із учасників повітряного параду в Тушино. Він справді виглядав фантастичним і неперевершеним повітроплавцем, розмальованим, як казкова жар-птиця.

Та творча енергія конструктора на цьому не вичерпалася. Були ще і пасажирський літак К-14, дводвигунний бомбардувальник К-13 і безхвостий К-15.

Протягом 1925—1938 рр. під керівництвом К. О. Калініна було створено 25 типів літаків та їх модифікацій. Серед них 19 цивільних машин та 6 військових. Серійно виготовлялися тільки 8. Випущено 12 типів дослідних машин. На 5 типів літаків розроблені лише проекти.

І тут Калініна вирізняла неординарність, пошук, прагнення до досконалих форм та матеріалів. Він поєднував дві дещо протилежні якості: потяг до нових конструктивних рішень і надзвичайна обережність під час їх впровадження. Тому помітно, як конструктор поступово модифікував лише виправдані в польоті схеми літака, а чимдалі він переходив до пошуку оригінальних конструктивних схем.

Історик авіаційного літакобудування В. Б. Шавров у своїй книзі про вітчизняні конструкції літаків до 1938 р. відзначав: «Військові літаки К. О. Калініна були оригінальні за схемою, і з них можна було судити, що автор сміливо брався за вирішення важких технічних завдань». Дійсно, деякі конструктивні розробки К. О. Калініна випереджали час і виробничі можливості. Але при цьому він опирався на ґрунтовні й виврені досягнення науки і техніки, покладався на новітні аеродинамічні дослідження вчених Харківського авіаційного та Центрального аерогідродинамічного інститутів. Неодноразово проводилися складні випробування на міцність. Для уточнення компонування будували макети літаків у натуральну величину. Нові схеми перевірялися на літаючих моделях і планах із збереженням геометричної подібності.

Калінін серйозно й осмислено підходив до великих і малих справ. Як головний конструктор він міг би обмежитися лише керівництвом у своїй фірмі або зосередитися лише на пошукових проблемах. Але для нього не існувало

чіткого розподілу на «особисте» й «чуже», «офіційне» і «неофіційне» — за все боліла голова, в усьому намагався розібратися сам, ніщо не обходило його на виробництві. Йому доводилося клопотатися у вищих інстанціях про замовлення і постачання, хоча він волів при можливості доручати таку роботу своїм заступникам і помічникам. Головною працею вважав розроблення ескізної намітки літака і повсякденну координацію роботи всіх конструкторів.

За встановленою ним традицією Калінін неодмінно брав участь у перших польотах кожного нового типу літака як другий пілот або як пасажир. За цю фахову пристрась йому навіть оголосили догану. Начальник Головного управління авіаційної промисловості Наркомважпрому П. І. Баранов категорично виступив проти участі конструктора у першому польоті літака К-7. Наперекір цьому Калінін дотримувався власних правил, бо був не лише теоретиком і вдумливим винахідником, а й прагнув в усьому пересвідчитися на власні очі. Знадобилися тут і льотні знання, і фронтова наука. Для нього не видавалася дріб'язковою найпростіша неполадка чи якийсь несподіваний збій — все відпрацьовував і звіряв до найнепримітнішого гвинтика. Так, особливу увагу при проектуванні літаків звертав на кабінку екіпажу. Особисто перевіряв компонування приладів та органів управління. Вітав усі способи полегшення управління повітряною машиною.

Він завжди наполегливо відстоював свою думку, своє ставлення до випробуваних досвідом технологічних операцій. Не любив марнослів'я, порожні прожекти, не схвалював поспішних рішень. Але сам працював швидко, з високою віддачею, доводячи завжди розпочату справу до остаточного завершення. Ніколи не диктував своїх готових формул, не повчав, а передусім цінував ініціативу інших, прихильно ставився до запропонованих варіантів і нерідко з ними погоджувався. Калінін не цурався заходити до конструкторського бюро, зупинятися біля креслярських дощок, знайомитися з розробками. Якщо виникали якісь сумніви щодо розрахунків і креслень, то Костянтин Олексійович звертався до пояснюючих матеріалів, викликав до

себе в кабінет співробітників, які працювали над цими проблемами. До таких зустрічей готувався заздалегідь і ґрунтовно. Нерідко самого розроблювача чекав уже виготовлений Калініним ескіз того чи іншого вузла, опрацьований ним проект, який він пропонував спеціалісту довести до ще досконалішої форми. З його «школи» вийшли десятки конструкторів, чії імена занесені до історії літакобудування. Це І. Неман, О. Граціанський, О. Щербакоч, О. Лазарєв, П. Бенінг, Г. Кроль, С. Кузьмін. Він виховав плеяду висококваліфікованих інженерів, конструкторів, технологів, які зробили чималий вклад у розвиток вітчизняної цивільної авіації.

Створюючи літаки, К. О. Калінін неодноразово зустрічав протидію осіб, які володіли зверхнім правом заборони. Тоді він не гаючись розпочинав рішучу боротьбу. Так сталося в Києві, коли двічі припиняли будівництво літака К-1, посилаючись то на відсутність грошей, то на нагальну потребу відновлювати літаки, а не конструювати якісь нові, чудернацькі літальні апарати.

Довелося і в Харкові відстоювати вітчизняне літакобудування, а не орієнтуватися лише на закордонні зразки. Подібні «сутички» надзвичайно загострилися з тодішнім все-сильним у цій галузі акціонерним товариством «Укрповітршлях», що орієнтувалося на купівлю іноземних літаків фірми «Дорньє». Подолання перешкод на шляху до незборимої мрії коштувало багато сил і витримки. Ця ситуація певним чином знайшла відображення у звітній доповіді ЦК Х з'їздові КП(б) України. «Машина тов. Калініна (К-1) будувалася в умовах виняткового переслідування і опору... У 1926 р. т. Калінін почав будувати свою поліпшену конструкцію (К-2) у таких же умовах переслідування і наклепу... Аероплан Калініна, санітарний К-3, уже третій його літак, із значними поліпшеннями на противагу двом першим... Почалися нові переслідування...»

Тож шлях у небо для К. О. Калініна не був легким і блискавичним. Постійні терни і колючки заважали розвиватися талантові конструктора, але він їх минав — у борні, відстоюванні власних непохитних принципів, прокладаючи трасу для вітчизняного повітроплавання.

Обіймаючи відповідальні посади, К. О. Калінін повсякчас залишався людиною справедливою. Без гриму поважності і зверхніх повчань, без удаваного панібратства і надмірної суворості.

Костянтину Олексійовичу завжди були притаманні скромність та безкорисливість. Скрупульозний у грошових справах, він відмовлявся від авторського гонорару, що виплачували головним конструкторам після запуску літаків у серійне виробництво, бо вважав їх створення результатом спільної праці всього колективу. Чуйність і щирість були органічними рисами його характеру. Він справляв враження людини доброзичливої, навіть м'якої, але не добренької. Не співчував неробам, не пробачав нехлюйство і недбалість у ставленні до справи. Але в першу чергу завжди був вимогливим до себе. Вирізнявся високою культурою. Багато читав, поміж інших видань і книги іноземними мовами, адже добре володів французькою та німецькою з дитинства, а вже дорослим вивчив англійську. Говорив Костянтин Олексійович короткими фразами, негучно. Але коли захоплювався розмовою, трохи підвищував голос, його мова лилася швидко й мелодійно.

Благородні риси характеру приваблювали до нього багатьох людей. Зверталися не лише як до директора заводу, головного конструктора, а й не соромилися особистого, не приховували власного горя чи труднощів. І Костянтин Олексійович завжди намагався допомогти.

Одягався Калінін невибагливо: гімнастерка, підперезана шкіряним паском; влітку — сорочка без краватки. Повсякденне вбрання у нього — костюм-двійка. Частіше на голові була кепка, рідше носив капелюха. Восени та взимку вбирався у шкіряне пальто. В холоднечу одягав шапку-вуханку і башлик часів першої світової війни.

Таким же чесним, щирим і скромним був Костянтин Олексійович і в сім'ї. Ще 1913 р. у Владивостоці він одружився із Софією Сергіївною Алексєєвою, вчителькою, котра давала йому уроки французької мови. Наступного року народилася донька Кіра. Дружина супроводжувала чоловіка на всіх фронтах, потрапивши до армії сестрою милосердя. Але у 1920 р. вона захворіла на тиф і померла.

У Києві Калінін зустрів Тетяну Іллівну Поляновську. 1924 р. вони побралися. Її родина вже мала зв'язки з авіацією. Сестра Тетяни Іллівни була дружиною Івана Івановича Касяненка, одного з трьох братів, які започаткували будівництво літаків і розвиток повітряних сполучень на Україні. У 1925 р. у них народився син Ельвін, а в наступному — донька Неллі.

Костянтин Олексійович палко любив своїх дітей. Незважаючи на виняткову завантаженість роботою, намагався якомога більше часу віддавати сім'ї. Після трагічної загибелі чоловіка Тетяна Іллівна прожила зовсім мало і померла 1939 року. Важкі випробування випали на долю дітей, які залишилися без батька і матері. Але наперекір усьому вони вистояли.

Кіра Костянтинівна багато років працювала у бібліотеках, зараз уже на пенсії, мешкає у м. Євпаторії. Ельвін Костянтинович у 1942 р. сімнадцятирічним юнаком добровільно пішов на фронт, після перемоги закінчив Академію бронетанкових військ та механіко-математичний факультет Московського університету. Нині доктор технічних наук, професор Е. К. Калінін завідує кафедрою Московського авіаційного технологічного інституту. Тож батьківський фах гідно продовжив його син. Найменша донька — Неллі Костянтинівна працювала в Інституті океанології АН СРСР.

Заарештували Калініна 1 квітня 1938 р. у підмосковному селищі Пушкіно, на дачі конструктора П. Гроховського, де він тимчасово мешкав із сім'єю, беручи участь у заводських випробуваннях літака К-13.

Про його подальшу долю відомості зовсім скупі. У публікаціях вказано кілька дат смерті. «Большая Советская Энциклопедия» дає 21 квітня 1940 року. У книзі «Самолеты Страны Советов» (М., 1974) наводяться роки життя: 1889—1939. А в архівах збереглися документи, де говориться, що за вироком Військової колегії Верховного суду СРСР від 22 жовтня 1938 р. «за участь в антирадянській діяльності, шпигунство і проведення шкідницької діяльності» К. О. Калінін того ж дня був розстріляний. У серпні 1955 р. Військова колегія Верховного суду СРСР, перегля-

нувши справу, скасувала цей вирок «за відсутністю складу злочину».

Пішла у небуття людина — непоступлива у своїй чесності, правдолюбності, пошукові.

Костянтин Калінін пророче дивився в майбутнє, освоюючи повітряний простір задля людей, їхніх потреб і зручностей. Історія в боргу перед його нескореною мрією.

ПІДМОГИЛЬНИЙ
Валер'ян Петрович
(1901—1941)

Визначний український прозаїк, новеліст, перекладач, мовознавець. Автор багатьох прозових творів, зокрема роману «Місто».

У 1934 р. безпідставно репресований. Трагічно загинув у таборі (за іншими даними — розстріляний 9 жовтня 1937 р.).

Нині повністю реабілітований.

3а

Фурс

ВАЛЕРІЙ ШЕВЧУН

У СВІТІ ПРОЗИ ВАЛЕР'ЯНА ПІДМОГИЛЬНОГО

Валер'ян Підмогильний — ім'я, яке тільки вряди-годи мигає на шпальтах преси: то його згадає принагідно хтось із письменників, то назвуть при переліку майстрів слова та художнього перекладу 20-х років: ні творів його, ні статей про нього в реальному вжитку нашого літературного процесу нема. Самі книги В. Підмогильного тепер велика бібліографічна рідкість і предмет особливого інтересу бібліоманів. Про життя його сучасний читач може довідатися хіба що з коротенької довідки у виданнях «Письменники Радянської України» та «Українські письменники. Біобібліографічний словник», а його переклади частково названі в книзі «Художня література, видана на Україні за 40 років». Оце і все. Правда, останнім часом В. Підмогильним зацікавилася періодика, його оповідання друкували газети «Молода гвардія», «Молодь України», тижневик «Україна», а «Вітчизна» вмістила листи письменника з Соловків і зовсім невідому «Повість без назви». Тільки тепер починаємо усвідомлювати, що Підмогильний — одна з найкolorитніших постатей вітчизняної літератури 20-х років, значення якої неперехідне.

Причина маловідомості цього митця проста: до недавнього часу практикувалося замовчування багатьох імен

нашої культури, особливо тих, хто в 30-ті роки був незаконно репресований — до них і після реабілітації (а В. Підмогильний реабілітований ще в 60-х роках) залишалося насторожене недовір'я. Не зайве згадати, що тоді ж таки, у 60-ті, видавництво «Радянський письменник» планувало перевидання творів В. Підмогильного, але до того не дійшло. Більш пощастило його численним перекладам з французької, їх друкували і в 30-х, і в 50-х роках, правда, без зазначення перекладача, і тільки в 60-х ім'я перекладача з'явилося на титульних сторінках видань. У вузьких літературних колах його читали, його творами навіть захоплювалися. Признаюся, що й для мене романи й оповідання Валер'яна Підмогильного, прочитані ще в юності, стали одним з найбільших і найглибших літературних вражень, але для тих, кому недоступні оті давні, рідкісні видання, письменник залишався зовсім невідомий. І це в той час, коли В. Підмогильний не тільки визначний письменник свого часу, що не раз підкреслювала критика, а й активний творець пожовтневої радянської літератури.

Так, критика 20-х років і справді підкреслювала особливу талановитість молодого письменника, але не менше вона його не милувала, особливо та, напостівська, вульгарно-соціологічна, дресирувальницька, яка намагалася цілковито підпорядкувати літературу тим чи іншим ідеологічним постулатам, зовсім не беручи до уваги специфіку літератури як мистецтва. Вона впахала митців в межі проголошених засад і вимагала, щоб творці вкладалися у визначені цією критикою прописи, забуваючи, що основне завдання літератури — не скоротічні й скороминущі лозунги, а людська душа. Ця критика В. Підмогильного не похваляла, а стьобала, ганила, привішуючи до його імені всілякі ярлики, а то й просто писала на нього публічні доноси, вимагаючи розправитися з ним, як з недогідним, що, зрештою, й сталося.

На честь В. Підмогильного треба сказати, що він, терплячи отакі шалені атаки авантюристів від літератури, зумів вистояти на позиції письменника серйозного, глибокого, який ставив не позірно, а глибоко актуальні проблеми, що постали перед людиною його часу. Він залишився

повен уваги до людини і співчуття до неї і з цієї дороги не зійшов ні разу. Завжди пильно вдивлявся в свого героя, аналізуючи, розкладав його «я». Підмогильний, можна сказати, психологічний письменник, бо аналіз людської психіки — його головне художнє завдання. Водночас він строгий аналітик свого часу, тобто — по-справжньому сучасний письменник: бачить свою добу в сотнях промовистих деталей, і за його творами напрочуд легко уявити час, у який він жив, бо письменник умів відтворювати його з блискучою й неперевершеною правдивістю. На честь його доби можна сказати ще й те, що, попри увесь негатив критики, попри вульгарні й ворожі наскоки на цього серйозного митця, його твори все-таки мали змогу вийти у світ, вони читалися й робили свою гуманізуючу справу.

Це не принагідне визначення, бо в своїй творчості Валер'ян Підмогильний продовжував традиції нашої класичної літератури, яка свою поетику будувала на увазі до людини, співчутті до неї, а виявлення й боротьба в ній добра і зла ставали одним з основних проблемних важелів. Родовід свій як письменник В. Підмогильний безперечно веде від Михайла Коцюбинського, недаремно він умістив у своєму найкращому романі «Місто» цілий пасаж про враження від читання творів свого попередника: «Сумовита гармонія образів вабила його, слова, спалахнувши від розуміння, розгортали йому безмежну перспективу в таємниці своїх сполучень. І зненацька зайнялися безліччю ворушких світляків, що сунули без краю ліворуч, гаснучи на білих берегах. Він сидів, прикутий до фосфоричних сторінок, яких тонке проміння випалювало йому в схилених грудях болісний слід. Ніколи ще не читав він так жалібно й не дізнавав такого глибокого з читанням злиття. В книжці, для нього не новій, він знайшов нове п'яне зачарування величчю творчості, могутністю її різця й гущиною стопленої з її пориву фарби». Таке враження від читання улюбленого письменника не можна придумати, його треба відчувати.

Блискуче знаючи французьку мову і переклавши кілька десятків творів цього письменства на українську, Валер'ян Підмогильний не міг не перейнятися й поетикою цієї літератури, тим більше що перекладав не абищо, а тих

письменників, котрі були йому близькі, особливо Гі де Мопассана та Анатолія Франса. Уроки французької літератури позначилися на стилі письменника тим, що він економно будує фразу, що образ його не квітчастий, імпульсивний, як, приміром, у Миколи Хвильового, а точний, строгий, вивірений, я сказав би, окультурений. У розробці психології героя він глибше Мопассана, але залюбки вживає й імпресіоністсько-мопассанівський мазок і не цурається спокійної розважливості фрази Анатолія Франса чи Дені Дідро. Загалом кажучи, В. Підмогильний один з найінтелігентніших і найтонших українських письменників з доброю літературною школою, що свого часу відзначив критик і поет Михайло Доленго: «Валер'ян Підмогильний дає класично яскраві зразки зовсім іншого емоційного тону творчості — тону, типового для буржуазної й не для класової групи, а специфічно властивого для інтелігенції, яко міжкласової групи й т. ін. Якщо кожна класа висовує свою інтелігенцію... так і сама «інтелігенція», в звичайному розумінні слова, може висунути для задоволення власних своїх інтелектуальних інтересів теж свою інтелігенцію. От представником такої інтелігенції для інтелігенції, на наш погляд, і є Підмогильний».

Тобто це був продовжувач того річища нашої літератури, що його репрезентували Михайло Коцюбинський, Леся Українка, Володимир Винниченко, — літератури для інтелігенції, літератури, я сказав би, тонкого письма. Саме тому й лютувала так супроти неї вульгарно-соціологічна критика, бо це порушувало її постулат про загибель культури й літератури, її вимогу примітивізувати їх, звести до колективної самодіяльності. Отже, все інтелігентне й висококультурне при цьому безапеляційно списувалось у вороже, буржуазне і нещадно громилось. Згадаймо відомі ярлики, що їх привішував до нашої класики В. Коряк, і той злостивий остракізм, якому піддавалися неокласики — ті, які хотіли зберегти своє мистецтво на рівні високої культури.

Валер'ян Підмогильний заявив про себе як письменник у досить ранньому віці. Народився він у 1901 р. в с. Чаплі на Катеринославщині в селянській родині. Ріс настільки здібним хлопчиком, що його віддали вчитися. У 1918 р. закінчив Катеринославське реальне учили-

ще. Перша книга, власне, книжечка під голосною назвою «Твори, том 1», позначена двома роками на титулі — 1919 і 1920, а самі оповідання цього цікавого видання підписані 1917 і 1918 роками. Письменнику було тоді 16—17 років. Можна без перебільшення сказати, що серед наших вундеркіндів, тобто людей, що розвинулися вельми рано, хіба що Леся Українка могла перевершити його зрілістю своєї творчості. Отже, вже в ранньому віці Валер'ян заявив про себе як про цілком зрілого прозаїка, написавши ряд творів досить високого рівня.

Історикам літератури ще доведеться дослідити, хто впливав на талановитого юнака і хто його оточував? Та ота тоненька книжечка в сірій обкладинці й видрукувана на поганому папері може по праву вважатися однією з найцікавіших книжок, що вийшли в буремні роки революції й громадянської війни. Тут і свіжість письма, і небуденність ситуацій, а слово дихає енергією і своєрідним «ароматом». Скажемо, дебют був багатообіцяючий. Книжечка вийшла в Катеринославі, чи, як тоді його називали, Січеславі, а юний письменник був уже в Києві. З 1919 р. він вчився в університеті. Яка обстановка панувала там на той час, яке літературне коло оточувало хлопця, ми не знаємо. Але той факт, що в тодішніх київських журналах та альманахах творів В. Підмогильного не зафіксовано, хіба що в «Шляхах мистецтва» № 2 за 1921 р. побачила світ його повість «Остап Шептала», багато про що говорить. Валер'ян університету так і не закінчив, очевидно, у зв'язку з украй важким матеріальним становищем. Проблема хліба стане згодом однією з основних тем його оповідань, так він назве й свою найліпшу новельну книжку. В пошуках того хліба насущного юнак повертається до Катеринослава, де вчителює. Деякий час продовжує працювати вчителем у Павлограді, а в 1921 р. він уже в Ворзелі (під Києвом). Знову повертається до університету, але не втримується тут і займається тільки літературною діяльністю. Його ім'я з'являється у збірниках «Вир революції» та «Жовтень», а в 1922 р. у Харкові виходить уже згадана нами повість «Остап Шептала». Є в цій повісті чимало гарних сторінок, але загалом вона вийшла слабша від оповідань — молодість все-таки

давалась узнаки, адже писалася вона, коли хлопцеві було 19 чи 20 років.

У 1923 р. в журналі «Нова громада» і окремим виданням виходить його оповідання «Син», з часів голоду, одне з найболючіших і вражаючих оповідань цього письменника. Йому судилася більша популярність, бо згодом, у 1925 р., його видасть у Харкові «Книгоспілка», а у 1930 р.— Державне видавництво України. 1924 р. у Києві журнал «Червоний шлях» — другу збірку оповідань молодого письменника «Військовий літун», яка згодом стане основою книги «Проблема хліба». Її без перебільшення можна назвати однією з найблисучіших новелістичних книжок української літератури 20-х років. Між «Військовим літуном» та «Проблемою хліба» з'явиться ще окремим виданням велике оповідання, власне, маленька повість «Третя революція».

У полі зору новеліста — інтелігенція на тлі революції, голодних років громадянської війни й пореволюційного часу у буденному її зрізі, болі, борсання, занепад і намагання зберегти власне «я», намагання якось уписатися в життя, яке аж ніяк її не милує, через що виникає ряд трагічних ситуацій, бо входження людини з укоріненими старими соціальними звичками в новий побут, в нові життєві умови з незвичними колізіями не може відбуватися безболісно — життя диктує людині свої вимоги. Письменник майстерно досліджує цей процес. У цих творах він показав себе блискучим аналітиком і психологом, в нього не знайдеш і тіні фальшу, притягнення ситуацій «за вуха». Молодий митець тут правдешній учень Михайла Коцюбинського, який також суспільну честь творця ставив над усе, а точну погодженість з життєвою правдою вважав своїм художнім світобаченням. Ясна річ, В. Підмогильний не наслідує свого вчителя, а йде стежкою власною, він віртуозно володіє оповіддю, він — майстер чіткої фрази, точного образу, вміє тонко відтворити найбільш порухи людської душі. Немале значення має для нього імпресія, любить він фразу-афоризм, і хоч у передмові до «Проблеми хліба», адресованій Євгену Плузнику, іронічно вістить про фабульну, сюжетну літературу, його мистецькі новелістичні структури бездоганні. Та й заперече

він фабульну структуру, очевидно, на противагу тодішнім апологетам чистої сюжетності. Назвати хоча б з приводу цього цікаву, але геть наївну брошуру Сайка Йогансена «Як будувати оповідання. Аналізи прозових зразків».

Ми говорили, що В. Підмогильного ваблять переважно буденні ситуації, але не дурається він і прямого опису колізій з громадянської війни з усією складністю тогочасної боротьби. Його погляд на події того часу проходить також крізь призму пересічного інтелігента: чи учня гімназії («Гайдамака»), який ув'язується у військові змагання не так з ідейних спонук, як через відчуття власної неповноцінності і своє «я» хоч у смішних і недоладних формах хоче утвердити; чи типової міської родини, яка поступово втрачає революційні ілюзії і всю силу свою покладає на те, щоб вижити («Третя революція»). Це оповідання по-особливому цікаве, бо зображена письменником родина — своєрідне уособлення найрізноманітніших типів інтелігенції того часу: екзальтована панночка Ксана з її чисто міщанським потягом до псевдогероїчної особистості Нестора Махна; дореволюційний поступовець, навіть революціонер Андрій Петрович, якого реальність революції не тільки жахає, але й перетворює у звичайного обивателя; Марта Данилівна, котра має тільки одну турботу — зберегти себе й родину: її чоловік Григорій Опанасович, звичайний трудівник-чиновник, основний інтерес якого — ходити на службу незалежно від того, хто ту службу дає; їхні сини — комуніст Альоша з його боротьбою і ясна, проста, захоплена від усього, що діється, незважаючи на кров і вбивства, душа хлопчика Кольки з його беззастережним оптимізмом — всі ці люди опиняються у вирі зрозумілих чи незрозумілих їм подій, на які кожен по-своєму реагує. Водночас показує письменник і стихію розбудженого села з його темним інстинктом до нищення, тобто В. Підмогильний один з перших у нашій літературі сказав слово не тільки про будівничу силу революції, але й безоглядно-руйнуючу. З великою експресивністю й точністю описує письменник господарчу розруху тих часів, голод, трагедію морального занепаду людини, передусім інтелігентної, яка опиняється у вирі подій і стає ніби сміття, що його зносить у збуреній воді стихія. Саме цю тему умів В. Під-

могильний з-поміж своїх сучасників розробляти найліпше. Тобто письменник знайшов свого героя, певний психологічний тип і свою досить вироблену індивідуальну стилістику, яку не сплутаєш ні з якою іншою. Перед нами автентична творча індивідуальність.

У 20-ті роки В. Підмогильний живе в Києві. Бере участь у тогочасних літературних організаціях, хоч ставиться до їхнього побуту не без іронії. Згадаймо знову-таки його «Місто». «Література складається з творчості,— пише він.— Життя літературне — з розмов літераторів». І далі: «І хоч яке нудне та нудотне оте життя, оте розмогування бинди літературних новин — хто що пише, хто що думає писати, хто що про кого сказав, хто кого збирається гудити чи хвалити, куди хто їде відпочивати і хто скільки заробляє,— саме від шуршання її створюється питомий дух справжньої, не кустарницької літератури, дух прихованого змагання, і в тендітному обводі цієї стрічки й лежить те середовище, де літературні вояки збираються й люльку миру курять перед дальшим походом». Отже, «люльку миру» В. Підмогильний курив в організації «Ланка», яка потім стала зватися «Марсом» (Майстерня революційного слова), куди входили Євген Плужник, Григорій Косинка, Тодось Осьмачка, Борис Антоненко-Давидович, Борис Тенета, Марія Галич та інші. Борис Антоненко-Давидович свого часу розповідав, що головним і єдиним критерієм для вступу в свої ряди «Ланка» чи «Марс» обрали одне — добре писати, творити «некустарницьку літературу», тобто в їхнє коло не було доступу графоманам та халтурникам. Саме тому ця організація була аж зовсім нечисленна, та й збрала вона біля своєї «люльки миру» різних письменників. Типологічно подібні були там Є. Плужник та В. Підмогильний, два приятелі нерозторжні — один цілком геніальний поет, своєрідний прозаїк та драматург, а другий — найкультурніший наш жрець мистецтва прози. У творчості цієї пари є щось взаємозв'язане: вона спільна своїм настроєвим і інтелектуальним тонутом, що виразно зазначив тогочасний критик Фелікс Якубовський. «Про Валер'яна Підмогильного-прозаїка,— писав він,— можна повторити те, що ми сказали про поета

Є. Плужника, а саме, що він цікавиться не людством, а людиною».

У 1927 р. письменник завершує роман «Місто» — йому виповнилось тоді 26 років. Виданий він був наступного року в Харкові. Роман користувався успіхом. «Книгоспілка» відразу ж його перевидає, а Б. Єлисаветський перекладає на російську мову, і в 1930 р. роман виходить у серії «Творчество народов СССР». 1928 р. ім'я Валер'яна Підмогильного як редактора з'являється на обкладинці одного з найсолідніших тоді журналів «Життя і революція».

Роман «Місто» — найвизначніший твір письменника, творча потуга якого відчувається й тепер, принаймні читається він з великим інтересом. Роман написаний як психологічний твір — це історія людської душі. Письменник у своїх передмовах і виступах недаремно застерігав, щоб критики не ототожнювали героя з автором — одна з найбільших методологічних спекуляцій тодішньої агресивної критики, адже не раз траплялося, що й слова негативного персонажа безпелаяційно приписувалися авторові. Отже, не герой піддавався осудові, не проблеми, які ставив автор, а передусім сам письменник за те, що ті проблеми ставив, притому лаяли твір не за те, що в ньому є, а за те, чого в ньому немає. Рецидиви такого мислення помічались аж до недавнього часу. Деякі колізії життя героя роману «Місто» Степана Радченка й справді накладаються на життєві колізії самого В. Підмогильного. Сільський хлопець приходить у місто, вступає до вузу, не закінчує його, стає письменником, працівником журналу, бере участь у київському літературному житті. В образі поета Вигорського легко впізнати Є. Плужника. Деякі роздуми про літературу вочевидь авторські, але все-таки роман цей не автобіографічний, бо йдеться про зовсім інший тип митця. Свій герой — це ще не герой автобіографічний.

Головна цінність роману в тому, що письменник створив образ неоднозначний, далекий від поетики плаката, яка побутувала в тій порі. Це образ діалектично змінний, сам герой повний суперечностей, зовні начебто привабливий, але, як відзначає його подруга Зоська (справді світла душа), з темним нутром. Це тип отакого собі завойовника,

який рушив на місто, щоб його покласти собі під ноги, не отого дикого завойовника-махновця, якого змалював письменник у «Третій революції», а завойовника культурного — людини з не зовсім розмитими комплексами добра і зла, але яка не здатна врівноважити у собі те добро і зло, не здатна утверджувати щось одне з них, отже, людини з потенцією до безпринципності. Дещо впізнаємо в герої В. Підмогильного і від Любого Друга з відомого роману Гі де Мопассана, але він складніший, неординарніший, я сказав би, небезпечніший, бо й темінь його душі неоглядна для нього самого. Більше того, оту темінь душі герой легко збуває й легковажить нею, адже мета в нього одна — завойовництво, і саме на це витрачає себе, свої здібності й талант. Валер'ян Підмогильний ще в далекі 20-ті роки підмітив одну із серйозних хвороб творчої людини, яка не пережилася і в нашому часі. Отже, письменник ставить проблему велику — чистоти й нечистоти творчого «я». Вульгарно-соціологічна критика вимагала, як ми говорили, плакатної однозначності героя, підняла навколо цього роману галас: його не тільки не зрозуміли, але й не хотіли розуміти. Героя, а заодно й автора судили за непозитивність. У журналі «Молодняк» № 1 за 1929 р. є характерна замітка якогось Леся К-ського «Студенти про «Місто» В. Підмогильного»: «Радченків безмежний індивідуалізм, намагання його поставитись завжди на першому місці, ставлення до жінки — все це гостро засудили студенти. Радченко, що його автор атестує як незаможника, в дійсності є типовий міщанин», — зауваження цілком правильне. Радченко й справді типовий міщанин, і таким його й хотів зобразити автор. Але ось висновок: «Як на ґрунтовну хибу твору вказувалося й на те, що в романі не подано позитивних типів. З цього, цілком правдиво, робили висновок, що Підмогильний стоїть не на позиції самокритики зсередини, а на платформі критики зовні». Цього мало, далі ще й таке: «Ідея незаміримого протиріччя між містом і селом, що її проводив Підмогильний в цім творі (до речі, цієї ідеї письменник зовсім не проводить. — Авт.), є цілком чужа, ворожа нам ідея». Звідси ще кардинальніший висновок: автор ледве не ворог, а може, й ворог.

Болісно читати таке сучасній людині: скільки тут перехльостів і підмін понять, скільки намагання не зрозуміти твір, не згадувати про проблеми, які автор порушує, а обвинуватити автора, виявити його «ворожість». Що вже говорити про те, що в романі блискуче зроблено розтин людської душі, що образ головного героя багатовимірний і суперечливий. Для критика важливо було інше: хіба може неможливі перетворитись у міщанина? Ясна річ — ні, а коли так — автор ворог, і його треба викрити. Логіка була б смішна, коли б ми не знали, до чого вона привела.

Валер'ян Підмогильний тримався мужньо. Він людина поважної й вимогливої літературної школи — йде шляхом митця аналітичного, вдумливого й кришталіно чесно-го. В його романі окрім великої проблеми — пластичні картини життя доби. Герої — не манекени, що проголошують газетні істини, а люди живі, зі своїми смутками та бідами. Що ж, письменник пробує довести свою правоту, він змагається, пояснює, дає відповіді на анкети, але все даремно. Надходили часи важкі й понурі.

Ще один роман «Невеличка драма» з'явиться в 1930 р. у журналі «Життя і революція». Роман не зовсім виношений автором. У дивний спосіб він перегукується з іншим «проклятим» романом того часу, так само виключно талановитим, — «Робітні сили» Михайла Івченка. Але, попри все, і цей роман дуже цікавий. Цього разу письменник розповів історію дівчини, чистої й глибокої, з ідеалами й несвідомим порухом до чогось вищого й особливого, але яку безжалісно перемолочує важка машина життя. Знову маємо психологічний роман з посиленою увагою до так званої «маленької людини» міста.

Незважаючи на важкі часи, спрага до творчості в письменника була велика. Услід за «Невеличкою драмою» він починає, але не встигає закінчити цікаву «Повість без назви». У 1933 р. «Літературна газета» друкує оповідання «З життя будинку». Але 1934 р. його заарештовують і разом з багатьма іншими письменниками й митцями засилають на Соловки.

Навіть у тюремній камері цей великий трудівник не полишає літературної праці. Збереглися листи до дружини із Соловків, які дають змогу заглянути в його творчу

лабораторію цієї пори. Багато читає, вивчає англійську мову, перекладає свій улюблений «Портрет Доріана Грея» Уайльда і «Генріха VI» Шекспіра, а основне — творить. «Можу похвалитися тим,— пише він у листі від 25 січня 1936 р.,— що написав тут повість, правда, невелику, не більше 4 аркушів. Писав її дуже довго, працював над нею, як ніколи до цього часу. Ще дещо можна було б з нею зробити, але сили нема, і я вважаю її закінченою. Я маю від неї тут деяку радість і, звичайно, багато прикростей. Я просто взяв будинок і деяких мешканців у ньому. Взагалі в цій маленькій речі близько 20 дійових осіб, причому я намагався, щоб ніхто не був «на других ролях» і всі мали свій розвиток. Сюжет її важко переказати своїми словами, він сплетений з багатьох маленьких сюжетів. Взагалі на тему — що маємо, не бережем, втративши — плачемо. До цього часу не можемо збагнути того, що писав її незвично — не підряд, а за розвитком персонажів або їхніх груп розкиданими очима, а потім змонтував ці розділи навколо основного стрижня».

Творча праця в тюремних умовах — не забавка, тому письменник пише повільно й важко, то не порожнє слово «сили нема». Але зупинити свого пера уперто не бажає. Він задумав написати ще 8 оповідань, але створив тільки одне. А вже через півтора місяця повідомляє, що почав писати новий роман «Наташа і Маша» — «повість про двох дівчат. Який це роман, важко й сказати. Головне в ньому — перевиховання одної з дівчат, але в ньому є багато чого» (лист від 7 березня 1936 р.). А вже в листі від 12 квітня цього ж року письменник повідомляє про задум нового роману — про колективізацію. «В українській літературі вона відбита дуже слабенько. Але коли я почав обдумувати цю тему, я зразу наштовхнувся на такі труднощі, що залишив навіть думку про неї». Але він не тільки не залишив думку про неї, а навіть часто розмірковував про написання роману. Він уявлявся «повнометражним» на 32 розділи з 15 дійовими особами. «Я хочу,— зізнавався письменник,— написати його дуже просто, але при цьому уникнути літературних шаблонів... Вже й назву придумав «Осінь, 1929». 2 травня 1936 р. В. Підмогильний повідомляє, що написав цього роману п'яту части-

ну. «В літературній праці,— зазначає він, — два основні моменти: перший — самому все зрозуміти, відчуті й уявити, що ти хочеш написати, остаточно освоїтись з людьми, про яких пишеш... другий — це все передати словами, і це найважче, і для читачів найголовніше, бо хоч би як змістовно була задумана річ, якщо вона написана погано — це річ пропаща». 6 липня 1936 р. письменник пише про те, що роман готовий уже наполовину. «Тепер він складається з 12 розділів, кожен з яких має від 3 до 7 підрозділів... Працюю над ними старанно, але повільно. Дуже важко. Зараз у мене готово 6 розділів». В останньому листі від 2 червня 1938 р. письменник згадує тільки «Наташу і Машу» і визнає, що цей роман у нього не вийшов. Про «Осінь, 1929» уже немає ні слова. Зайве говорити, що всі ці твори до нас не дійшли — 19 грудня 1941 р. В. Підмогильний загинув на Соловках.

Так обривається життя цього напрочуд цікавого й талановитого письменника. Йому було лише 33 роки, коли його вилучають із літературного процесу, але за своє недовге життя він зробив досить багато й на такому високому рівні, що й подивуватися можна. Тому обов'язок наш сьогодні повернути до життя його твори і сказати про нього спокійне, виважене слово — він не тільки заслуговує на вдячну пам'ять, а й на те, щоб знову бути з нами, щоб заговорити по-новому до читачів своїми творами, які, я певен, ми без натяжок маємо підставу зарахувати до класики української літератури.

ФИЛИПОВИЧ
Павло Петрович
(1891 — приблизно 1937)

Визначний український поет, літературознавець, історик літератури. Професор.

У 1935 р. безлідиствно репресований. Трагічно загинув у таборі (за іншими даними — 9 жовтня 1937 р. розстріляний).

Нині повністю реабілітований.

НЕ МОЖЕТЬ НЕ ПОСЛАБИВАТИ СВОЮ ДО ОХОРОНИ
КАЖДОГО СЛУЖБОВЦА СЛУЖБИ

ТОВАРИШІ ВІДПОВІДАЮТЬ ЗА ПОВЕДІНКУ
ПЕРШОЇ ЛІНІЇ ЗАХИСТУ

Роз.
Розділ
Між
на
на
на

СЕРГІЙ ГРЕЧАНЮК

„КОЛОСОМ СТИГНЕ СЛОВО“

Серед рідкісних видань, представлених на першому антикварно-букіністичному аукціоні 1987 р. у Києві, українських виявилось зовсім мало. Організатори, очевидно, засумнівалися: а чи достатньо буде бажаючих на українську книжку? Щось причинило надмірну обережність організаторів аукціону. Тим прикметнішим видається те, що серед раритетів, запропонованих бібліофілам, вони ризикнули виставити поетичну збірку Павла Филиповича «Земля і вітер», видану 1922 року. І той, хто придбав її, може пишатися: він має один з небагатьох примірників. Їх збереглося, мабуть, менше, ніж заоблікованих «Біблій» Івана Федорова. Бо такою виявилася доля багатьох українських видань 20—30-х років. Трагічною була і доля самого поета.

Майбутнє — своє і свого народу — автор «Землі і вітру» бачив ще невиразно, в обрисах загальних і приблизних. Через те подекуди збивався на декларативність: «...всі слова я віддаю усім. Будує душі, викликаю гнів. Любов і волю ввожу в кожний дім». Природний острах перед невідомим і відчуття власної малості у цьому незмірному, а іноді й незбагненному світі, що його зрушили, здриблили незнані доти історичні катаклізми, немовби заганялися

у найдальші закути підсвідомого, витіснялися спасенним,
хоч і трохи силуваним оптимізмом:

Де жебраки? Уже людині
Земля готує вічний дар.
І сонце — золотий кобзар —
Збудило гори і долини.
І трави ждуть отар, і жде
Дніпро пташок — човнів веселих.
Ще мить — у місті і у селах
Життя розквітне, загуде.

Ще мить?! У це хотілося вірити. А вірилося важко. Бо ще не віддалені «хижі заклики пожеж», ще не забувся «безнадійний рев гармати» — громадянська війна на терені України затягнулася, як ніде. Голод і холод, руїни й розпач. Молодому поетові хотілося уявити, праглося забігти наперед, побачити, як відійде все лихе, знебуле, як не сьогоднішнє, а вчорашнє. Так хотілося й нам у дитинстві заснути — і прокинутися, коли погане минеться. Але щасливий сон до поета не приходив — довкіл поставали страшні видива:

Тіні людей і камінь —
Важко моїм очам,
Бачу блакитні плями —
Неба дешевий крам.
А серед вулиць купи —
Всіх заведе одчай.
Хтось проміняє, купить,
Хтось обідніє вкрай.
...День умира. Убого.
Никне небес шатро.
Місто прокляте Богом!
Кинув тебе і Чорт!

Що це — рудименти апокаліпсичного символізму? Хвилинний страх? Ні — факт біографії та історії. А водночас — яскраве свідчення ліричної природи поетичного хисту автора. Тої природи не заглушила «вченість» — хоч був поет і визначним літературознавцем, схильним до марудної

праці в затхлих книгосховищах. А ще — глибоким лектором, блискучим перекладачем, тонким критиком, ініціативним організатором широких наукових досліджень у галузі вітчизняної культури.

Народився Павло Филипович 3 вересня 1891 р. в родині кайтанівського священника на Звенигородщині. Попівною була й мати — Марія Іванівна, до заміжжя Гордієвська. Чогось певного про можливе успадкування поетичного хисту від батьків чи від давніших поколінь сказати не можна: відомо лише про талант батька, Петра Андрійовича, до співу. В молоді роки він був хористом у М. В. Лисенка, а мати — сестра Михайла Гордієвського, майбутнього викладача філософії, логіки та історії Одеського університету, — провела своє недовге життя в невсипущих клопотах біля дітей. Мала їх семеро, Павло — найстарший. Померла вона від сипняку в 1920 році.

Той рік, що прийшов на Україну з голодом і епідемією тифу, П. Филипович пережив у Києві, лише зрідка вибираючись на села за легеньким «сидором». Був він тоді вже поетом, чії російськомовні вірші дуже подобалися провінційним і петроградським панянкам, а також професором, і авторитет його в наукових колах Києва міцнів. Отже, нетипове явище для української літератури — успішне поєднання дослідницької роботи з поетичною творчістю, і приклад І. Франка та А. Кримського — то швидше винятки, а не початок традиції, яка в інших, більш розвинутих літературах дала рясніший квіт. Тож будемо вдячні долі, що волею випадку вони — Павло Филипович, Микола Зеров, Михайло Драй-Хмара — знайшли один одного замолу і (вже волею не випадку, а революції) відчували свою відповідальність перед народом, поставили на службу йому і свій поетичний талант, і глибоку освіченість. Яким же був шлях Павла Филиповича в науку?

Хорошу підготовку він здобув у так званій Колегії Павла Галагана, куди був зарахований після кількарічного навчання в Златопільській гімназії. З огляду на те, що в цій Колегії навчався і Михайло Драй (ще «безхмарний») — кілька слів про неї. Заснована 1 жовтня 1871 р. Григорієм Галаганом (в пам'ять передчасно померлого

сина Павла), вона проіснувала 50 років і дала багатьох випускників, які згодом уславили нашу науку й культуру.

На відміну від гімназій у колегії не вивчалася давньогрецька мова, але натомість обов'язковими були мови нові, зокрема й французька, яку П. Филипович уже в ті роки вивчив щонайглибше. Добре було поставлене тут викладання літератури, тож і не дивно, що віршував, мабуть, кожен третій. Для юних талантів і їхніми силами видавався журнал «Лукоморье». На його сторінках дебютував з російськими віршами і Павло Филипович. Метою колегії, як визначав її статут, було «дати певній кількості юнаків можливість для підготовки до університету» і сприяти розвитку педагогічної справи в країні, тому цілком природно, що П. Филипович, як і його однокласники М. Драй і В. Отроковський (теж поет), став студентом університету св. Володимира. Для випускників колегії це був прямий шлях в науку.

Якби не революція 1917 р., він був би науковцем, адже й колегію закінчив із золотою медаллю, і університет. Дослідження творчості Є. Баратинського дало йому право залишитися стипендіатом, а відтак, склавши магістрські іспити, почати викладацьку діяльність, яка в ті часи неодмінно передбачала й самостійну дослідницьку роботу. Маючи хорошу підготовку і працездатність, друкувався б у «Научных вестниках», «Известиях» і «Сообщениях», дослужився б до ордена, а після смерті вдячні учні й колеги видали б «Сборник памяти» на зразок тих, які й дотепер припадають пилом на стелажах університетської бібліотеки, присвячені якимсь губернаторам, генералам від інфантерії, сановитим чиновникам, членам царської родини і (за особливі, хоч нікому не цікаві нині заслуги) лікарям, педагогам, фаворитам і фавориткам вінценосних осіб. Був би Филипович і поетом, тобто друкував би й далі під псевдонімом П. Зорев у журналах «Вестник Европы», «Куранты» й інших виданнях свої вірші про любов, і юні гімназистки крадькома б переписували їх до своїх альбомів, а молоді панночки ридма ридали б над майстерно заримованими натяками на нерозважно втрачену цноту.

Зміни, які відбулися у внутрішньому світі Павла за роки революції та громадянської війни, разючі. Коли він улітку

1922 р. вперше за кілька років виїхав у Лозоватку, де жили тоді Филиповичі, рідні просто не впізнали його. Він видався їм зовсім іншою людиною. По-перше, мова — розмовляв літературною українською. По-друге — іншим стало коло інтересів. Ще зовсім недавно захоплювався французькими модерністами, російськими символістами й акмеїстами, міг годинами читати з пам'яті, звичайно, маючи оригінала твори Бодлера, Верлена, Леконта де Лілья, Бальмонта, а також Брюсова, Анни Ахматової, Гумільова. Тепер усі його розповіді оберталися здебільшого довкола молодой української поезії. Знову, як бувало завжди, привіз багато свіжих журналів і нових книжок, але це була зовсім інша література: журнали «Гроно» й «Мистецтво», збірки Тичини, Рильського, «Заспів» В. Чумака й «Антологія римської поезії» М. Зерова. Привіз і свою першу поетичну книжечку «Земля і вітер». Вона ще пахла друкарською фарбою й дивувала своїми темами та образами, такими не подібними до тих, що були в російського поета Павла Зорєва.

У збірці поет висловлює мрію про «непорушну згоду поля, людини, дня». Вірити було ще важко — серед руїн і згарищ. Але й легко, бо ж ніхто й уявити не міг, що мине якийсь десяток років — і земля, здобута в революційній боротьбі, надовго стане знову холодною для землероба. І з'являться «неперспективні» села — без теплих димів над коминами, без робочих рук і черногузів. А ще раніше з'являться «зайві» поети, ті, для кого революція була утвердженням моральних основ народного буття, а не кон'юктурною темою. Їх, цих «наївних» поетів, назвуть ворогами народу — назвуть ті, хто своїм чадним кадилом освячуватиме антинародні акти «вождя народів». Вони сигналізуватимуть про небезпечне соціальне походження П. Филиповича, знову й знову натякатимуть на те, що 1917 р. для нього — це не лише революція. І справді — «не лише».

Поміж найбільш безглузвих вигадок про П. Филиповича та інших неокласиків була та, буцімто вони замкнулися у своєму вузькому колі «вищих» і зневажливо дивилися на всіх поетів-початківців, особливо тих, хто йшов у літературу від плуга чи верстата. А з огляду на тогочасний полі-

тичний контекст ця вигадка була ще й убивча. Насправді ж заглиблений у власну поетичну творчість, завантажений лекціями, перекладами європейської класики П. Филипович усе ж знаходив дорожочні години на те, щоб прочитати чи послухати перші, ще невправні спроби початківців, яких так рясно вродила хвиля революції. Чи няньчився б дореволюційний російський поет Павло Зорев, залюблений у символізм і акмеїзм, з якимсь Степаном Бендоженком? Та ніколи! А Павло Филипович 1922 р. познайомився з ним у Лозоватці, часто запрошував до себе і терпляче вислуховував віршований потік незаможницького сина, звертаючи його увагу на блискітки справжньої поезії та вказуючи на вади. Згодом Степан Бен став членом «Плуга», видав поетичну збірку, деякі вірші якої були ограничені рукою його земляка П. П. Филиповича. А того саме в цей час таврували як «олімпійця», захисника інтересів буржуазії, як нечулого й байдужого до потреб нової літератури попутника.

Як відомо, важливе значення для підготовки кадрів українського літературознавства мав семінар «підвищеного типу», роботою якого керував Павло Петрович разом з М. Зеровим. Студенти старших курсів Київського ІНО, допущені до роботи в семінарі, під керівництвом обох професорів вивчали переважно ті теми з історії української літератури, які доти не привертали уваги літературознавців-професіоналів. Таким чином, і «білі плями» заповнювалися, і навички дослідницької роботи з'являлися. Кращі студентські розвідки керівники семінару після колективного обговорення рекомендували до друку в журналах «Життя і революція» та «Червоний шлях». Чимало було таких праць, якими сьогодні й не кожний кандидат філологічних наук може похвалитися. Тематика досліджень була широкою — від спадщини романтиків харківської школи й «Основи» до мало відомої творчості В. Стефаніка, М. Черемшини, Л. Мартовича. Павло Филипович безпосередньо керував дослідженнями творчого доробку поетів ХХ ст. — Лесі Українки, В. Самійленка, О. Олесь, М. Філянського, «молодомузівців», а також М. Вороного.

Отже, неокласики П. Филипович і М. Зеров не викреслювали з української літератури навіть тих письменників,

чії ідейно-естетичні засади були далекі їм. Наприклад, відомо, що їм не подобався М. Вороний і вони цього не приховували. Ми не будемо з'ясовувати, чому саме таким було ставлення неокласиків до нього, але, навіть кривдно вважаючи поета «сентиментальною квашею», вони все-таки не викидали його з літератури, а П. Филипович ще й рекомендував його творчість студентам для поглибленого вивчення в літературному семінарі. Хтось, можливо, здивується, де ж логіка? І де принциповість? Що ж, логіки, так, як ми її розуміємо тут, мабуть, не було, але була етика, якої іноді так нам бракує при ревному обстоюванні власних принципів. Як забракувало її свого часу опонентам неокласиків — тій «більшості», яка в ході літературної дискусії 1925—1928 рр. начебто виступала з позицій пролетарської революції та марксистсько-ленінського вчення.

Окремі сутички були й раніше, але умовною датою залучення літературного Києва до цієї дискусії можна вважати 24 травня 1925 року. Саме того дня у великому залі Всенародної бібліотеки України відбувся диспут про шляхи розвитку тогочасного письменства. Свій виступ П. Филипович почав з того, що заперечив С. Щупаку, який заявив, буцімто М. Хвильовий у своїй статті висловлює чужі думки. «Я гадаю,— сказав П. Филипович,— що в цій статті прозвучали ті думки, що вже досить виразно Хвильовий висловив у «Синіх етюдах». Нагадавши одну з них (про читача як про співтворця), він слушно зауважив: «Коли б проблему поставити у всю широчінь, то треба було б говорити і про читача сучасного, і про нашого письменника. Я думаю, що коли мова йде про те, що твори того чи іншого письменника або цілої групи письменників, що входять в певну організацію, задовольняють такі-то верстви населення, такий-то клас, то в такому твердженні часто багато є такого, що треба розгадати. Ми, власне, не знаємо, чого бажає читач, що його задовольнить, що йому потрібно дати для того, щоб виконати ті завдання, які ставились і ставляться тими, що керують політикою в галузі художній». Проблема вивчення читачьких уподобань, як бачимо, вже тоді, в далекі 20-ті роки, хвилювала українських літераторів.

П. Филипович нагадав, що лозунг «Мистецтво — масам» означає «не тільки утворення нової літератури, а й уміння використовувати те, що є, що треба одібрати і далі використовувати для підвищення рівня мас, щоб вони потім могли сприймати, зрозуміти те мистецтво, що буде творитись новими письменниками». Він з болем констатував: «Хіба ми можемо похвалитися, що широкі маси розуміють всі ті досягнення, що у нас є? Хіба широкі маси розуміють новий революційний театр «Березіль», хіба Хвильовий зрозумілий, хіба Тичина дійшов до широкого читача? Хіба мова його для широкого читача зрозуміла?» І — як висновок: «Я думаю, що тепер перед нами стоїть проблема не «Просвіти», а саме освіти в найширшому розумінні цього слова», освіти як для читача, так і для письменника.

Цю проблему П. Филипович як письменник бачив у необхідності постійного засвоєння класичної спадщини. Маяковський, Безіменський, Казін та інші російські письменники зрозуміли це — вони знову й знову повертаються до Пушкіна. І він мріяв про час, коли про Івана Франка на Україні говоритимуть так, як говорять про Пушкіна в Росії. Був переконаний: «Коли б знайдено було шляхи дійсно поглибленого, широкого підходу до того мистецтва, що, може, іноді чуже для нас, але дає багато досвіду і будить емоції, то, безперечно, ми до певної міри знайшли б і шляхи до розвитку нового письменства». І він, цей розвиток, бачився йому в простуванні «до реалізму, до простоти, ясності», а не в туманній символіці, імажинізмі та футуризмі. Останнє видається особливо цікавим, адже цей критичний випад належить поетові, який і сам, як пам'ятаємо, починав із символізму та імажинізму. Починав з модерністської російської поезії, а прийшов до усвідомлення того, що національній свідомості потрібна класика і справжня культура, хоч би з яких джерел вона брала-ся. Аби лише критично, аби тільки на користь загальнона-родній справі!

Пишучи сьогодні про групу літераторів, до якої належав Павло Филипович, кандидат філологічних наук В. Яременко слушно зауважив, що були ці поети «надто різні». Не спиняючись на тому, що відрізняло їх один від одного, додав: «Але були близькими у світовідчужанні, в ставленні

до дійсності, в повазі до здобутків світової культури й освіченості, до класичної завершеності прекрасного, зокрема в творчості французьких парнасців». Ця подібність окреслена, звичайно, лише в загальних рисах, з неминучою приблизністю, що потребує, мабуть, деяких застережень і уточнень, та не будемо надто прискіпливі: у коротенькій передмові до поетичної збірки П. Филиповича сучасний літературознавець і не міг сказати більше, бо глибший аналіз відмінностей — тема майбутніх досліджень. Йому важливо було визначити спільну для всіх неокласиків позицію щодо тогочасного літпроцесу, і це він зробив точно: «Поети-неокласики своєрідно доповнювали один одного і в розбурханому морі літературного процесу 20-х років творили осібний світ високопоетичної, інтелектуальної поезії. Не виступаючи відверто з модними на той час художньо-мистецькими деклараціями, своєю поезією вони протистояли як масовій поезії заниженого рівня, так і риторичній, декларативній поезії».

Останнє твердження, щоправда, також потребує уточнення, адже за всієї відмінності масової поезії від барабанно-декларативної між ними не було принципової різниці. Риторична, декларативна була, як і масова, поезією «заниженого естетичного рівня». Якщо ж згадаємо морально-психологічну атмосферу тогочасного суспільства, то мусимо визнати предивний факт: вона також потроху ставала масовою. Не сама, звісно, а під дією цілої системи організаційних заходів, спрямованих на творення специфічної масової культури. Вважалося обов'язковим, щоб у творах художньої літератури, кінофільмах і навіть декоративно-ужитковому мистецтві було якомога більше «серпочків-молоточків» (як згодом цинічно сказав Олександр Довженку чиновник високого рангу).

Так, Павло Филипович став жертвою антизаконних репресій, але чи варто сьогодні сором'язливо називати ці репресії «безпідставними»? Стосовно тисяч і тисяч арештованих за лжедоносами чи просто «задня профілактики» — так, безпідставні. Але щодо Филиповича, то його трагічна доля по-своєму логічна — він мусив стати жертвою антимасового беззаконня, бо об'єктивно його творчість, як і творчість М. Зерова, М. Куліша, М. Вороного,

Г. Косинки та багатьох інших митців, протистояла масовій і спрямованій проти мас культури. Псевдокультури, що проявлялася щонайменше в трьох варіантах: шароварно-етнографічному, коли безкінечні гастролі одного чи кількох професійних ансамблів за рубежем мали засвідчити повносили буяння народного мистецтва; гітарному — можна полоскати втомлену психіку міщанським репертуаром, а можна ще раз пересвідчитися, якими тонкими й романтичними натурами були золотопогонні захисники «єдиної і неделимої», а також у казенно-оптимістичному — з його кіноказками за участю чарівної Любові Орлової, беззубою соціальною сатирою та зубодробильними поезопрокляттями на адресу замаскованого класового ворога. За всім цим була не чиясь зла воля чи глухота когось — була машина, сірчистий зад якої мав найперше впасти на тих, хто стояв їй на перепоні. А Павло Филипович не просто стояв — він протистояв, хоч борцями ні він, ні його друзі себе не вважали.

Вони лише дошкульно кепкували з нездар, які видавали себе за вчених і поетів, з чорноротих задрісників і завше мокрих від перестрахи міщухів, з вузьколобих і не довчених на короткотермінових курсах функціонерів — з усього того намулу, що від якогось часу почав підніматися догори. Нікчемні герої усних епіграм, розвінчані неокласиками і у виступах на засіданнях вченої ради, на лекціях і літературних вечірках у ВУАН, у статтях, що публікувалися в ході дискусії 1925—1928 рр., непомітно опинилися на керівних посадах у творчих спілках, управліннях і відділах культури, здобули монопольне право говорити й діяти від імені народу. І говорили — мовою газетних передовиць і офіційних ухвал, анонімних наклепів і сфабрикованих протоколів. І діяли, віддаючи своїми підписами під слідство всіх талановитих і чесних — списочно, в'язками, удаючи, буцімто вірять в існування розмаїтих терористичних організацій, незліченних шпигунських груп і масового контрреволюційного підпілля. Зводили в такий спосіб свої рахунки з «кривдниками». Але не будемо поєднувати усі причини трагічної долі П. Филиповича з існуванням особистих недругів. Їх могло і не бути, а долю вирішила його творчість. Поетична і наукова. Справжня, спрямована

на розвиток національної культури, вона вочевидь протистояла масовій псевдокультурі, продукованій за примітивними приписами бюрократичної машини. Тож і конфлікт між поетом і цією машиною був неминучий. Захищаючи своїх, вона захищала не особистих ворогів П. Филиповича — вона захищала себе.

Для самого поета цілком очевидною була залежність особистої долі митця не лише від долі народу, а й від рівня духовного життя своїх сучасників. Досліджуючи, наприклад, шляхи Франкової поезії, він солідаризується навіть з В. Коряком, який 1926 р. писав про Франка: «Його драма особиста, що він жив у відсталій, дикій країні «Ботокудів», серед некультурного суспільства». Прочитавши В. Коряка в книзі «З новітнього українського письменства», П. Филипович подає також ряд фактів на підтвердження цієї думки. Нагадує, зокрема, слова М. Драгоманова, що «на батьківщині або ні слова про твою працю, або лайка й наклепи; ця чудасія можлива тільки на землі, котра власне ще не доросла до літератури». Далі П. Филипович цитує й Франка: той відзначав у передмові до другого видання збірки «З вершин і низин», що «замість щирої поради і науки аж надто часто стрічав болючі удари, цинічні насмішки, а частіше тупий індивідуалізм і грубе незнання». Відразу ж після цих слів П. Филипович риторично запитує: «Як у такому оточенні досягнути вершин творчого розвитку?» Це питання хвилювало, мабуть, і його.

Пишучи про те, що в останній період поетичної творчості Франко переміг кризу, П. Филипович звернув увагу на таку його думку: «Передача чужомовної поезії, поезії різних віків і народів рідною мовою збагачує душу цілої нації, присвоюючи їй такі форми і вирази чуття, яких вона не мала досі, будуючи золотий міст зрозуміння і спочування між нами і далекими людьми, давніми поколіннями». Висновок дослідника: «Так зв'язок з творчими набутками людства — поза межами часу і нації — самому поетові дав міцну підтримку в боротьбі з настроями занепаду». І мимоволі згадується, як багато працював на перекладацькій ниві сам Филипович. Ще одна паралель. Та їх надто багато, щоб не побачити погляду Филиповича на

самого себе і тогочасне суспільне оточення. Та й не лише тогочасне.

Справді: чи завжди безкомпромісно ми, сучасні, розмірковуємо про те, що «збагачує душу цілої нації»? І чи вмієм відшукувати чисті, не перебовтані вульгаризаторами джерела природного, а не казенного оптимізму? Павло Филипович умів. Він і нам їх показував. Не випадково ж свою розвідку про Франка закінчив проникливою вказівкою на те, що у двох останніх книжках великого поета з'являються два «профілі» — Мойсея, який дійшов кінця своєї дороги, і вічного учня, тобто кінець перетворюється на початок. Кінця немає. «Пролог — не епілог». У вірі в це П. Филипович шукав і надію, і розраду. Як громадянин, як поет, як учений.

Літературний доробок П. П. Филиповича не обмежується двома окремими виданнями — дослідженням творчості російського поета Є. Баратинського і збірником історико-літературних статей «З новітнього українського письменства». Були ґрунтовні передмови до творів Лесі Українки, І. Франка, Ольги Кобилянської, О. Олесья, і рецензії, автор яких виходив далеко за вузькі межі жанру і подавав, по суті, самостійні цінні праці. Хіба можна, наприклад, назвати рецензією його статтю про академічне видання творів Т. Г. Шевченка, якщо навіть обсяг її — близько 4 друкований аркушів? Досвідчений лектор, він успішно виступав з науковими доповідями. Крім того, брав участь у підготовці до друку чужих праць, редагував збірники, присвячені творчості Т. Г. Шевченка, писав коментарі та примітки до різних видань, зокрема й академічних. У колі його досліджень була творчість деяких тогочасних українських поетів, зокрема згадаймо О. Олесья та О. Слісаренка, а також зарубіжних класиків — від «парнасців» до Гете. Значними були й творчі задуми літературознавця.

Відомо, що П. Филипович мав намір у майбутньому присвятити окрему розвідку докладному розгляду всіх обороток сюжету пісні «Ой не ходи, Грицю...» — від Шевченківської балади «Коло гаю в чистім полі» та VII розділу другої частини роману Є. Гребінки «Чайковський» до байки Білецького-Носенка «Чудовая вода» та інших літературних творів. І це при тому, що силу-силенну прозових,

поетичних і драматичних обробок дослідник розглянув у своїй праці «Історія одного сюжету». В листі до І. С. Поступальського 10 жовтня 1931 р. він повідомляв про свій намір написати статтю про М. Лермонтова й українську літературу, тоді ж зацікавився творчою спадщиною Гете у її зв'язках з українським письменством, пропонував важливі теми газетам, журналам, «Книгоспілці» й іншим видавництвам, виконував цікаві замовлення редакцій. Отже, планів було багато, і всі вони так чи інакше обертали-ся довкола одного — історії рідного слова, а точніше — суспільної думки, виявленої у неспростовній художній плоті. Він, здається, умів зірко помітити й гідно оцінити один-однісінький рядок навіть у третьорядного поета, якщо той рядок у конкретних обставинах працював на історичний поступ, розвиток національної самосвідомості. Цим, до речі, П. Филипович суттєво відрізняється від багатьох своїх сучасників, які нігілістично відкидали все чи майже все з дожовтневої доби.

У передмові до книги «З новітнього українського письменства» П. Филипович пояснив, що до свого збірника подав історико-літературні статті, які друкувалися протягом кількох років у різних виданнях, доповнивши їх і зробивши необхідні уточнення. Цінною видається вказівка автора на метод, яким він користувався у своїх студіях: «В зібраних тут працях я вживав переважно порівняльного методу і гадаю, що цей метод, позначений уже у нас певною традицією (праці Драгоманова, Франка, Сумцова, О. Колеси та ін.), може дати чимало корисного для сучасного українського літературознавства, зосібна подаючи матеріал для соціологічних узагальнень». Останнє твердження видається трохи несподіваним, адже в нашій уяві традиційний метод П. Филиповича найперше постає як своєрідна антитеза до тих принципів, що їх сповідала вульгарно-соціологічна критика. Тривалий час ми доволі спрощено протиставляли: філологічність і соціологічність і навіть згодом, критикуючи вульгарно-соціологічні погляди, йшли, по суті, за тими ж вульгаризаторами, які приписали собі право на соціологічні узагальнення. Прикро, але якось забувалося, що до соціологізації літературознавства прагнули й такі вчені, як О. Колеса, М. Драгоманов,

І. Франко, М. Зеров, та й сам Филипович, творчий доробок якого вульгарно-соціологічна критика назвала шкідливим.

Назвала через те, що його соціологічна спрямованість з усією очевидністю протистояла вульгаризаторській, заперечувала ужитково-пропагандистську. Ціла група літературознавців і не могла дивитися на П. Филиповича інакше як тільки на ворога, бо ж він, свідомо виходячи на соціологічні узагальнення, робив голими патентованих королів псевдомарксистської соціології.

Опріч того, плідність порівняльного методу П. Филипович бачив у тому, що «порівняльні студії розширюють також наш обрій, виводячи українське письменство з вузьких національних меж і з'єднуючи його з творчістю інших народів», вводячи у контекст культури світової.

Крім курсу історії нової української літератури в ІНО, оригінальної поезії, перекладів і літературознавчих студій за «індивідуальною програмою» Павло Филипович багато часу віддає колективним формам організації наукової праці. Дивно, але сьогодні ті форми в суспільних науках звелися, головним чином, до видання колективних монографій. Тоді ж, у перші пореволюційні роки, молода інтелігенція разом з постійно критикованими попутниками ставила перед собою такі масштабні завдання, які можна було вирішити лише скоординованими зусиллями людей одержимих, відданих науці і свідомих своєї відповідальності за духовний потенціал народу. Згадаймо лише, які словники тоді почали укладатись, які були задуми, якою широкою була мережа різних наукових комісій, рад, товариств, комітетів. І люди встигали — не доїдаючи й часто-густо не одержуючи за свою роботу платні. Бо хотіли і знали, що їхня праця потрібна. Знав це і професор Филипович.

Викладаючи в ІНО, він був ще й секретарем історично-літературного товариства при ВУАН, працював у постійній комісії для видання пам'яток українського письменства нової доби, в бібліотечному товаристві, яке очолював С. І. Маслов, на кафедрі мистецтвознавства, у київській філії Науково-дослідного інституту літературознавства ім. Т. Г. Шевченка, у комісії заходо- й американознавства,

в «Комісії біографічного словника українських діячів» та інших.

В останній з названих комісій П. Филипович працював разом з мистецтвознавцем Ф. Ернстом, істориком театру П. Рулїним, фольклористом К. Квіткою, літературознавцем М. Зеровим та іншими визначними фахівцями в тій чи іншій науковій галузі. Зроблено було багато, але — щось розпорошилося, щось безслідно щезло, і в нас досі немає праці, яка мала б лежати у фундаменті сучасної культури.

Молодого професора називали «ходячою енциклопедією». Якщо комусь із студентів потрібна була якась довідкова інформація, він частіше звертався не до М. Зєрова, хоч ерудиція того також була дивовижною, а до П. Филиповича. Вважалося, що він єдиний, хто знає більше за Миколу Костьовича, і Зєров, здається, охоче підтримував цю думку. Филипович мав смак до чорнової, фактографічної роботи, багато працював у книгосховищах, архівах. У його карих очах, які заворожували уважним, вдумливим поглядом, відразу спалахував азарт мисливця, коли він, бубало, натрапляв на слід рідкісного видання. Але «сухарем» не був. Любив жарти, риболовлю на Десенці, веслування у Матвіївській затоці, захоплювався тенісом. На корті познайомився із своєю майбутньою дружиною. Належав до людей, які живуть повним життям, уміючи цінувати і радість людського буття, і час для праці, якого залишалося дедалі менше. Розмаїття його наукових, літературних і чисто житейських уподобань не могло не вражати. Професійно займаючись історією літератури, він ніколи не обмежував своїх студій давніми та новітніми текстами — розглядав письменство як частину цілісної національної культури. Любив і знав пісні Леонтовича, часто відвідував театри.

Працездатність вченого дивувала навіть тих його колег, яким ніхто й ніколи не міг дорікнути за лїнькуватість. Особливо плідним був період на межі 20—30-х років. Маємо про те яскраве свідчення його самого. Втім про напружену інтелектуальну роботу П. Филиповича свідчать і спогади сучасників. Так працювати міг лише той, хто достеменно знав, кому і для чого потрібна його пра-

ця. Знали, на жаль, і ті, кому духовне відродження народу видавалося непотрібним і небезпечним.

Филиповича арештували в серпні 1935 року. Не поспішали — чотири місяці минуло після арешту М. Зерова, якого вирішено було оголосити керівником вигаданої терористичної організації. П. Филипович відповідно її «член» і виконавець нібито запланованих терактів. Ще раніше вдруге був заарештований М. Драй-Хмара. Навесні 1936 р. відбувся суд: 10 років таборів. Та ще страшнішою для нього була звістка про те, що психічно захворіла, не витримавши потрясіння, дружина — Марія Андріївна Михайлюк, відома серед київської інтелігенції як здібний і багатообіцяючий скульптор. Рідним не вдалося її уберегти.

Після лікарні вона якимось чином вийшла з дому й пішла проситися, щоб заарештували і її. Хотіла бути поруч з чоловіком. Арешт, заслання, але з чоловіком вона вже не побачилася — загинула невідомо де, як невідомими залишилися й загадкові обставини смерті П. Филиповича.

Із спогадів Василя Мисика знаємо, що П. Филипович потрапив на Соловецькі острови. «З-під темної арки головного корпусу Соловецького монастиря разом з групою в'язнів, що поверталися з різних робіт, вийшли двоє в цивільному й нерішуче зупинилися серед двору, озираючись. Було це десь восени 1936 року. Смеркало, на високих кам'яних сходах ідальні мелькали сюди й туди запізнілі лісоруби та вантажники, тьмяно світилися двері каптьорки в кутку двору, на дахах та карнизах кінчали свій літній бенкет галасливі соловецькі чайки. З-за високих кріпосних стін повівало гострою вологістю близького моря. Від каптьорки до виходу нешвидко пробігла чорна лисиця. І лисиці, й чайки з образливою байдужістю ставилися до людей. Іще б пак — вони були вільні, і їх охороняв закон. Я затримався біля свого бараку, що містився під одним дахом з ідальнею. Двоє в цивільному підійшли ближче». Одного з них В. Мисик упізнав — то був М. Зеров, який познайомив його із своїм супутником. «Филиповича я бачив уперше. Вигляд у нього був стомлений, говорив він тихим, ослабленим голосом. Мені здалося, що він нездоровий... Зеров і Филипович тільки що прибули з материка, здається, з Ведмежої Гори. В ті роки

режим у таборах і тюрмах весь час переглядався й посилювався — мабуть, вирішили посилити його і для двох київських вчених і перемістили їх, разом з багатьма іншими репресованими, на Соловецькі острови». Дивно, але Зеров на засланні був життєрадісним, говірким, багато працював, а от «Филипович відмовчувався; ми не знали, що жити йому залишилося недовго». Останні слова можна зрозуміти так, що хворий П. Филипович помер. А насправді? Чутки різні. Зокрема, і про баржу, яку нібито було затоплено на початку листопада 1937 р. у відкритому морі. Але свідків немає. Як нема і тих, хто міг би підтвердити іншу версію, за якою П. Филиповичу було додано ще 10 років.

Утім свідки таки ж, мабуть, є. Та воліють мовчати про свої «подвиги» у боротьбі з «ворогами народу». Але своїм мстивим мовчанням так багато говорять нам про себе! І про те, як важливо пам'ятати загиблих.

...Хтось не зводив жовтого зору,
Кликав вітер і сів жаж,
І на чорнім коні Ленору
Без упину мчав у степах.
А земля затулила вуха...
Господине стара, не спи,—
Крикне півень, вогонь роздмуха
І запалить твої снопи! —

так писав Павло Филипович у збірці «Земля і вітер». Що це — хвилиний настрій? Провіщення власної долі? Ні, то застереження нам, які зуміли так довго прожити із затуленими вухами, не чуючи засудженої, ув'язненої, розстріляної, а проте живої і потрібної поезії. Над такою не владен ніхто.

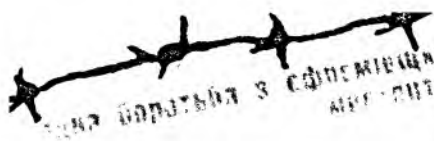

ЕРНСТ
Федір Людвигович
(Теодор-Ріхард
Людвигович-
Едуардович)
(1891—1949)

Визначний український мистецтвознавець та музеєзнавець, один із засновників Музейного фонду України, професор Київського художнього інституту.

У 1933 р. безпідставно репресований, у 1936 р. звільнений. Нині повністю реабілітований.

... з сфінксованим в паці, в ...
... дитині!

... з ...
... з ...
... з ...

СЕРГІЙ БІЛОКІНЬ

ФЕДІР ЕРНСТ

В історії українського мистецтвознавства багато імен, багато постатей дослідників. Одні працювали в кращих умовах, інші — в гірших. Одні зробили багато корисного, зібрали до музеїв велику кількість пам'яток, які інакше просто загинули б, вивчали їх, друкували ґрунтовні розвідки. Інші — більше використовували своє становище задля власного добробуту, причому про декого відомо, що за покликом душі вони писали доноси, як, наприклад, С. Равський. Це були різні люди, і різну наукову й, так би мовити, морально-етичну спадщину вони по собі залишили. Та серед імен найглибших дослідників і найблагородніших людей одне з найсвітліших — Федір Ернст. Сьогодні вже мало хто його пам'ятає.

Теодор-Ріхард Людвигівич-Едуардович (або Федір Людвигівич) Ернст народився в 1891 р. у Києві, в родині, де обов'язок і праця ставилися над усе. Визначний бібліограф Ф. Максименко розповідав якомсь, що Ернст показував йому щоденник свого дядька — окуліста Е. Неезе. З винятковим педантизмом описував старий лікар перебіг своєї смертельної хвороби. Тут були і його суб'єктивні відчуття, і об'єктивні дані, й оцінки. Нотатки велися до останнього

дня, до останньої години. Останній запис: «Настає природна смерть».

Вищу освіту Федір Людвигович почав здобувати у Берлінському університеті, де слухав лекції Едуарда Маєра та автора семитомної «Історії воєнного мистецтва» Ганса Дельбрюка. З другого курсу, подолавши перепони для здобуття поліцейського свідоцтва про «благонадійність», він навчався в Київському університеті. Тут і працював під керівництвом мистецтвознавця Григорія Павлуцького.

Протягом 1912—1913 рр. Ернст написав дослідження «Київська архітектура XVII—XVIII ст.». Він зібрав величезний матеріал по таких уже й тоді рідкісних виданнях, як губернські та єпархіальні «ведомости», «труди» археологічних з'їздів тощо. Цілу низку цих документів опрацьовував фронтально, систематично. А девізом праці студент поставив три слова: «Київ мене породив» (латинською мовою).

За «дивовижну терплячість» у доборі потрібних для цієї праці відомостей, а саме так охарактеризував його Г. Павлуцький, синкліт київських вчених відзначив Ф. Ернста золотою медаллю. Багато з них не втратили своєї актуальності й у наш час.

Тоді ж він видав кілька робіт з киевознавства. Це розвідка з історії досліджень Ірининської церкви, що виконав з нагоди розкопок 1913—1914 років. Молодий вчений описав також церкву в Нових Петрівцях, яку випадково знайшов уже в напівзруйнованому стані. На засіданні історико-етнографічного гуртка прочитав, а потім надрукував у журналі «Україна» рецензію на книгу про Київ З. Шамуріної.

У 1913 р. Ернст подав прохання про надання йому російського підданства, яке відразу задовольнили. Але один з чиновників генерал-губернаторської канцелярії це рішення приховав, сподіваючись на хабара.

Коли почалася перша світова війна, Ернста як німецького підданого заарештували й заслали за Челябінськ, де він провів 3 тяжких роки. Саме становище засланця, залежність від місцевого «начальства» дуже його гнітили. «Живеться мені тут,— писав він,— на диво паскудно. Навряд чи Ви навіть уявляєте собі, що це значить — добре

повештавшись по білому світі, споживши з дерева пізнання добра й зла — потрапити до такої глушини й сидіти, не сміючи рухатись, як замаринованому в банці. Від кожного сільського Матюхи сподіватися пювка чи триповерхового виразу, шанобливо потискувати руку стражникові й тремтіти перед паном урядником. Не кажу вже про пана волосного писаря, що тільки за дуже доброго настрою простягає мені два пальці. Давно б уже повісився, та найближчий телеграфний стовп за 60 верст звідси».

І знову Київ. Тільки Ернст його не впізнав: місто вирувало. До Києва докотилася революція.

Для людей мистецтва всі ці метаморфози, численні зміни влади, воєнні дії мали ще свій особливий аспект. Картини, скульптури, книги не вміли рятуватися ні від пожеж, ні від бомбардування — вони просто гинули. Природжений кабінетний вчений, Ернст не міг стояти осторонь. З головою поринув він у роботу на посаді вченого експерта Вукопсму. «Доводилося робити,— згадував учений,— справжні труси або розкопи — так, з темної ями на горіщі будинку Бродського було витягнуто портрет Бісмарка пензля Ленбаха. Музейні діячі працювали, як пожежна команда, часто в небезпеці, завжди тягли речі на власній спині».

З ініціативи Г. Лукомського, що очолював тоді архітектурний відділ Вукопсму, під керівництвом Ф. Ернста у 1919 р. в Києві було проведено реєстрацію всієї цивільної архітектурної старовини, що становило майже 160 будівель. Коли почалась евакуація денікінців, які перекреслили всю попередню реставраційну роботу, голова Вукопсму Вольський ще до вступу Червоної Армії скликав комітет, в тому числі й Ернста, й разом вони почали відновлювати справу охорони пам'яток історії та культури. Рятуючи від плондрування бібліотеку професора Лук'яненка, Ернст захворів на висипний тиф і пролежав два місяці в ліжку. З приходом поляків він «голодував, як ніколи ні до, ні після того». Влітку 1920 р. Ернст ходив пішки за 65 верст від Києва для обміну хатніх речей на харчі.

На початку 20-х років по всій Україні проводилося вилучення церковних цінностей на допомогу голодним. Усіх коштовностей по республіці вилучено на суму

760 млрд. крб. (у цінах 1921 р.). Українські музейники доклали величезних зусиль, щоб зберегти пам'ятки, що мають художню та історичну цінність. У заяві від 26 квітня 1922 р., яку підписав і Ф. Ернст, вони відзначали: «Ні одна країна в світі не постраждала в такій мірі від імперіалістичної та громадянської воєн, як Україна. В жоднім краї не загинула за короткий час така кількість пам'яток, стільки музеїв, приватних колекцій, книгозібрань, архівів, старовинних садиб та окремих художніх предметів. Єдиними скарбницями старовинного народного мистецтва, що постраждали порівняно мало, були досі церкви й монастирі. Щоправда, за останні роки і тут багато старожитностей загинуло через безглузді евакуації 1915 р., через неучтво духівництва, пограбування й бандитизм. І ось тепер ми бачимо, що за не досить обачного проведення в життя справи вилучення матеріальних цінностей можуть загинути найрідкісніші, невідомні пам'ятки мистецтва, матеріальна вартість яких жалюгідна в порівнянні з цінністю мистецькою. Твір мистецтва, загинувши, не може бути знову відновлений. Перетопити в зливки чи продати ці речі за кордон було б важким злочином перед народом».

Про подвижництво музейників красномовно свідчить лист академіка Ф. Шміта від 8 березня 1922 р.: «Дорогий Федоре Людвиговичу, у Лаврі виявилася велика низка речей, яку Вукопсм своєчасно не взяв на облік — розмаїті панікадила, олтарі й таке інше. Серед цих речей є такі, що мають безперечну високу мистецьку і історичну цінність. Я дуже шкодую, що не маю мандата Вукопсму, — я одразу взяв би усе це на облік, якнайшвидше, аби сьогоднішня комісія ГубЮсту чогось не попсувала. Не відмовте зараз же піти до Лаври й зробити все потрібне».

Згодом Ернст відзначав, що напружена робота й величезні зусилля невеличкої купки київських музейників (фактично трьох осіб) збагатили наші музеї, передусім Всеукраїнський історичний ім. Шевченка та лаврський, вистужаною колекцією з не менш як 5 тисяч старовинних виробів з цінних металів.

Досвід роботи у вченого був такий великий, а його авторитет як охоронця пам'яток стояв так високо, що 27 лютого 1926 р. президія Укрнауки призначила його на

посаду крайового інспектора. У віданні Ф. Ернста перебували Київщина, Волинь, Поділля й Чернігівщина.

Трудність такої роботи полягала в тому, що на місцях часто доводилося стикатися з обурливими фактами вандалізму. Інколи на посадах музейних працівників опинялися випадкові люди. У липні 1927 р. йому довелося розслідувати справу завідуючого Конотопським окружним музеєм О. Поплавського, яку він виклав у статті «Герострат з Конотопа». «Заохочений «славою» працівника чернігівської політосвіти О. Оландера, що знайшов кілька мумій у фамільнім склепі Лизогубів під седнівською церквою, Поплавський вирішив прославитися на гетьмані України Кирилові Розумовському. Приїхавши до Батурина, він проник всередину склепу через отвір на даху. Та ентузіасти муміології виявили тут тільки кістки, шматки погнилого одягу та цинкову, насліпо залютовану скриньку коло труни. Місцевий слюсар, відчинивши скриньку, витяг з тирси, просоченої якимись пахучими речовинами, гетьманове серце. О. Поплавський стягнув ще з ноги небіжчика шовкову панчішку, взяв трохи волосся з голови, клаптики одягу, атласного савану, гудзики й позументи та відламав від труни срібного герба. Лише на другий день він надіслав листа до Всеукраїнського археологічного комітету, запитуючи: «Як бути з відкритим листом на право розшуків склепу, чи треба його? Коли так, то надішліть його, хоч із запізненням». У наступні дні Поплавський продовжив свої «дослідження». Довідавшись про незаконні розкопки, Ф. Ернст надіслав телеграму з вимогою негайно їх припинити. Приїхавши на місце, інспектор крайової комісії Ф. Ернст та її секретар В. Базилевич виявили, що склеп спішно замурували.

Ернст писав далі у статті: «То не біда, що прекрасний мармуровий надгробок Розумовського, через пробиття склепу під ним, почав осідати. Зате одвідувач конотопського музею, зайшовши до кімнатки з музейною бібліотекою, побачить на одній з книжкових шаф покриту зеленою іржою скриньку, куди завідувач музею спокійно запускає руку і з робленою байдужістю промовляє: «А ось вам серце Розумовського»... А в канцелярії музею, в куточку

на підлозі, загорнута в газету, лежить решта трофеїв славного конотопського муміолога».

Багато сили віддав Ф. Ернст на переведення Бердичівського монастиря босих кармелітів у статус історико-культурного заповідника. Охорона пам'яток вела до великих відкриттів. У червні 1927 р. в Троїцькій церкві на Великій Васильківській в Києві (тепер — Червоноармійська) знайдено картину «Адам і Єва». Наркомат віддав розпорядження київським музеям виділити не потрібні їм, не профільні речі, і саме цю картину вніс до списку Лаврський заповідник (тоді «Музейне містечко»). Перед тим як завізувати цей список, Ф. Ернст запропонував дослідникові західноєвропейського мистецтва С. Гілярову оглянути картину, обіцяючи накласти вето на вивіз, якщо вона виявиться цікавою. «11 червня, — розповідає Гіляров, — я побачив картину вперше і з першого ж погляду упевнився, що маю перед собою річ не тільки, як то кажуть, «ласу», але твір першорядний». Гіляров атрибував його як твір видатного німецького художника першої половини XVI ст. Лукаса Кранаха й написав про нього невеличку книжечку. А в газеті «Вечірній Київ» з'явилася замітка журналіста В. Чаговця під лункою назвою «Як інколи знаходять золото».

Ще на початку 1919 р. за рекомендацією ректора Української державної академії мистецтва Г. Нарбута Федора Ернста було обрано на бібліотекаря й завідуючого академічною галереєю. У 1922 р. він став одним із засновників величезного музейного фонду, що утворився внаслідок націоналізації мистецьких творів. У 1922—1923 рр. працював у комісії по організації Лаврського музею культур та Київської картинної галереї (тепер — Музей російського мистецтва), а в грудні 1923 р. обраний завідуючим художнім відділом Всеукраїнського історичного музею ім. Шевченка (тепер — у складі Музею українського образотворчого мистецтва). У першій половині 1925 р. у листі до історика мистецтв С. Яремича Федір Людвигович писав: «Є маса невиставлених речей у фонді. Приводжу тепер останні до ладу, складаю (вперше в цьому відділі музею!) каталог, монтую, потім перейду до перевірки. Засоби, певна річ, найпримітивніші, включно до власного носович-

ка для витирання пилу. Хочу обставитись трохи й речами побуту — старою меблею, порцеляною й т. ін.».

За 10 років він збільшив свій відділ приблизно у 15—20 разів, зайнявши увесь горішний поверх музею науково укладеним і систематизованим зібранням українського малярства, графіки й скульптури. Ф. Ернст влаштував виставки українського портрета XVII—XX ст. (1925), творів Георгія Нарбута (1926), Т. Шевченка (1927), українського малярства XVII—XX ст. (1929), першу персональну виставку творів О. Кравченка (1930). Цікаво, що в штаті відділу крім завідуючого була ще тільки одна посада лаборанта, яку займала мистецтвознавець А. Артюхова.

У 1929 р. Ф. Ернст одержав від ВУЦВК призначення на другого члена паритетної комісії по обміну культурними цінностями між РСФФР та УСРР, де займався вишукуванням, дослідженням та передачею до українських музеїв численних культурних цінностей. Влітку 1931 р. за дорученням Наркомосу й Всеукраїнського товариства культурних зв'язків із закордоном він брав участь у проведенні декади української культури в Грузії, де став одним з організаторів виставки українського мистецтва, відкритої в академічних залах національної галереї Грузії в Тифлісі, на яку були привезені кращі експонати українських музеїв.

Федір Ернст вів також активну викладацьку роботу. До 1930 р. він керував семінаром з новітнього українського мистецтва і готував аспірантів при науково-дослідній кафедрі мистецтвознавства. Читав лекції з історії українського мистецтва в Київському художньому технікумі та археологічному інституті, де 1923 р. його обрали професором. До грудня 1933 р. був професором Київського художнього інституту. Працював також у численних виставках і журі, читав багато лекцій, проводив сотні екскурсій.

Незважаючи на значну завантаженість роботою, він знаходив час і для наукових досліджень того, що обстежував сам щодня. Тільки-но повернувшись з ув'язнення, став одним із фундаторів Товариства студіювання мистецтв. 1918 р. його обрали дійсним членом Історичного товариства Нестора-літописця, а вже у 1919 р. був членом восьми товариств, зокрема Українського наукового това-

риства, Товариства діячів українського пластичного мистецтва, Українського товариства архітекторів.

Усі ці роки з великою любов'ю Ф. Ернст вивчав пам'ятки Києва. Вже на першому засіданні секції мистецтв Українського наукового товариства його обрали членом секції, а на сьомому засіданні — її секретарем. Читати протоколи, писані його рукою, — незрівнянна насолода. А за кафедрою ставали найвизначніші фахівці того часу Д. Щербаківський, В. Модзалевський, М. Макаренко, С. Гіляров. Їхні думки, висловлювані під час обговорення доповідей чи поточних питань, Ернст конспектував, по суті, коротко й повно. Друкування «Збірника секції мистецтв» затяглося ледве не на рік, але 1921 р. він все-таки вийшов. Читачі знайшли в ньому Ернстові праці — статті «Стара бурса в Києві», «Дерев'яна Златоустівська церква на Старому Києві» та «Надгробок Румянцева-Задунайського в київській Лаврі», некрологи Г. Нарбути і В. Модзалевському, хронікальні матеріали.

Багаті зібрання різноманітних джерел подав вчений у книзі, присвяченій київським контрактам. Якщо в статті 1921 р. він дійшов висновку, що мармуровий барельєф на надгробку П. Румянцева-Задунайського належить великому різьбярєві І. Мортосу, то вивчення в натурі мавзолею Павла І в Павловську наштовхнуло його на думку, що архітектурну частину стилістично близького до нього київського надгробка виконав французький архітектор Тома де Томон. 31 березня 1928 р. в прилюдному засіданні чотирьох комісій з порайонного дослідження історії України Ернст прочитав розвідку «Плани Києва XVII—XVIII ст.». Вона мала вийти в складі «Київських збірників» (1930), але так і залишилася в рукопису.

Ще на початку 1918 р. музично-художня секція Київського товариства самопомоги трудовій інтелігенції (КТСТІ-5) за домовленістю з радою Товариства студіювання мистецтв влаштувала серію лекцій під загальною назвою «Мистецтво й старожитності Києва», одну з яких було закріплено за Ернстом. Він сам прочитав їх усі на інструкторських курсах для підготовки керівників екскурсій по Києву. Набутий протягом багатьох років фактичний матеріал та досвід екскурсійної роботи Ернст підсумував

у капітальному путівникові по місту, складеному за дорученням президії ВУАН. Хто цікавиться славетними пам'ятками давнього Києва, не раз тримав у руках цей цупкий томик у чорній палітурці з короткою назвою «Київ», виданий у 1930 р. Всеукраїнською академією наук. Екскурсоводи по місту знають цю книжку всю напам'ять. З-поміж київських путівників він справді один з найкращих, бо стисло й гарною мовою викладає перевірену інформацію про вулиці, споруди, установи. Ф. Ернст сам відредагував увесь путівник і написав до нього 249 заміток.

Наприкінці лютого 1919 р. при Українській академії наук утворилася біографічна комісія. Як відзначалося в інструкції, до словника мали увійти біографії діячів усіх сфер людської діяльності, які жили на Україні, починаючи від найдавніших часів. 2 березня редактором відділу діячів мистецтва таємним голосуванням одностайно обрано Ернста. У доповідній записці до комісії він поділив свої матеріали на 10 груп, де до діячів з усіх галузей мистецтва, включаючи музику й театр, а також прикладне мистецтво (меблі, порцеляна тощо), додав також дослідників, зокрема істориків мистецтва та археології. У процесі дальшої роботи Ф. Ернст додав сюди й меценатів, брав до уваги нумізматів, геральдистів, сфарагістів. Він опублікував звернення до громадськості, в якому коротко інформував про завдання словника й свого відділу. Склали списки найголовніших джерел для збирання відомостей про діячів мистецтва на Україні. На 1932 р. Федір Людвигович мав уже понад 5 тисяч карток, кожна з яких містила до десяти записів. Ця картотека збереглася і до наших днів.

Робота в біографічній комісії дала змогу вченому вивчати цікаві мистецькі індивідуальності. Він брав активну участь у роботі Всеукраїнського Шевченківського комітету, комітету по впорядкуванню Шевченкової могили, комітету по спорудженню пам'ятника Шевченку в Харкові. Аналізуючи численні проекти, висловив важливі міркування, що стали пам'яткою мистецтвознавчої думки того часу. Один з основних принципів він висловив, відповідаючи на анкету Шевченківського комітету: «Шануючи пам'ять поета, ми

повинні зберегти те, що подобалося йому, а не пристосовувати всю гору й місцевість відповідно до наших смаків — смаків городян другої чверті ХХ століття. Останнє — було б пам'ятником нам, а не поетові». Ернст протестував проти «перерізання усієї гори прямими лініями сходів, алеями, боскетами, квадратовими площадками тощо» і вітав перенесення подалі готелю. «Треба й далі, — писав він, — уникати всього, що загрожує обернути цю гору в повітовий бульвар для м. Канева».

Фіксуючи імена діячів мистецтва, Ернст відновив кілька цікавих індивідуальностей, передусім портретиста Гольпайна. Він зареєстрував 54 його твори, розподілив їх по роках і послідовно розглянув, повідомляючи принагідно численні дотичні подробиці, зокрема з історії самих портретів.

У Ермітажі, в київському зібранні інженера Гурецького, в гурзуфському будинку генерала Раєвського Ернстові трапилися твори невідомого доти художника Гроте. Він виявився автором грандіозної панорами Києва (довжиною 4,5 м), мальованої з вікон чи з даху Інституту шляхетних дівчат по повному колу, навкруги всього будинку. Цей твір, а також київські краєвиди, що змалював Гроте, захопили вченого. Він встановив, що у 1850—1854 рр. Гроте викладав малювання в згаданому інституті. Він описав, зіставив його твори.

Важко переоцінити вклад ученого у збереження, вивчення та популяризацію творчої спадщини Г. Нарбута. Свого часу пушкініст М. Лернер писав: «Чи пам'ятає Нарбута Київ так, як пам'ятає його Петербург? Навряд. У кожному разі так спогадати його, як спогадала північна столиця (влаштування виставки 1922 р. — Авт.), Київ не здогадався, а втім, ніколи б і не потрафив». Та завдяки саме Ф. Ернсту петроградську виставку набагато перевершила саме київська: коли на першій оригінальних творів Нарбута було 92, то на київській — 505, коли на петроградську організатори підібрали 89 видань в оформленні графіка, то на київській їх було 223. Повна репрезентація творів сприяла їхній реєстрації. Склавши каталог, Ернст написав дослідження, досі не перевершене ні за масштабністю, ні за глибиною історичного аналізу, ні за яскравістю стилю.

Влаштувавши посмертну виставку творів О. Мурашка,

вчений поклав початок вивченню творчості і цього визначного майстра. Велику цінність для істориків мистецтвознавчої науки мають його некрологи Г. Павлуцькому, М. Біляшівському та особливо Д. Щербаківському, який згодом переріс в окрему наукову працю.

Хоч мистецтвознавчі дослідження на Україні почато давно, та лише праці Ф. Вовка, В. Горленка, О. Косач, Є. Кузьміна й П. Литвинової вперше практично визначили предмет українського мистецтвознавства. Саме вони дали початок дослідженню українського мистецтва як науки, що почала систематично розвиватися лише на переломі XIX і XX ст., а особливо бурхливо — з 1917 року. Основна заслуга Ф. Ернста полягає в тому, що в етапній, нехай і невеликій, книзі 1919 р. він дав перший синтетичний огляд історії українського мистецтва XVII—XVIII століть. Багато його положень стали загально визнаними.

Товариш Ернста, колишній директор Київського архіву давніх актів професор В. Романовський 27 січня 1971 р. писав, що Ернст ніколи не відчував себе на Україні емігрантом: «Я з ним навчався з першого класу гімназії й до закінчення. Він завжди виявляв інтерес до місцевої історії». А дружина вченого Тамара Львівна розповідала, як вони їздили на Запоріжжя 1929 року. Ця поїздка була прощальною, бо невдовзі пороги мали бути затоплені. «Важко сказати, — згадує Тамара Львівна, — скільки часу тривав наш шлях. Знаю лише, що цілком знемагала від спеки й утоми. З того, що розповідав дорогою чоловік, я схоплювала лише окремі уривки фраз. Не було навіть сили висловити свій протест. Лише діставшись того місця, звідки було видно Хортицю, Федір Людвигович нарешті перестав крокувати. Трохи отямившись, я зібралася було вибухнути докорами. Та мене вразив і зупинив вираз обличчя, з яким він мовчки дивився на цей острівець, знявши капелюха на знак поваги до тієї святині, яку він для нього являв».

Цей красивий жест не належить до театральної гри. Це був щирий і органічний порив Ернстової душі, який хочеться зафотографувати в пам'яті лише як доказ його високого патріотизму. Та не тільки цей випадок, а і все його життя.

Федір Ернст любив Україну, любив Київ незрадливо й жертвовно. Якщо в роки громадянської війни темні люди нищили по маєтках бібліотеки й архіви, колекції порцеляни й картин, він робив усе, щоб із старих пам'яток зберегти хоч що-небудь.

Ретельно студіював нашу культуру, влаштовував виставки, всіляко популяризував шедеври українського мистецтва. Дехто зраджував цю справу, вигорджуючи себе. А такі рицарі, як Д. Щербаківський, Ф. Ернст, С. Таранушенко, стояли до останнього. Чи усвідомлювали вони, що за таку позицію треба ставити на карту все? Безперечно, усвідомлювали.

Протягом багатьох років з музеїв країни вилучали коштовні речі, зокрема вироби з дорогоцінних металів, для продажу за кордон. Федір Людвигович дуже пишався одним з експонатів історичного музею — фамільним сервізом гетьманів Браницьких. Коли до Києва прибула відповідальна комісія на чолі з братом Молотова Скрябіним, побоюючись, що сервіз буде вилучений, вчений у фондах позабивав ящики з ним, а коли комісія мала вже прийти, вигдавав собі якусь справу, щоб відлучитися. Його колега підвів приїжджих до цих ящиків і повідомив, що в них зберігається срібло. Ящики порозбивали, речі внесли до списку на вилучення, а один із членів комісії зауважив, що «за цей сервіз хтось ще добряче посидить».

Іншого разу під вилучення потрапили дві енкаустичні ікони, про які Ернст не раз говорив як про пам'ятки світового значення. На його думку, їх вивезення за кордон було б державним злочином. Коли, заспокоюючи його, дружина спробувала сказати щось про те, що, мовляв, ікони до деякої міри компенсуються тими, які залишаться, вони, може, потрібніші для інших цілей, вчений у задумі промовив: «Мені дуже боляче, що так може міркувати моя дружина». Це вже начебто й не наука, а набагато більше: наука, піднята до рангу моралі.

Ернста заарештували 23 жовтня 1933 року. Возили навіщось до Харкова, тоді назад до Києва. 8 серпня 1934 р. його на три роки відправили до Біломоро-Балтійських таборів. Та і в тих умовах намагався служити науці. Створив музей будівництва Біломоро-Балтійського ка-

налу, друкував науково-популярні дослідження в газеті «Перековка».

Вірний друг і помічник вченого — його дружина Тамара Львівна згадувала: «На цілому життєвому шляху, попри все горе, яке доля з невідповідною щедрістю на нас виляла, я жодного разу не пошкодувала, що йшла цим шляхом разом з Федором Людвиговичем — справжньою людиною і незмінним другом. Та хоч які великі були страждання, що випали на мою долю, вони не могли перевищити короткого та яскравого, наснаженого високим змістом щастя, яке було мені дане в особі чоловіка.

Ті періоди, коли горе від нас відступало, були заповнені настільки глибоким відчуттям радощів життя, спрямованого до благородних цілей, життя, центром якого лишалося не матеріальне, а духовне начало, супроводжувались таким розмаїттям яскравих і трепетних вражень, що зараз виглядають у спогадах набагато довшими, ніж було насправді. Фактично таких періодів було три: з 1926 по 1930 р., з 1932 по 1933, а потім, за багато років, останній — з 1939 р. до фатального 1941-го, коли вранці 16 липня ми з Федором Людвиговичем розпрощалися назавжди».

Це сталося вже в Уфі. Працівники евакуйованої Академії наук УРСР часто зустрічалися з Федором Людвиговичем. Професор С. І. Маслов говорив потім, що відчував сором за свою розгубленість перед тимчасовою зміною звичної обстановки в порівнянні з тією зібраністю та палкою, непереборною творчою енергією, яку Ернст зумів пронести недоторканою крізь все життя. Це був такий союз людини з наукою, порушити який могла тільки смерть.

Наприкінці червня — на початку липня Ф. Ернст ще підготував виставку, присвячену боротьбі російського народу проти іноземних загарбників. Вчений переживав майже фізичну муку від того, що на Україну, на рідний Київ знову насувається воєнна армада з землі предків, з Німеччини. Чи можна осягнути глибину його страждання?

Від 16 липня Федір Людвигович не давав про себе жодної звістки. У довідці про реабілітацію було позначено дату смерті — 16 серпня 1949 року.

ФІЛЯНСЬКИЙ
Микола Григорович
(1873—
приблизно 1938)

Визначний український поет, представник неокласицизму. Мав вищу фізико-математичну освіту та диплом інженера-будівельника. Музеєзнавець.

У 1937 р. безпідставно репресований, загинув у таборі (за іншими даними — 11 січня 1938 р. розстріляний).

Нині повністю реабілітований.

ОДНОСТАЙНО СХВАЛЮЄМО ВИРОК
НАЙВИЩОГО СУДУ

ВАЛЕРІЙ ШЕВЧУК

ЛІРИЧНІ ОДКРОВЕННЯ

На сьогодні поет Микола Філянський міцно вписаний в історію української літератури. Твори його повернуто читачеві, про нього з'явилося кілька статей, навіть молоді барди співають пісні на його слова. Та ще недавно над цим ім'ям тяжіло прокляття, та й не просто, як це бувало з іншими репресованими літераторами, а ще й освячене світлим іменем Михайла Коцюбинського. Сталінські опричники не тільки дбали про те, щоб знищити того чи іншого митця, носія творчого духу свого народу, але якомога нещадніше його скомпрометувати, для чого використовувалися всі засоби.

Загалом літературні долі, як і життєві, складаються, буває, химерно: часом досить незначного повороту, й вони починають іти криво. Про людину складається певна репутація, яка в силу традиції може тягтися десятиріччями. Зразковий приклад цього — літературна доля визначного українського поета початку XVIII ст. Івана Максимовича: сказав був про нього недобре слово Дмитро Туптало, і цю думку майже на три століття вважали як непереступну. З Миколою Філянським сталося трохи складніше. Справді, написав на його першу книжку негативну рецензію Михайло Коцюбинський, і це могло б стати

простим літературним фактом несприйняття одного митця іншим, що не така вже невидаль. Але біда в тому, що на цю критику було звернено особливу увагу. Статтю М. Коцюбинського уперто й постійно цитували, коли треба було оганьбити так званий український модернізм, хоч модернізм їхній був аж занадто скромний, назвавши його декадентством, занепадництвом і тому подібними «милими» епітетами. Хоч українська поезія справжнього декадентства не знала, а її модернізм — це лише спроба оновити засоби українського вірша.

Микола Філянський був одним із найцікавіших поетів тієї течії, до його творів важко було «причепитися», навішавши ідеологічних ярликів, хоч це і зробили. Його приписали до клерикалів, отже й скромна рецензія Михайла Коцюбинського набрала гіпертрофованого значення, притому без найменшого врахування, що й сучасники М. Коцюбинського не поділяли його негативного ставлення до лірики М. Філянського.

Отож зупинимось трохи на тій звісній рецензії. Першу книжку поета визначний прозаїк називає «білою пустинню із піскуватими кучугурами віршів». Цілий ряд зауважень вельми вимогливого критика-письменника можна сприйняти як справедливі: певна затемненість образів, невібагливість у доборі рим (до слова «ніч» обов'язково ставить «серця міч», слово «чари» раз у раз римує з недоладним «нари»). «Від таких висловів, — пише М. Коцюбинський, — як «оклик дум», «сонний шум» і т. ін., просто в голові паморочиться». Михайла Коцюбинського, який пильно опрацьовував кожне своє речення, дратувала недбалість коректи, мішанина в правописі (фонетика з ярижкою), схильність до не вельми смачних неологізмів, які набридливо повторюються, зрештою, спроба опрацювати кілька тем з Екклезіасту — річ на той час не зовсім модна, хоч обробки біблійних мотивів ми фіксуємо протягом всього шляху світової літератури.

На критику М. Коцюбинського гостро відгукнувся інший наш визначний письменник — Гнат Хоткевич. Микола Філянський входив у коло поетів, яких згрупував журнал «Українська хата». Їх називали «хатянами». Не дивно, що Г. Хоткевич захищає поета саме в цьому журналі. Він

характеризує М. Філянського як «безперечний талант з чисто поетичною обсервацією й будовою художньої мислі», а щодо самої критики пише: «Можна тільки здвигнути плечима і сказати словами самого Коцюбинського: «Будемо мати надію, що в день останнього суду Господь-Бог простить йому його гріх і не згадає його критики». Під яким настроєм писав М. Коцюбинський свою рецензію, що спонукало його взятися за критичне перо, власне, при книжці Філянського — не знати. Читав, читав чоловік десятки українських книжок і всякого іншого сміття, ні на одну не писав — а тут нараз... Коротко сказавши, оцінка д. Коцюбинського не тільки шаблонова, скроєна по типу так званих «київських критик» (тобто гострих, ущипливих аж до непристойності рецензій, які тоді друкувалися по київських журналах.— Авт.), напхана всякими жартами, знаками запитання, але навіть пересолила у своєму шаблоні. Коцюбинський не критикує, а підставляє ніжку... Я особисто можу написання такої рецензії пояснити лише надзвичайним якимсь настроєм і великою недбалістю, з котрою д. Коцюбинський читав книжку Філянського». Про саму збірку Г. Хоткевич висловився так: «Книжка Філянського...— це кабінет дійсного знатока й цінителя поезії. Чи говорить він на теми «суєти суєт», чи, навпаки, кидає епікурейчні гасла, чи співає про минушину цілого краю, рідної України, чи про минуле одної-однісінької людини, самого себе, він все задумливий, витриманий, з печаттю мислі на кожній сторінці».

Рецензувала першу книжку М. Філянського і Олена Пчілка — представниця на той час старшого покоління письменників. «Коли хто кохається,— написала ця мудра жінка,— тільки в віршах на «громадські мотиви», то нехай і в руки не бере Філянського, коли ж хто має не стільки односторонній погляд на твори поезії, то знайде у збірнику Філянського багато милого». Водночас вона відзначає «перебори» поезії Філянського: несмачні неологізми, часте вживання слова «міч», що пішло від Якова Щоголева, не властиві українській мові слова тощо, зате по-особливому наголосила на музичності вірша поета.

Про М. Філянського писали немало і в 20-х роках. О. Білецький відніс його до визначних поетів, що «виявили своє

творче обличчя у перерві між двома революціями»; М. Зеров у сонеті, присвяченому Філянському, побачив справжню красу і... лиху граматику. Ці ж думки він проводить і в рецензії на останню збірку поета «Цілую землю», де зазначає, що в поезиці Філянського помічається «боротьба поміж обдарованим поетом та недбалою технікою, печать якого лежала і на перших його томах». Як і М. Коцюбинський, М. Зеров не схвалює «любителську риму» Філянського і зловживання окремими словами, хоч і висловлює думку про несправедливість загальної оцінки Коцюбинського.

В повоєнні часи П. Волинський писав, що критику М. Коцюбинського «не можна вважати в усьому об'єктивною, тим більше її не слід переносити на всю творчість письменника». У восьмитомній «Історії української літератури» М. Філянського згадано серед талановитих сучасників Лесі Українки. В 70-х — на початку 80-х років його знову піддавали ostracіzмові і при нагоді використовували злощасну рецензію М. Коцюбинського як доказ, що цього поета не варто й згадувати. Отже, стає очевидним, що в часи вільніші, «відлигові» М. Філянського намагалися по своєму реабілітувати, сказати про нього спокійне, розважливе слово, а в роки реакції знову витягли на світ рецензію М. Коцюбинського і злісно поета побивали. Скажу принагідно, що його твори перестали друкуватися на початку 30-х років. І лише у 1988 р. вперше побачила світ збірка поезій.

Народився Микола Григорович 6 грудня 1873 р. в с. Попівці Миргородського повіту в родині священика. Закінчив Лубенську гімназію і вступив на відділ природничих наук фізико-математичного факультету Московського університету (закінчив його в 1898 р. з дипломом 1-го ступеня). Тоді ж відвідує майстерні художника Серова і архітектора Шехтеля. 1903 р. їде до Франції, щоб вдосконалити знання з архітектури й живопису, цікавиться французькою поезією. 1904 р. складає в технічно-будівельному комітеті Міністерства внутрішніх справ іспити на право вести будівельні роботи. Влітку того ж року мандрує по Лівобережжю, вишукує, фотографує архітектурні пам'ятки, виявляє давні ужиткові речі. Тоді ж особливо цікавиться

пам'ятками світської літератури українського барокко, перечитуючи у рукописах драматичні твори, збірки віршів-пісень, збірники прислів'їв. Певно, звідси бароккові елементи в його поезиці. На основі всіх цих спостережень пише статтю «Спадщина України», де виявляє велику ерудицію в знанні української історії, літератури та етнографії. У 1906—1917 рр. живе на Уралі, де очолює технічне керівництво в товаристві «Російський мармур». Саме в цей час у Москві виходять його поетичні книжки. Очевидно, відсутність автора була причиною лихої коректи і певної недбалості у виданні, хоч поліграфічно книги оздоблені розкішно. Та й тривале життя поза межами України тут мало своє значення.

Після революції М. Філянський повертається на Україну, ностальгічні мотиви його поезії були цілком щирі. Живе в с. Яреськах на Полтавщині, працює завагрошколю в Сорочинському лісництві. З літа 1924 р. він стає працівником природничого відділу Полтавського історико-краєзнавчого музею. Вивчає корисні копалини краю, пише статті «Геологічний огляд» і «Підземні води» для великого збірника «Полтавщина 1927 р.». З початком будівництва Дніпрогесу вирушає в експедицію до порогів, збирає матеріали і в 1928 р. видає книгу «Від порогів до моря» (етюди археологічні, геологічні, історичні, зоологічні, сільськогосподарські тощо), в тому ж році видає третю й останню свою поетичну книжку. З 1930 р. він — працівник Соціалістичного музею ім. Артема в Харкові, а потім організовує музей спорудження Дніпрогесу в Запоріжжі, влаштовує музейні виставки в Києві, Харкові, Дніпропетровську, Запоріжжі. У 1936—1937 рр. за дорученням Українського музейного містечка в Києві (територія Лаврської фортеці) змальовує пам'ятки давнини, допомагає оформлювати історичний музей в столиці республіки. У 1937 р. активна музейна робота М. Філянського була обірвана арештом.

Дата смерті, яку дає «Українська радянська енциклопедія» — 12 січня 1938 р., — очевидно, правдива, хоча потребує ретельної перевірки. Зберігся лист Павла Тичини від 20 травня 1939 р. до дружини поета. «Шановна Євгеніє Іванівно! З прийнятною тов. Хрущова мене повідомили, що

Микита Сергійович дав розпорядження терміново розслідувати Вашу справу. Її передано прокуророві УРСР тов. Яченіну. Отже, з листовними запитами або ж особисто (це на той випадок, якщо самі будете в Києві) треба звертатися до прокурора УРСР тов. Яченіна. Київ, Короленка, 15. З пошаною Павло Тичина, депутат Верховної Ради УРСР». Жах ситуації в тому, що йдеться про людину, яку розстріляли більше року тому.

Як бачимо, Микола Григорович Філянський прожив бурхливе, багате, трудове життя, і, здавалося б, поезія для нього — заняття тільки принагідне, але саме в мистецтві слова судилося йому сказати про світ найсокровенніші речі.

За напрямом поетичної діяльності Філянський — типовий неоромантик, і, аналізуючи його мистецький світ, треба виходити перш за все з цього принципу. Зрештою, всі поети, що входили в коло журналу «Українська хата», сповідували неоромантизм — це була своєрідна течія в українській поезії, чарам якої піддалася навіть Леся Українка та Михайло Коцюбинський. Особливістю цього напрямку було ще й те, що неоромантизм ішов у парі з необарокко, що також виразно позначалося на поезиці М. Філянського. Отже, думки про минуле, намагання з'єднати своє життя з площинами минулих часів диктувалися не тільки системою професійних інтересів поета — вони типово романтичні: «Мій тяжкий жаль, моя неволя — там, де хвилин колишніх воля». Чи не це бажання викликає у поета потребу наблизитися до природи, до її таємниць: «Де явір корінь сонно мие, де ряст гаї весінні криє», а сприймати природу для поета — це пити час «довічної розмови». Інколи це приносить радісний, екстатичний настрій, який породжує мотив неба, — те, що деякі простоглядні критики вважали за релігійне в ліриці Філянського, а насправді є ремінісценцією популярного бароккового мотиву. Адже небо для поета — це образ космосу, який притягає людську душу, образ великої гармонії Всесвіту, зрештою, образ мрії. І коли з'являється в поета поняття Бога — це поняття не християнське, магометанське чи якесь інше, а швидше філософічне; Бог — це образ космосу, синонізм природи, образ її саморушних законів, які гармонійно визна-

чають рух земний і впливають на людське життя. Саме такому Богу шле поет хвалу, використовуючи знову-таки традиції барокко, а насамперед елементи світобачення Григорія Сковороди, яке значно вплинуло на творчість і світогляд молодого поета. До необарокко Микола Філянський приходиться саме через Сковороду. Він цілком відповідає цьому естетичному явищу, яке буває ще в 20-х і замирає у 30-х роках, охоплюючи не лише поезію і літературу взагалі, а й інші мистецькі жанри. Цікаво і те, що митець збагачує свою поетичну систему елементами поетик Т. Шевченка, Л. Глібова, Я. Щоголева, які широко користувалися формами українського барокко, цікавиться європейськими поетами цього гатунку.

Микола Філянський не був звичайним переспівувачем Сковороди чи інших поетів, сліди творчості яких помічаємо в його поезіях. Він творчо освоював їхню спадщину, кажучи образно, «вбирав їхній дух», щоб виростити власне дерево у своїм саду. Його людина на землі «в'є вінок» у погодженості з потребами життя, землі, води, неба, а вінок окремого «я» — це тільки часточка того великого, що зветься Природою. Саме через таку гармонійну поєднаність ліричного «я» з великим «я» макрокосмосу в душі того малого «я» виникає любов до рідного краю. Людська душа живе не лише сущим моментом, вона тісно пов'язана з минулим. Час минулий «марно лине повз нас», але дає нам ясний заповіт на день сьогоднішній, і людині не потрібно втрачати здатності його прочитувати, щоб знову-таки не губити відчуття гармонії, яка так необхідна їй. З другого боку, поет не може не засудити «сонних варварів науки», які не так доносять до сучасників явища минулого, як руйнують їх. Замість глибокого вивчення минулого ми творимо імітації: «зразки нікчемнії забутого убрання», «горілку, мед, гопак і сині шаровари», отож у той уже віддалений час поет покликається до нас, своїх онуків, сподіваючись на наш «ясногордий ум» — на те, що ми пройдемо рідними ланами в ясний час і таки почуємо «луни колишньої глас». Поет застерігає, що він — не співець могил, не співець руїн, зарослих зіллям, а йому жаль утратити духовне надбання народу, біль і радість живих сердець, які сподівалися відгуку в часах майбут-

ніх. Ця своєрідна мандрівка в минуле — шукання власного кореня, це, зрештою, страх утратити життєвий фундамент.

Виходячи з роздумів про нерозривне поєднання людини з землею, небом, вогнем, водою, повітрям, хмарами, космосом, поет оспівує красу світу, бо краса для Філянського — вища якість, те, що людину облагороджує, надихає, освітлює, підвищує. «Краси не вирву з серця я ніколи», — писав поет. Чи не тому він одушевлює природу: рослини, птахи, дерева й люди — всі живуть за спільними законами, все живе у вічному русі й змаганні:

Ні їм, ні нам — нема спокою,
Великий світ — а всім нема.
Хвилина щастя за журбою,
Сльоза за ласкою німою,
А щастя, щастя все ж — дарма...

Отже, щастя треба знайти. Не руш природи, застерігає поет, шукай спокою, тобто вищої гармонії душі, для того щоб злитися із «земною ласкою», щоб надвечір «минулий кликати час колишньої весни», а якщо так, то чому б не любити світу за розум, жарти, чому б не любити «очей дівочих», чом не любити «серця край» (рідний край), чом не любити життя?

Потяг до природи часом ідентифікується з потягом до народного. Філянський недаремне був неоромантиком, його, як і всіх, хто сповідував романтизм, тягло до народної пісні, її він не наслідував, а віртуозно стилізував. Та, на жаль, поет залишив тільки кілька таких спроб.

Як відомо, Філянському довелося довгий час жити за межами України. Сумний спогад про рідний край став одним з улюблених мотивів поета. На його лірику значною мірою впливало й те, що він був майстром пензля.

Людина живе погоджено з життям землі: ця думка була дуже близькою археологу, геологу, природознавцю М. Філянському. Саме тому у збірці «Calendarium» він пробує вмістити життя індивідуального «я» в річне коло. Рік у нього починається за давньою традицією з вересня. В осінньому прив'яданні відчувається все з минулого, тут, зрештою, весь минулий Філянський: мотиви прощання, спогаду, згадки про весну й жадання: «Я відчинив

свою світлицю, я відчинив задалегідь», бо «замок і ключ з весни не стали ржаві», бо в серці, зрештою, багато сили. Поет благословляє цей час «нудьги і зав'ядання», час болю та сумнівів. Зима побиває землю, кам'янить її, замітає хурделицями — в такий час найприкрише відчувається, як «минають дні», і це в той час, коли ще не йде «апостол правди і науки». Весна — час «раю нового в душі», коли серце чекає пісні, хоч «пісня не готова». І з вуст поета вириваються захоплені гімни в стилі канону і це славослов'я небові, хвилі, росам, фарбам і сльозам залитій землі — ось він, «рай уготований», земне життя, людський світ. Земля відтак персоніфікується в жінку, яка лежить, ніби «царівна молодая».

Таке коло ідей М. Філянського, які можна помітити у віршах, писаних і друканих до революції. На превеликий жаль, значна частина його поетичної спадщини не збереглася. Збірка «Шукаю тих», яку він підготував в революційний час, не побачила світ. Не були випущені й три книжки поета, що готувалися до друку в черкаському видавництві «Сіяч». З часу революції зберігся тільки ряд поезій, опублікованих у тодішній періодиці, зокрема в київському журналі «Шлях». Відомі кілька публікацій у «Червоному шляху» і підсумкова збірка «Цілу землю», до якої увійшли як твори, написані до революції, так і нові. Поет залишається й тут вірний своїй естетиці, він тільки поглиблює, з'ясовує систему поетичного світобачення.

Таким чином, Микола Філянський був з тих поетів, котрі не тільки створили свій мікрокосмос, а й власну світоглядну політичну візію, яка живе в тому кругообігу, що й календарний рік людського життя. Від смутку осені до повнокровного буяння «літа життя», від елегійних, прекрасних ритмів молодості до повнокров'я зрілості. Під його пером українська мова заграла вишукано й настроєво, а тексти — мелодійні і співучі. Його голос з-поміж інших поетів видається неголосним, але він уміє заворожувати й примушує нас замислитися над змістом життя.

ТАРАНУШЕНКО
Стефан Андрійович
(1889—1976)

Відомий український мистецтвознавець і музеєзнавець, дослідник дерев'яної архітектури України та іконопису і малярства.

У 1933 р. безпідставно репресований, у 1936 — звільнений.

У 1958 р. повністю реабілітований.

Ще — щільніше лави трудящих,
пролетарської боротьби і соціалістичної.
Демонстрація — обурення наукових сил столиці

СЕРГІЙ БІЛОНІНЬ

ВЕЛЕТЕНЬ МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА

Його вклад в українське мистецтвознавство важливий і значний. Лише Д. Щербаківський і К. Широцький охоплювали матеріал так широко й ґрунтовно, але передчасна смерть забрала їх обох. Як бачимо тепер, з-поміж вчених минулого найбільший доробок залишив по собі саме Стефан Таранушенко. Він збагатив україністику низкою основоположних праць, концепції й настанови яких і зараз визначальні.

Народився Стефан Андрійович 9 грудня 1889 р. в Лебедині Харківської губернії, в родині цехових Андрія Петровича й Анастасії Василівни (дівоче прізвище Воскобийникова) Таранушенків. Тут, у Лебедині, малий Стефан вперше побачив храм Миколи, який потім досліджував і написав монографію про нього, де згадував, що церква «викликала у мене якісь неясні поривання, нез'ясовану схвильованість». Згодом ще кілька його праць були присвячені Слобожанщині. Відданість цьому красиві зберіг навіть у мові. Коли 23 червня 1972 р. я запропонував йому виправити окремі слова в рукописі про Нарбута, він сказав: «Дайте можливість слобожанам писати так, як вони говорять». Як відомо, в усіх розвинутих країнах

оберігають не лише мову національну, а й діалекти як культурні пам'ятки.

За бажанням матері Стефан почав навчання у народному училищі, у 1900—1904 рр. вчився у міському училищі і завершив середню освіту в Охтирській класичній гімназії, яку через конфлікти з начальством закінчив екстерном. Заробляв собі на життя уроками латинської мови. Багато подорожував по селах, розшукуючи й оглядаючи старовинні дерев'яні церкви.

Згодом вступив на словесне відділення історико-філологічного факультету Харківського університету. Із прослуханого в університеті найбільший слід залишили у нього курси історії російської літератури (М. Сумцова), російської історії (Д. Багалія), порівняльного мовознавства (С. Кульбакіна). Крім програмного матеріалу, багато уваги приділяв іншим дисциплінам — прослухав курси ботаніки (В. Талієва) і зоології (О. Нікольського).

В університеті здобув перші навички дослідницької роботи. Навчився по-своєму сприймати кожен досліджувану пам'ятку, що рятувало від специфічного книжного підходу. З другого боку, почав орієнтуватись у письмових джерелах — літературі й архівних матеріалах. Цей досвід здобувався у самому процесі навчання.

Ще будучи студентом, С. Таранушенко написав розвідку «Українські рекрутські народні пісні», а на третьому курсі почав працювати під керівництвом професора Ф. Шміта. Для дипломної роботи обрав тему «Іконографія українського іконостасу», з якої не було ніякої допоміжної та довідкової літератури. Молодому дослідникові довелося працювати не стільки в бібліотеках, скільки на місцях — по музеях, церквах і архівах. Одержавши від університету відрядження, він об'їхав Харківщину, побував у Новгороді-Сіверському, Ново-Ропську й Чернігові, де познайомився з генеологом і архівістом В. Модзалевським, який багато йому допоміг. До університету було подане ґрунтовне дослідження з додатками: 233 сторінки виписок з архівних джерел, чернетковий зошит на 200 сторінок, 9 кальок, 15 креслень і 80 фотографій. Рецензуючи роботу, Ф. Шміт відзначив: «Професор недооцінив складності теми, припускаючи, що для її розробки вистачить і приступного в Хар-

кові матеріалу; студент професора виправив, довів необхідність набагато ширшої постановки питання й зробив усе, що міг, аби виконати роботу, як він її розумів. За це можна студента лише похвалити й побажати йому, щоб він і надалі ставив інтереси науки вище за особисті й віддавав перевагу істині перед професорським авторитетом». Свій розгляд дослідження Ф. Шміт підсумував так: «На підставі вищевикладеного я вважаю, що твір під девізом «Лебідь» (герб Лебедина.— Авт.) заслуговує на відзнаку золотою медаллю». 15 січня 1917 р. харківська газета «Южний край» повідомила, що через неможливість виготовити золоті медалі літературознавцеві Д. Благому й мистецтвознавцям Д. Гордєєву й С. Таранушенку видано премії.

Побажання вчителя запам'яталося на все життя. Його праці завжди відзначалися оригінальністю думки та методу дослідження і були підпорядковані значущості самої теми. Він завжди був максималістом.

Через півстоліття, коли його попросили написати до альбома щось найважливіше і найбільш суттєве, Стефан Андрійович вибрав саме наведені вище слова про професора й студента й додав: «Вважаю своїм обов'язком передати цей морально-етичний заповіт тим, кому судилося продовжити дослідження історії українського мистецтва».

С. Таранушенко закінчив університет 1916 р. з дипломом 1-го ступеня. За поданням Ф. Шміта молодого науковця залишають на кафедрі теорії й історії мистецтв для підготовки до професури (без стипендії) і призначають асистентом музею красних мистецтв і старожитностей. 1918 р. він замінив Д. Гордєєва на посаді старшого асистента, а 1920 р. очолив цей музей. Так розпочався його музейний стаж.

Влітку 1917 р. університет відрядив Таранушенка разом з Д. Гордєєвим до Тифліса й Мцхета для ознайомлення з грузинською архітектурою. На запрошення мовознавця М. Марра виїхав на місяць до Вірменії, на городище Ані, взяв участь у науковій експедиції, що організував Кавказький історико-археологічний інститут для дослідження пам'яток давньгрузинської архітектури в Ахалцихському повіті, до Зарзми, Чуле й Сапари.

Три тижні (20 серпня — 10 вересня 1917 р.) С. Таранушенко перевіряв за натурою опубліковані креслення й описи пам'яток. У всіх трьох досліджуваних монастирях зробив проміри до поземних планів, що коригували опублікований матеріал, склав додаткові до описів замітки. Фотоілюстрації робив викладач французької мови з Тифліса Ліузен — фотограф, на жаль, кепський. Працювати доводилося в складних умовах. Одного разу в Ані він висів над проваллям, причому драбину відхилив вітер. Потім йому розповіли, що протилежним берегом їхали якраз місцеві жителі, що почали в нього стріляти,— на щастя, не влучили. Та все-таки дослідник із захопленням згадував ту поїздку. «Незабутнє, потрясаюче враження справили на мене храм Джварі в Мцхеті та руїни базиліки в Ереруї. Такі пам'ятки дійсно спроможні не лише дати найвищу естетичну насолоду, але й гранично ясно розкрити суть і специфіку архітектурно-художнього образу пам'ятки. В цьому полягав найбільший для мене здобуток від подорожі в Закавказзя».

1918 р. завідуючий шкільним відділом Лебединського повітового земства М. Грищенко почав готувати виставку народного мистецтва, складену з матеріалів приватних зібрань. Найбільше експонатів було з колекції Красовського. Цією виставкою і започаткували Лебединський музей. При ній працювали міжповітові учительські курси, куди і запросили викладати молодого мистецтвознавця. І тут він не залишав дослідницької роботи. Їздив по Лебедину та околишніх селах. Склав два розділи виставочного каталога, а для газети «Южный край» написав повідомлення про неї. Це були його перші друковані праці.

Того ж року С. Таранушенка обрали на посаду доцента Полтавського історико-філологічного факультету. Працюючи там, вчений час від часу приїздив до Полтави для читання лекцій. А коли на базі цього факультету створили Український інститут громадських наук, він став ад'юнктом-професором. Одночасно викладав у Харкові в Академії теоретичних знань, куди у жовтні 1921 р. переходить на роботу науковим співробітником науково-дослідної кафедри історії української культури. Протягом 1921—1922 рр. він обміряв, зафотографував і досліджував хар-

ківський Покровський собор — визначну пам'ятку архітектури XVII ст., в якій збереглися розміри й форми старих дерев'яних церков Слобожанщини, що до нас не дійшли. На матеріалах цих досліджень у 1923 р. виходить у світ його монографія «Покровський собор у Харкові», яку кафедра зарахувала як дисертацію. Після її захисту у березні 1924 р. Таранушенка обирають дійсним членом і завідуючим сектором мистецтва кафедри та керівником семінару аспірантів. У нього вчилися Д. Чукін та М. Щепотьєва. З того ж 1924 р. він — дійсний член кафедри мистецтвознавства, а згодом — професор Харківського художнього інституту. Під час слідства Д. Чукін підписав усі звинувачення і на себе, і на Таранушенка. Обоє вижили, але більше ніколи не зустрічалися і не листувались.

У ці роки Стефан Таранушенко зав'язав особисті контакти з визначними київськими мистецтвознавцями — Д. Щербаківським, Ф. Ернстом, М. Біляшівським, М. Макаренком. Разом з Д. Багалієм побував у М. Грушевського.

Його сила як вченого полягала в тому, що він достеменно знав матеріал. У 1920—1933 рр. очолював Республіканський музей українського мистецтва в Харкові, через його руки пройшли тисячі експонатів. Починати треба було фактично з нічого, причому завдання — відбити мистецькі досягнення українського народу від найдавніших і до найновіших часів — ускладнювалося нестачею часу і штатів. Спочатку в музеї працювало лише троє: директор, прибиральниця й науковий співробітник на посаді двірника. А коли штати почали збільшуватися, персонал треба було виховувати в щоденній практичній роботі. «Нам доводилося, — згадував дослідник, — не лише самим створювати кістяк — схему історичного процесу в музейній експозиції, в її розділах, а й розкривати цей процес розвитку українського мистецтва на конкретних пам'ятках. Харківський музей українського мистецтва будували на голому місці, тому-то довелося організовувати науково-дослідні експедиції по всіх районах України як для збирання експонатів для музею, так і для дослідів пам'яток на місцях». З літа 1923 р. по 1927 р. С. Таранушенко разом з П. Жолтовським і Д. Чукіним об'їздив майже всю Україну. Вони відбирали, фотографували, опи-

сували мистецькі твори, будівлі, народні меблі, оправи стародруків, ікони. Музейники документували все, що траплялося на їхньому шляху. Оскільки майже всі ці пам'ятки загинули, цінність зробленої фототеки величезна.

Дуже цікаві матеріали принесла експедиція 1931 р. на Волинське Полісся — до Олевського району на прикордонній тоді Житомирщині, де ще зберігалися реліктові форми народного житла й господарчих будівель. Ареал їхнього поширення виявили ще у 1928 р. П. Жолтовський і Д. Чукін, пройшовши від с. Пакуля на Чернігівщині до тодішнього кордону. На думку вченого, ці дивні п'ятикутні й шестикутні споруди відбивали архітектурні традиції часів Київської Русі. Свідчення про них маємо у билинах, а самі будівлі в історичних центрах загинули під час татаро-монгольської навали.

Життєва активність і знання місцевих умов та матеріалу допомагали вченому в його великій громадській роботі. Довгі роки він працював в установах по охороні пам'яток культури: з 1920 р. завідував монументально-архітектурною секцією Харківського губернського комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва (Губкопсму), з 1922 р. головував у комісії по вивченню української архітектури Вукопсму. Робота велася в трьох напрямках: оберігали від руйнування спорожнілі маєтки, перешкождали вивезенню мистецьких пам'яток за кордон, проводили наукові дослідження. Коли 1926 р. органи охорони пам'яток мистецтва перейшли до Наркомосу, Упрнаука призначила його крайовим інспектором по Лівобережжю (інспектуру по Правобережжю очолював Ф. Ернст, по Одещині — С. Дложевський, по Півдню — П. Козар). Своєю активною позицією Таранушенко нажив собі стільки впливових ворогів, що 1 грудня 1930 р. був звільнений з цієї посади.

Основна тема мистецтвознавця, вивченню якої він віддав 50 років життя, — дерев'яна монументальна архітектура Лівобережжя. Тут вчений досяг найбільших наукових глибин. У дослідницькій роботі мав чітку позицію — вивчати пам'ятки науково, систематично добирати об'єктивний матеріал. Прагнення знайти правдивий факт змушувало вченого працювати в церковних архівах, шукати

в них відомості про ремонти, репарації, перебудови, переглядати єпархіальні й губернські «ведомости», а з «Описом Харківської єпархії» Гумілевського не розлучався до останнього дня свого життя.

У давнього майстра не довідаєшся, ні чого він домагався, ні якими принципами керувався. Свій замір втілював у творі, його, говорив вчений, і треба питати. Про кожную пам'ятку дослідник збирав об'єктивні дані на цілу анкету, передусім здійснюючи старанні обміри. У той час зробити це на селі було не так вже й просто. Кмітливість і удосконалення покришкинського методу дали прекрасні результати: точність вимірів абсолютна. Перемога Таранушенка тут не лише в техніці. Міряли пам'ятки народної архітектури й до нього. Але вчених бентежило те, що треба було креслити «неправильно», «криво», виправляти недипломованих народних майстрів. Стефан Андрійович у деформаціях знаходив раціональні причини, часом досить-таки суттєві. Наприклад, зміщення бані не давало зрубові завалитися. На кожную пам'ятку, яку вивчали, треба було складати комплект креслень, фотографій, робити нотатки і виписки з рукописних та друкованих джерел. Таку максимальну документацію він підготував більш ніж на 60 храмів, найцікавіших з мистецького боку.

Результати роботи Стефана Таранушенка — неоціненний скарб для вітчизняного мистецтвознавства, бо він задокументував мистецькі перлини, що загинули в страшні 30-ті й 40-і роки. Його дослідження і описи — це все, що від них залишилося.

Вперше в українському мистецтвознавстві вчений ввів проблему контексту, проблему цілісності культури, розглядаючи її в двох головних аспектах. По-перше, він вивчав соціальні й матеріальні передумови монументального будівництва — заселення території, на якій потім зводилися досліджувані споруди, тип лісів, теслярське вміння будівничих.

По-друге, вчений наполягав на тому, що специфіка народного мистецтва диктує комплексний підхід до його творів. У народного майстра й бути не могло цехових амбіцій. Сьогодні коваль Вакула пише образи для церкви, завтра фарбує паркан полтавського сотника, потім розпи-

сує скриню для Оксани, кладучи на окуття таке залізо, якого не клав на сотникову таратайку, чи розмальовує «всі миски, з яких диканські козаки хлєстгали борщ». Виходить, треба брати район чи, ще краще, одне село й вивчати всі види мистецької творчості — і живопис, і килими, й писанки. Адже це комплекси, де на кожному складникові відбилась індивідуальність майстрів.

В одному з листів до нумізмата І. Спаського Стефан Андрийович з жахом розповідав: «Ваша фраза про можливу долю збірки Б. Жука нагадала мені таке. Коли я переїхав до Києва, я зайшов якимось до Інституту етнографії, фольклору і мистецтва, де був очевидцем такої картини: на столі лежить гора негативів в коробках з якимись написами. Співробітниця звертається до «керівного товариша» із запитанням, що вона має робити з цими негативами. Керівний поглянув на кілька негативів і зрік:

— Розложіть негативи так: чоботи до чобіт, головні убори окремо і т. д.

Це була колекція, зібрана кимсь за багато років в певних місцях і цінна саме в комплексі. І це — в Академії!»

Паралельно з вивченням монументального будівництва С. Таранушенко досліджував просте житло. У 1920—1923 рр. він обстежив всі колишні харківські околиці, зафотографував понад 150 старовинних хат, 9 з них, найцінніших з архітектурно-мистецького боку, обміряв і описав. У 1925—1927 рр. дослідив хати в Лебедині. Як відзначав вчений в автобіографії, «довелося багато уваги приділяти розробленню наукового методу дослідження пам'яток архітектури. Раніш українське народне житло якщо і вивчали, то лише етнографи, які розглядали його як об'єкт, що відбивав побут. До хати ж як мистецького твору, як до продукту архітектурної творчості українського народу ніхто тоді і не намагався підходити. Тому мені при дослідженні хат як архітектурних пам'яток доводилося пробивати першу стежку».

Наслідки його досліджень склали три книги — «Старі хати Харкова», «Хата по Єлисаветинському пр. під ч. 35 в Харкові» та «Пам'ятки мистецтва Старої Слобожанщини».

З кожним дослідженням приходили нові те-

ми. С. Таранушенко один з перших дав мистецтвознавчий аналіз народної писанки, надрукував статті про «Полуботчищину» сорочку, рідкісний стародрук, книгу про «Лизогубівську кам'яницю в м. Седневі», докладно прорецензував видання, присвячені дерев'яним церквам Галичини, мініатюрі, кераміці, тканині, студіям Ф. Вовка з етнографії та антропології, стінним розписам на Уманщині. Вивчав і професійне мистецтво. Опублікував праці про життя й діяльність таких художників, як Тарас Шевченко, Порфирій Мартинович, Георгій Нарбут, Василь Кричевський, Василь Касіян. У 1929 р. під його керівництвом Музей українського мистецтва (МУМ) влаштував грандіозну виставку української книжкової графіки, що підсумувала здобутки відродження 20-х років. Тоді ж таки, 1929 р., видавництво «Рух» розпочало серію монографій «Українське малярство», перші випуски якої виходили за редакцією С. Таранушенка. Вчений працював над багатьма проблемами і в кожній знаходив якісь нові шляхи до їх вивчення. Розробка однієї теми впливала з розуміння іншої — виходила система. У своїх дослідженнях він одержував автентичний, невикривлений, незіпсований матеріал, бо працював з оригіналами. Чудово орієнтувався в працях попередників, завжди з повагою ставився до них. Для нього існувало коло добросовісних, «справжніх» вчених (Д. Щербаківський, Ф. Ернст, В. Січинський), чії праці він виділяв, а взагалі на авторитети не покладався, прагнув усе перевірити сам. Більше того, ніс потужну естафету нереалізованих думок, знань і поглядів вчених давно минулих часів. І з цього боку його праці — це архів нашої мистецтвознавчої науки, бо концентрують те, чого не збереглося більш ніде. Щоб з усім цим так сміливо, так мудро працювати, досягти таких блискучих результатів — треба було мати великий талант.

Стефан Таранушенко був членом секції мистецтв Всеукраїнської атестаційної комісії. У ті далекі часи Україна могла сама давати наукові титули. Оскільки старі звання були скасовані, треба було заробляти нові. Даючи їх іншим, вчений не подумав про себе. Він віддавав перевагу науці. У складний для нього час це йому дуже зашкодило.

У жовтні 1933 р. його заарештували. У камері С. Тара-

нушенко сидів разом з Остапом Вишнею, актором «Березоля» Йосипом Гірняком та істориком-академіком Матвієм Яворським. Крім звичайних звинувачень йому як українському націоналістові закидали ще змову з націоналістами російськими через академіка В. Перетца, з яким він, до речі, не був знайомий.

Ось документ, датований 16 жовтня страшного 1933 р.:

«Про ліквідацію МУМ та ХДХІМ і передачу фондів художніх експонатів їх до Всеукраїнської картинної галереї.

Зважаючи на те, що Музей українського мистецтва (МУМ) та Харківський державний художньо-історичний музей (ХДХІМ) не виконали покладених на них завдань, а їх особовий склад засмічено буржуазно-націоналістичними, контрреволюційними елементами (Таранушенко, Чукін, Поплавський та ін.), наказую:

1. Музей українського мистецтва та Харківський художньо-історичний музей ліквідувати і фонди художніх експонатів цих музеїв передати до Всеукраїнської картинної галереї.

2. Особовий склад співробітників Музею українського мистецтва та Харківського державного художньо-історичного музею звільнити.

3. Упорядкування фондів художніх експонатів цих музеїв для передачі до Всеукраїнської картинної галереї доручити тов. Сап'яну та Боеву, запропонувати їм протягом 2-х днів подати на затвердження НКО склад бригади для виконання цієї роботи.

Заст. наркома освіти УСРР А. Хвиля».

У лютому 1934 р. трійка ОДПУ УСРР засудила вченого до п'яти років виправно-трудових таборів. У травні у вагоні «для восьми коней або 40 чоловік» його «перекинули» на Забайкалля, в район Чити, для будівництва другої нитки транссибірської залізниці (БАМтаб). Разом з ним їхали його колишній шеф — завідувачий музейною секцією Упрнауки В. Дубровський, Д. Гордеев і професор В. Зуммер.

Оскільки на Забайкаллі рік рахувався за два, у вересні 1936 р. його звільнили, першого з-поміж колег. Він переїхав до Пермі, звідки родом була дружина. Там з'ясува-

лося, що Перм, як потім розповідав, йому «протипоказана» — пощастило влаштуватися лише за містом, у Мотовилісі. Там, у філії пермського індустріального робфаку на КамГЕС, у лютому — серпні 1937 р. викладав біологію.

На Україну повернутися їм не дозволили. 1938 р. Таранушенко з дружиною виїхав до Курська. Тут йому відмовили у працевлаштуванні. Вчений написав гострого листа Н. Крупській, мовляв, Молотов сказав, що в країні немає безробітних, а я хто? За якийсь час прийшов папір із запрошенням на розмову відносно посади старшого наукового співробітника Курської обласної картинної галереї. Під час Великої Вітчизняної війни за домовленістю з музейним керівництвом він залишився в окупованому місті охороняти експонати, які не встигли евакуювати.

Вже в мирний час С. Таранушенко підготував до друку листування художника В. Шварца: це була досить великообсягова праця, що складалася з 246 сторінок текстів з архівів і музеїв Курська, Москви й Ленінграда, трьох аркушів коментарів і двох — вступної статті. У 1950—1953 рр. завідував фондами Астраханської картинної галереї, а в 1953 р. переїхав до Києва, де ще 10 років віддав Академії архітектури. 5 вересня 1958 р. президентя Харківського обласного суду переглянула його справу. Постанову судової трійки колегії ДПУ УСРР від 24 лютого і 21 травня 1934 р. було скасовано, справу припинено, а С. Таранушенка реабілітовано. 1 травня 1963 р. вийшов на пенсію.

Повоєнний період — доба наукового злету вченого. Впевненою рукою майстра він писав широко задумані праці, з висоти набутого досвіду прозирає нові шляхи мистецтвознавства. Якщо в 20-ті роки дослідник здебільшого лише накопичував факти, зокрема збирав матеріал про монументальне будівництво, займався джерелознавчими студіями, то тепер, маючи надійну базу, творив у галузі, можна сказати, найвищого мистецтва. На цьому другому етапі дуже важливою виявилася проблема пропорційності пам'яток. У 1911 р. О. Новицький, спробувавши проаналізувати кілька обмірних креслень, дійшов висновку, що «вивести якісь певні пропозиції, яким могли б відповідати усі (!) відомі нам пам'ятки, немає ніякої можливості». Для С. Таранушенка такий підхід був цілком не прийнят-

ний. «Неважко помітити, — писав він, — що Новицький шукав не пропорційних закономірностей, а якогось шаблону, під який можна було б підігнати «всі відомі пам'ятки». Який метод — такі й наслідки». Вчений підійшов до цього питання зовсім інакше: «Пропорційність — не шаблон, під який можна підігнати «всі відомі нам пам'ятки», а художня система, світогляд, який відбиває стан розвитку економіки, техніки та ідеології народу на певному етапі його історичного розвитку. Постійних, «вічних» норм і законів пропорційності теж немає. Кожна доба має свою систему пропорційності. Пропорції змінюються; вони не менш рухливі й динамічні, ніж інші засоби архітектурного мистецтва».

Оперування надійним матеріалом і досконала методика дали йому змогу виділити окрему школу народних архітекторів, яку назвав лиманською. Давно пройшовши етап докладних pomірів за зібраним і добре опрацьованим матеріалом після ґрунтового аналізу його, він міг уже говорити з певністю: цей архітектор — поет, а цей більше математик, а цей просто ремісник. Про декого — значно більше. П. Шолудько — «великий життєлюб. Весь навколишній світ, тепло сонця, пишна рідна природа для нього — джерело радості, ясної краси, творчого покликання і натхнення». А от автор пакульської церкви суворий, замкнений, архітектурні форми храму палкі, але скуті, трагічні. Храм збудовано 1710 р., і емоційне наснаження його архітектурного образу дослідник пов'язував з поразкою мазепинської акції.

Над монографією «Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України» вчений працював з 1916 до 1968 року. Це була праця всього його життя — понад тисячу сторінок машинопису, 576 фотографій і креслень. Побачила вона світ тільки у 1976 р., та й то завдяки наполегливості Г. Логвина і М. Бажана. Скільки здоров'я забрали у автора «власність імущі», можна уявити. Негативні рецензії, які стверджували непотрібність та шкідливість цієї книги, безліч необґрунтованих скорочень та «обробок», а передмову Г. Логвина набирали двічі, бо він давав зовсім протилежну характеристику. «Унікальна праця С. Таранушенка послужить постійним посібником не тільки для

істориків, мистецтвознавців, етнографів, психологів — дослідників таємниць мистецької творчості, але й для всіх творчих працівників в галузі архітектури. Хоч книга висвітлює історію народної архітектури, однак теоретичне витлумачення її специфіки і досягнень виходить далеко за ці межі і становить освіжуюче джерело для роздумів творців сучасної архітектури. Дерев'яне монументальне будівництво України належить до «органічної архітектури» і своїми засадами є надзвичайно близьким нинішній безордерній архітектурі. Книга, безумовно, збагатить всесвітню архітектурно-мистецьку науку».

Втім повоєнна творчість С. Таранушенка була звичайно ширша за одну книгу. Особливістю його роботи було те, що, почавши раз ту чи іншу тему, він уже ніколи не переставав про неї думати й за першої-ліпшої нагоди знову до неї повертався. Так, вчений повернувся до питання про ранні акварельні портрети Т. Шевченка, до творчості П. Мартиновича. Довів до кінця монографії «Житло старої Слобожанщини», «Український килим». На матеріалах частково загиблої згодом архівної справи з Чернігівського історичного архіву 1958 р. написав монографію про світську архітектуру XVII—XVIII ст. «Урядові будівлі Лівобережної України XVIII століття». Всі ці праці так і залишилися у рукопису. Надрукувати йому пощастило лише деякі розвідки про українські народні меблі та вітряки, деякі праці, присвячені мистецькій спадщині Тараса Шевченка, кілька статей про творчість В. Боровиковського та О. Кульчицької. Обробити матеріали експедицій 1924 і 1930 рр. на Поділля по дослідженню типових житлових містечкових будинків, «заїздів» він уже не встиг.

Стефан Андрійович жив як аскет-чернець у крихітній кімнаті на Діловій. Доглядала його братова Олена Дмитрівна. Стефан Таранушенко навіки склав свої стружені руки 13 жовтня 1976 року. Похований на Байковому кладовищі. Навіть свою смерть вчений зумів прикрасити вчинком великої громадської краси. Все майно — папери, фототеку, креслення, найцінніші книги й збірку графіки, мистецькі твори, зокрема акварель Т. Г. Шевченка «Пожежа в степу», — він передав народові.

ІВАНОВ
Іван Іванович
(1911—1989)

*Вчитель, красзнавець, літератор.
У 1936 р. безпідставно репресований, до 1944 р. перебував
у таборі. У 1944—1947 рр. вчителював на Колімі.
У 1958 р. повністю реабілітований.*

«Не було на світі людини, безправнішої за колимського каторжника» — такою гіркою, майже епічною фразою розпочнемо цю сумну повість життя, щоб не відірватися від неї вже до кінця, проковтнути одним духом, змусити заболіти серце, надовго розтривожитися мозок.

Перед нами вражаючий документ епохи — про зловісні місця та події. Навіть якщо комусь і щастило вижити в них, то вуста, немов опустілі після «чорних воронів», запечатувалися обітницею нерозголошення державної таємниці:

— Підпишись. Забудь усе, що було з тобою. Усе, що бачив і чув у таборах. Інакше...

Проте мовчанка — не довічне безголосся історії та людей, які її творять. Не гарантія, що з пам'яті народу щось буде зігерте назавжди, забуте, що в непам'яті можуть піти лихі діяння та злочини перед своїм народом, залишивши для наступних поколінь зажиттєві оди придворних істориків та піітів.

Кілька десятиріч ішов до нас цей рукопис. Переховувався в найглибших схованках. Писався потай від чужих очей — з безнадією (чи з надією?..) побачити колись чорнильні рядки відлитими в друкарський шрифт чи пе-

реведеними, як нині, на плівку фотонабору, про який, коли рука мережила шкільні зошити чи аркушики жовтого паперу, ще й не чули навіть. І от ще раз торжествує давня істина невмирущості людського духу: рукописи не горять. Горять люди на багаттях інквізицій, у печах Дахау, на крижаних кострищах «Серпантинки». Трухлявіють. Перетворюються на хімічні елементи. А рукописи не горять, і край.

Те, що автор «Записок Захара Кузьмича» (так на колимському табірному жаргоні називалися зеки), має найпоширеніші слов'янські ім'я та прізвище — Іван Іванов і по батькові ще Іванович,— звичайно ж, випадковість. Проте випадковий збіг у даному разі виростає до страшної метафори — багатомільйонного масштабу сталінських репресій. Адже не лише ленінські соратники-партиїці, колишні в'язні царських казематів, творці революції, вчені, маршали, наркоми, письменники, члени ЦК, митці, професори старої формації та молоді командири соціалістичної індустрії ставали жертвами жажливих злочинів Сталіна та його поплічників.

До 2 листопада 1936 р. двадцятип'ятирічний Іван Іванович Іванов був учителем. З малої, трудової літери. У Ромнах, куди його загнав з Києва кощавий наступ голоду 33-го, викладав у старших класах школи № 4 російську мову та літературу. Він навчав школярів мови Пушкіна і Толстого та вів роменський літгурток, який випускав рукописний альманах «Счастливая юность» з дніпрельстанівською греблею на обкладинці та з вузьким профілем Леніна, на який насувалася, мов сонячне затемнення, велика барельєфна голова Сталіна. Але вже підшито донос, що ліг підвалиною в його «наркомвнуделівську» шабатурку, вже прогрівав мотор його «чорний воронок» з «архангелами» роменського штабу, руками першопрохідників-ентузіастів Півночі вже відкривала багаті золотом надра його Колима, щоб невдовзі стати одним з найстрахливіших місць на Землі.

Скоро і роменський учитель дізнався, чим воно пахне, коли на сибірських станціях хлопці кричатимуть услід його ешелону арештантських «телятників»:

— Сталінська Конституція іде!..

Походження майбутній «Захар Кузьмич» мав суто пролетарське: батько — пітерський робітник, мати — із селян Гомельської губернії.

У 1917 р. через злидні, що обсіли пітерську робітничу заставу, сім'я переїхала у білоруське с. Копаткевичі. Там жила численна материна рідня, й прогостувати було трохи легше, ніж у Пітері.

З двадцятого, останнього року громадянської і штурму Перекопу, вони у Києві. Тут батькові знайшлася нарешті робота лимаря у головних залізничних майстернях. Тоді ж дев'ятирічний Ваня вступив у Другу залізничну трудову школу-семирічку на Солом'янці.

У 1926 р. закінчив школу і п'ятнадцятирічним підлітком розпочав власний трудовий шлях. Він іде працювати й водночас учитися в Київську вузлову залізничну школу ФЗН. До 1930 р. працював токарем III розряду на Київському паровозоагоноремонтному заводі. І в тому ж таки році виявляє досить несподіваний для дитини пролетарської Солом'янки інтерес — вступає до УЛІО, званого у місті більше не за загадковою абракадаброю модних на ті часи абревіатур, а як лінгвістичний інститут. Через голод довелось залишити навчання після двох курсів і перебратися на батьківщину дружини (одружився він ще студентом), на Сумщину, в Ромни, де, як ви уже знаєте, вчителював.

Отакий куценький доколимський життєпис, що уклався, мабуть, на чверть аркушика в його зловісній слідчій шабатурці.

А 9 березня 1937 р. після чотирьох місяців тюрми у шитій слідчим Чистовим білими нитками справі з'явиться останній папірець — постанова особливої наради (ОСО).

Обговорення «Листа до з'їзду» («Заповіту Леніна»), де вказано на вади характеру Сталіна як генсека, кілька необережних розмов в інституті — і... ст. 58, п. 10 Кримінального кодексу УСРР — контрреволюційна агітація.

Три роки. «Троцькіст». «Ворог народу».

І біографію, думки, книжки, сім'ю, вчителів та учнів, почуття, спостереження над природою, малювання, вірші, мрії, життєві й творчі плани — все відтепер заміняють установчі дані на перекличках: прізвище, стаття, строк.

...От, виявляється, яка відстань від Києва до Владивостока — сорок днів в арештантському «телятнику».

У Владивостоці, на етапі, за колючим дротом на березі океану, чекають «Джурму», корабель сліз. У череві величезних, як собор, трюмів вона доправить зеків на край світу, у «Північтаб».

У нечисленній нашій опублікованій літературі про табори 30-х років як психологічна домінанта поведінки у жакливіх, нелюдських умовах наводиться єдиний мотив: вижити.

Вижити за будь-яких обставин, за всяку ціну.

Герой «Записок «Захара Кузьмича» ставить перед собою іншу, глибшу, гуманішну мету: не просто вижити, а не дати вбити у собі людину. Не просто залишитися людиною самому, спрямувавши усі зусилля на своє маленьке «єго», а допомогти зробити те саме й іншим. Отим доходягам, які от-от підуть під сопки, у вічну мерзлоту, які з голоду опустилися і, забувши у лиховісному царстві Колими свої професорські чи комбригівські звання, риються, як черва, на помийних ямах.

От у чому сенс життя! Сенс маленьких перемог «Сидорів Полікарповичів» (політичних) за колючим дротом над усіма «царями й богами», над гаранініми, яким віддано владу життя або смерті на велетенському просторі, що дорівнює двом Західним Європам, над «реформаторами», хомичами з мозолею на вказівному пальці від курка револьвера, «караїмами», цими катами у депеушних мундирах, над кримінальними придурками, яких табірне начальство нацьковує, як псів, на політ'язнів, над «серпантинками» — зловісними таборами повільної смерті,— над власною тяжкою долею.

Допомогти повернути людську подобу, відродити і зберегти в собі людину. Щоб далі дономагати отак виживати іншим, у кому збереглася ще бодай іскра невбитого, людського.

Не можна без хвилювання читати епізоди про діяння «ланцюжка допомоги», що в царстві полярної ночі виник, як ледь жевріючий промінчик надії. Самі голодні до памороків, зеки-політики — «фашисти», «зрадники Батьківщини», «вороги народу» — діляться крихтами пайкового

хліба з товаришами по нещастю, в'язнями зловісної 58-ої статті, підтримують плечем і дорогоцінним, як хліб, словом. І це людське добро вони змушені чинити за всіма правилами конспірації, бо навколо стукачі, провокатори, вивідники, донощики, щедро на вербовані з табірних покидьків, — такий собі химерний зліпок із сталінсько-єжовсько-беріївських порядків, що бувають по той бік колючого дроту, на сподіваній, недосяжній волі.

Описані І. Івановим «ланцюжки допомоги», ця відчайдушна спроба протистояти тупій машині винищення непосильною працею та голодом на золотокопальнях Нижнього Хатинаха, споріднені з відважними підпільними групами Опору, що невдовзі виникатимуть у катівнях фашистських концтаборів, навіть у так званих таборах знищення, звідки, здавалося б, вихід єдиний — через трубу крематорію в небо.

Стриманий, навіть часом ледь сухуватий своєю манерою оповідач не нагнітає пристрастей. Хоча, звичайно, у книзі змальовано і безслідне зникнення людей, коли на ранок оголюється на нарах чергова постіль, і смерть від каторжної праці у вибоях золотих копалень, і замерзлі трупи з шестизначними номерами на бирках, прив'язаних до скоцюрблених ніг, і вічний супутник колимчанина голод, і навіть спроба власного самогубства. Не обходить він мовчанкою і бруду табірної буття — знущань, мордобоїв, триповерхового матюка, щохвилинного знищення людської гідності, принижень, терору кримінальників, запопадливого слугування «шісток», гомиків-«дівчат», безносих сифілітиків, «жіночого питання» на Колимі, жорстоких витівок карних злочинців, що кидають у баланду «м'ясце» — відрубані людські пальці, і спотвореної пияцтвом та безкарністю психіки табірної начальства — одне слово, того, що становить невимовно тяжкий моральний клімат місць ув'язнення.

Зате якими катарсисно-світлими стають сторінки розмови із травинкою у тундрі чи травинкою, несподівані для жорстокої теми описи краси навколишніх сопок і північного неба, скупі, наче в Рокуелла Кента, тамтешньої природи. І скільки ж людяного треба було зберегти у скривдженій душі для зворушливих стосунків з робочим конем

у вибої — Мишком чи дворягою Шариком, котрий чи не єдиний ставився до зеків «по-людськи» і, ніби все розуміючи, на дух не зносив табірне начальство, за що й поклав кудлату безпородну голову.

Написано докладно, з професійним знанням подробиць золотодобувача і суто письменницькою спостережливістю, у чомусь навіть опоетизовано картини праці — намівання в'язнями золота. Тільки поезія ця гірка на смак. Так, вона і підневільна, і примусова, і під'яремна, ця праця Іванова та його бригади вимотує всі жили. Однак дає не лише першу категорію харчування в разі перевиконання майже недосяжної норми, а й необхідна для відчуття себе людиною.

І якими ж незнищеними душами постають серед смертей, багнюки, людського сміття Комбриг з відрубаною шаблею білополяка половиною обличчя, старий більшовик Ганецький, колишній директор Музею Жовтневої революції в Москві, лікпом Веллінг, професор Чалков, білоруський поет Мацей Седньов, кремезняк Цимборевич, завіт польського театру в Києві, і багато-багато інших дійових осіб колимської драми. І, в першу чергу, постать самого оповідача, молодого вчителя, чіми допитливими очима ми бачимо це сховане від людського ока життя, виворіт, спід дзвінких, уславлених сталінських п'ятирічок, коли «жити стало краще, жити стало веселіше» і під оптимістичні, мелодійні марші Дунаєвського лишалося тільки штурмувати папанінський полюс і стахановські вугільні горизонти, підніматися з Чкаловим у небо «все вище, і вище, і вище» та мільйоннорото славити і славити за все це «великого Вождя».

І мимоволі задумуєшся, до яких же меж падіння може дійти людина, наділена безконтрольною владою над ближнім — і там, на горі піраміди, і на самому низу, де здійснюється її, оцієї влади, результат. Як треба було спотворити шкалу цінностей у мільйонів і мільйонів співгромадян, щоб вони луною казали за вождем та вождями на біле чорне і навпаки. І щоб повірили в це, принаймні офіційно, сховавши сумніви вдома, під ковдру. А вірили ж, вірили і плакали в березні 53-го під репродукторами не від щастя визволення від тирана, а від справдешнього горя;

в тамбурах, на буферах поривалися до Москви, щоб бути на Ходинці вседержавного похорону.

Але й інша думка не полишає, коли читаєш ті рядки: до яких висот здатна піднятися людина, навіть примусово, без жодної провини зодягнена в жалюгідне лахміття зека, пронумерована, наче робоча худобина, «установчими даними», розтоптана, знищена, безправна, якщо вона, ця відторгнена суспільством людина, має святе у душі.

Коли замислюєшся над тим, як же вдалося вчорашньому робітникові, молодому вчителю, поетові і перекладачеві-початківцю зберегти це святе такою мірою, що його вистачало на ближнього і на робочу шкапину на відваді, мимоїть спливає поняття «духовність».

У «Записках «Захара Кузьмича» своє доколимське життя автор прописує лише пунктиром — то напливом спогаду про арешт на очах старого букініста, який віддав книгу в борг до завтра, що розтягнеться назавжди, то гірким видінням прощання з матір'ю й дочкою крізь ґрати на станції Київ-Товарний, то згадкою без роз'яснень дорогих імен — своїх учителів. Тож іще раз додамо для читача те, чого він не знайде в книзі, але без чого духовні руші героя «Колими» залишаться не до кінця визначеними.

Біля джерел цієї духовності бачимо раптом обличчя нашого видатного поета, його моральні й мистецькі уроки, що назавжди запали в розорану, готову до засіву дитячу ще душу.

У Другій залізничній школі на Солом'янці українську мову та літературу Вані Іванову викладав Максим Рильський.

Іван Іванович назавжди запам'ятав його блискучі уроки-імпровізації, де граматики вільно перемешувалася з літературою, а посередині незаплановано виникали цілі лекції про поезію та поетів.

Особливо він пишається тим, що лекції та вірші скоро пощастило слухати й індивідуально — у будиночку вчителя на Бульйонській, 29. До цього призвели ось які обставини.

Шкільний літературний гурток, на пораду, зрозуміло, свого керівника, того ж учителя літератури, ухвалив випус-

тити збірку учнівських творів «Жовтнева революція». Демократичним голосуванням учні затвердили редактором М. Т. Рильського, а секретарем — учня 7-ї групи (так називалися тоді класи) І. Іванова.

Рильський радив допитливому хлопчикові, що і як читати, давав книжки з власної бібліотеки. Після арешту не зберігся аркушик з його автографом, але Ваня так часто заглядав у нього, що запам'ятав на довгі роки, навіть підкреслення: «НЕКРАСОВ, НІКІТИН, ТЮТЧЕВ, МАЙКОВ, БЛОК, ГЕЙНЕ, БЕРАНЖЕ, ШЛЛЕР, ГЕТЕ, Л. УКРАЇНКА, І. ФРАНКО, О. ОЛЕСЬ».

— Це належить прочитати і вивчити в першу чергу. Пушкіна, Шевченка і Лермонтова я не пишу, це вам і так ясно.

Візити на Бульйонську щораз частішали. То поверне книжку, то уважаться показати власний вірш, то прийде з запитанням.

Як далеке передгрозя власної долі, згадує Іван Іванович один візит ранньої весни. Якщо не зраджує пам'ять, це був 1928 р. — час створення збірки «Знак терезів».

На порозі зі сльозами на очах зустріла дружина Рильського:

— Не ходи до нас, хлопчику. Максима Тадейовича заарештовано.

«Дехто з учорашніх друзів, — зафіксував Іван Іванович у начерку недописаного спогаду про поета, — забув дорогу до будиночка на Бульйонській, а я вперто ходив кожної неділі, чекаючи на зустріч з учителем. І яка ж то була радість, коли, вже восени, мені назустріч — сам Максим Тадейович, схудлий, поголений, але веселий».

А яка блискуча плеяда викладачів чекала на здібного, добре вже освіченого самотужки робочого хлопця у лінгвістичному інституті! Драй-Хмара, Загул, той же Рильський, котрий ще в школі відкрив «словникові холоди» та вогонь поезії, Калинович з його мудрим красномовством, Ст. Савченко з каскадом афоризмів у студіях з історії європейських літератур... А передовсім, звичайно ж, Микола Костьович Зеров, з іронічними очима за скельцями пенсне, щелепою «бульдожинкою» та могутніми знаннями світової класики.

Яскраві, артистично виголошені лекції Зерова з принципів та законів перекладацької практики припадали, як правило, на останню пару, і якимось само собою склалося, що молоденький Ваня Іванов, вже добре підкований у літературі, особливо російській, та його друг Лавров, колишній слюсар-лекальник, що до інституту самотужки опанував французьку, італійську і зараз вивчав іспанську, почали проводити улюбленого викладача до університету. Лаврова теж спіткала гірка колимська доля. Так він і залишився під сопкою, у вічній мерзлоті.

Лінгвістичний інститут містився тоді на вул. Інститутській, навпроти колишнього Інституту шляхетних дівчат (нині Жовтневий палац культури). Кілька місяців дружня трійця спускалася на Хрещатик, зупинялася перед кожною вітриною книжкових крамниць, порпалася на прилавках, вишукуючи новинки та раритети, і неквапно рушала вгору по вул. Леніна, де робили те саме, використовуючи відстані між книгарнями для бесід про літературу.

Якщо не встигали домовити по дорозі, зупинялися перепочити у скверіку навпроти університету, доки Зеров не починав квапитися на лекцію до Інституту народної освіти.

— Кілька місяців таких літературних прогулянок із Зеровим, — згадував Іван Іванович, — дорівнювали для мене університетському курсу.

У горезвісні 30-ті роки і учитель вирушив у своє «відрадження» в один кінець — на Соловки.

Перехоплює дух, коли читаєш у «Колімі», як в опустілому вибої учень, молоденький зек, виголошує лекції про Достоевського чи декламує вірші Фета... порожнім вагонеткам. Як у куточку барака, начиненого людьми, смородом та паразитами, дискутує з репресованим білоруським поетом про переклади з Богдановича, аналізує музу Жеромського з поляком Цимборевичем.

Вже на Колімі всім, хто був засуджений за 58-ю статтею Кримінального кодексу СРСР, «доважили» строк до десяти років. Але Сталін провів чергову заміну своїх оберкатів: Ягода — Єжов — Берія, і останній у пошуках популярності повів широку кампанію послаблення, щоб тут же змінити її на ще вишуканішу жорстокість. Хатиначські

особісти, аби замести сліди, підпалили будинок особливого відділу. У пожежі згоріли справи про «доважки». Отже, до уваги бралися тільки первісні вирoki особливої наради, і по закінченні трирічного строку зек І. І. Іванов досить несподівано для себе 2 грудня 1939 р. став «вольняшкою».

Звичайно ж, першим порухом було негайно скласти манаття й тікати з цього пекла. Але треба було дочекатися ранку.

А на ранок, ніби не всі ще мислимі та немислимі тортури застосувала для нього Колима, почалася хуртовина.

Безпросвітна, глуха колимська хуртовина, що відрізає не лише край землі від світу, а й барак від барака.

З сусідньої копальні Водоп'янова на Магадан мав іти автобус із звільненими, але до нього 20 км сліпої снігової стихії. Ув'язнення, тепер уже вільної людини, зробилося ще нестерпнішим.

Хуртовина тривала два тижні. Ледь вона вщухла, ледь проштовхнули надвір двері бараку, він вирушив у путь.

Двадцять кілометрів по горло в снігу. Пішки. Без вогника. Без орієнтира. За внутрішнім компасом, за яким птах безпомилково знаходить шлях до рідного гнізда.

Не раз брав відчай: не здолати, не здолати цих останніх кілометрів на волі. Та він продирався крізь сніги. Знесиливши, повз. На «материку» віддано чекають мати й дочка, чекає дружина Міра. І її ім'я стало єдиною силою серед згасаючих від кожного кроку сил.

Так буває лише в романах, якби романом не було власне життя: на Водоп'янова він устиг побачити лише хвіст автобуса. Останній автобус до останнього пароплава Магадан — Владивосток. Навігація на Охотському морі закривалася до весни. Була і така сторінка цієї драми. На жаль, не остання. Шлях залишався єдиний — назад.

До весни він найнявся в контору золотокопалень «Льодяна». Серед вільних у цих Богом проклятих краях письменних було негусто, і в конторі його поставили на дрібну паперову посаду, навіть у кадри, інспектором по вільнонайманих, куди не допускали вчорашніх зеків. Він зумів знайти для себе заспокійливу ноту й у вимушеному важкому чеканні, безкінечному, як полярна ніч.

З-за колючого дроту випускали із стонадцятьма засторогами. Одна з яких — обмеження в місці проживання. Для них були недозволені помешкання у великих містах. Так і для Іванова серед інших міст був закатаний і Київ. Довгу полярну зиму він проводив у роздумах, як жити далі, списувався з рідними і товаришами.

Але навесні 1940 р. все змінилося.

Вищули штурми. Розтанула льодова блокада. «Джурма» нарешті прийшла. З новим «живим товаром» і з поганими новинами. По бездротовому табірному телеграфу швидко розносилися чутки, що езуїтське беріївське послаблення закінчилося і ті самі звільнені поверталися знову сюди, але вже з довгими строками.

Будь проклята ты, Кольма,
Что названа чудом планеты,
Сойдешь поневоле с ума,
Отсюда возврата уж нету.

Він зрозумів: шлях додому відрізаний. Якщо не хочеш заплатити колючим дротом за коротке щастя бацити рідні обличчя.

А далі в його книзі життя свою сторінку перегорнула війна. Виїзд з Коліми було заборонено. Та й куди — Київ за лінією фронту. Заборона поширювалася до кінця війни «через брак трудових ресурсів». У 44-му йому вдалося здійснити, здавалося б, неможливе: він покинув цю юдоль сліз. Учитель Іванов знову викладає улюблений предмет у восьмих — десятих класах шкіл Крайньої Півночі.

Прийшла Перемога, величезне її щастя, її надії на зміни в країні, які 4 роки живили людей в окопах, в тилу і навіть тут. Проте в житті не змінилося нічого. Десять тисяч кілометрів так і лежали між ним і домом, а по них розтяглися через широку рідну країну арештантські ешелони. Чистили вже за війну — тих, хто був у полоні, у концтаборах, лише змінювали адреси. Везли второваною дорогою партизанів, не зафіксованих центром, оточенців із самодіяльних підпільних груп, штрафбатівців, бійців закордонних загонів Опору. Шпигуноманія розросталася. Чесних, відданих людей, яких круговерть воєнної долі крути-

ла, розкидала по світу, неприємних від ран залишала в полоні, не допалила в крематоріях, ламала, та не переламала, везли в одних загратованих «телятниках» з поліцаями, старостами, з гітлерівськими прислужниками, з катателями зондеркоманд.

Іванов викликав дружину з дочкою до себе: якось проживемо й тут. Але через хворобу Міра Дмитрівна не мала змоги рушити з України в далеку путь вічним, як любов, кайданним шляхом декабристок.

Невдовзі почали відпускати на «материк», на побачення. Під чесне слово. Багато хто з вільних їхав і — не повертався. Він повернувся з дружиною і з дочкою. Старомодний кодекс честі не дозволив порушити слово. За зиму хвора дружина в суворому кліматі ще більше ослабла. Треба було рятуватися. До Києва наважився дістатися з сім'єю в голодному 1947 році. І, звичайно, не здобув ні прописки, ні роботи. Для проживання дозволено лише 50-кілометрову зону за Києвом.

Єдиною відрадою за багато холодних і голодних ночей була зустріч з Максимом Рильським. Колишнього учня, який наче з того світу об'явився, він прийняв з усією теплотою душі.

З превеликими труднощами Іванов улаштувався на заводі бухгалтером. Але жити довелося в Клавдієвому, Мотовилівці, потім у Боярці.

Старий учитель спробував допомогти. Коли Рильський довідався, що Ваня Іванов намагається повернутися до вчительської роботи, але з оформленням нічого не виходить, він, не вагаючись, написав рекомендаційного листа заступникові міністра освіти Філіпову. Не злякався прикрити своїм авторитетом колишнього політв'язня, «троцькіста», «ворога народу». А була ж уже над ним самим занесена державна десниця Лазаря Кагановича, який от от приліпить уславленому поетові ярлик, наче колимську бирку.

Далі дихати стало трохи легше — вдалося посісти скромну посаду шкільного бібліотекаря в Боярці. Харч такий-сякий, не ситніший від бухгалтерського, зате він серед улюблених книжок, цієї неминущої першої любові життя, і — серед дітей. Отже, з 1951 р. і до виходу на пенсію

в 1971-му Іван Іванович Іванов у Боярській середній школі № 1.

Внутрішньо щасливий у своєму царстві книг, він поривався до покликання — до вчителства. Але без папірця ти не людина. Скромний бібліотекар з Боярки, з двома курсами франко-романського факультету УІЛО, самотужки давно вже оволодів університетським курсом. Але скоро поривання душі він підкріпить дипломом заочника педінституту. Однак дітей йому не довірили. Пізніше начальство змилювалося. Дозволило викладати у вечірній школі. Дорослих, мовляв, колишньому зеку важче збити з праведного шляху. Та після якоїсь чергової інспекції з перевіркою анкет його усунули від викладання.

Дорослі учні вже розібралися, що до чого і якого педагога їх позбавляють. Усім класом поїхали в райвно і добилися, щоб учитель закінчив навчальний рік.

А бібліотека, з якої Іван Іванович зробив водночас і краєзнавчий музей, давно вже стала осередком духовного життя школи. А сам бібліотекар — магнітом для всіх, хто мав потяг до книги, до знань, до культури.

Наприкінці літа 1958 р., коли садки важніють яблуками, а в школі всюди пахне фарбою, якою підновлюють парти перед початком навчального року, прийшов нарешті папірець ціною в життя:

«Справу по звинуваченню Іванова Івана Івановича, 1911 р. народження, який працював до арешту викладачем Роменської середньої школи № 4, переглянуто президією Сумського обласного суду 2 липня 1958 року.

Постанову особливої наради від 9 березня 1937 р. щодо Іванова Івана Івановича скасовано, а справу припинено за недостатністю зібраних доказів.

Гр. Іванов Іван Іванович реабілітований.

Заст. Голови Сумського
обласного суду (Костенко)».

Реабілітація. Повне повернення в стан живих.

Але зверніть увагу на формулювання: «за недостатністю зібраних доказів». Цілком правосудна з юридичної точки зору, вона, загальновживана тоді в подібних справах формула, була негуманна, некоректна щодо безневинно

скараних, змучених людей. Буцімто пришта вісідчим вина таки була, лише недостатньо зібрано доказів. Наче Сталін ще зловтішно і мстиво посміхався у прокурені вуса і сталево зблискував окулярами, мов наручниками, речник його кривавої «юриспруденції» Вишинський, наче не минулася епоха загальної підозрілості, коли ворогом можна було вважати кожного, на кого виписано ордер, а ордер, послуговуючись словами ежовсько-беріївського чекіста з останнього роману В. Гроссмана, можна виписати на кожного.

Учитель-словесник І. І. Іванов міг би, певно, стати літератором. Він мав для цього всі підстави. Принаймні те, що ми можемо зараз прочитати, написано впевненою, інтелігентною, цілком професійною рукою, часто вражає точністю слова, вивіреною інтонацією, спостережливістю, умінням передати настрої людини і природи, відтворити психологічний стан душі, а головне — відданістю людям. Однак щонайменше хотілося б зараз підходити до твору з якимись «мірками». Не той випадок. За дебют у 77 років плачено надто високу ціну.

Написати «Колиму» І. І. Іванов вирішив ще у 1958 році. Та хвороба не дала змоги вчителеві дописати свою колимську одіссею, обірвала рукопис на півслові. «За кадром» залишився його останній, третій, зеківський рік — «найстрашніший з усіх», як устиг написати Іван Іванович на вже надрукованих сторінках.

На превеликий жаль, І. І. Іванов уже ніколи не побачить своєї книги. Осиротіли аркуші з ерршами, написаними на далекій Колімі, ціла пака колимських краєвидів аквареллю, гуашшю та сангіною, помальованих уже «вольняшкою».

І все ж у його «Коліми» щаслива літературна доля. Нечасто трапляється, щоб перший же опублікований твір нікому не відомого автора нетерплячі читачі рвали буквально з рук. В анкеті «Літературної України» кілька поважних критиків згадували його як безперечно подію літературного року. Читач негайно зреагував спраглим попитом на те, що І. І. Іванов мало не першим почав заповнювати білу, а точніше — криваву пляму в українсь-

кій літературі про лиховісні табірні часи, про колимську трагедію.

В осиротілому письмовому столі так і залишилися в шухляді повість-есе про художника Костанді, вірші, літературознавчі рукописи, здебільшого недовершені через жорстокий інсульт.

Отака остання сторінка у книзі цього важкого, поламаного зловісною волею, життя.

ДУДКА
Микола Григорович
(народився
у 1913 р.)

*Сільський вчитель, після ув'язнення — зоотехнік.
У 1938 р. безпідставно репресований і засуджений до десяти років позбавлення волі в таборах. У 1948 р. звільнений.
У 1988 р. повністю реабілітований.*

**Вимагаємо суворого суду
над шкідниками мирного соціалістичного
будівництва УСРР**
Слава Україні
Героям слава

ЛЕОНІД ЄФІМОВ

„ВРОГО НАРОДУ“ З СЕЛА СТАЙКИ

Понад півстоліття — а саме з 26 лютого 1938 р. до 30 травня 1988 р. — Микола Григорович Дудка вважався «ворогом народу». І хоч поняття це давно вже вийшло з ужитку, прокляття 58-ї статті Кримінального Кодексу УСРР тяжіло над ним аж до наших днів. Бо на неодноразові клопотання про реабілітацію він незмінно одержував відповідь, що підстав для зміни вироку немає. Остання відмова датована січнем 1988 року.

Що ж це означає? А означає це те, що в діях Миколи Григоровича, засудженого «до позбавлення волі у виправно-трудовах таборах віддалених місцевостей СРСР строком на 10 (десять) років», був наявний склад злочину. Принаймні за Кримінальним кодексом УСРР, який набув чинності 1 червня 1927 р., вчинок Дудки кваліфікувався як «пропаганда та агітація, яка містить заклик до повалення, підризу або послаблення Радянської влади... поширення або виготовлення, або зберігання літератури того ж змісту».

Ознайомившись з кримінальною справою № 2026, я знову переконався в тому, що не може бути нічого гіршого, ніж упередженість. Не приховую, що сподівався знайти тут докази обмови Миколи Григоровича та формального

ставлення до своїх обов'язків тих, хто розглядав його клопотання. І справді, важко було повірити, що в с. Стайки Ржищівського району Київської області могла опинитись людина, котра закликала до повалення Радянської влади або ж виготовляла літературу «того ж змісту».

Та ледве я почав знайомитися з матеріалами справи, як одразу натрапив на протокол, з якого випливало, що в хаті Дудки «начальник Ржищівського райвідділу НКВС Кальчевський в присутності голови сільради здійснив обшук, виявивши:

1. Паспорт.
2. Три контрреволюційного змісту листівки, які закликають до виступів проти Радянської влади.
3. Різне листування (не становить інтересу)».

Зважимо на те, що це були не «зізнання» обвинуваченого, вибиті на слідстві, а неспростовні речові докази. Ці три «листівки», написані рукою Дудки, цілком тягли на виняткову міру. Інша річ, чи можна їх витлумачувати як контрреволюційні, але це вже питання оцінки. У цілому ж ніби виходить, що відповідно до діючих на той час законів Дудку було засуджено недаремно.

З протоколу допиту М. Дудки від 12 вересня 1937 р.:

Запитання: У вас при обшуку вилучені листи контрреволюційного фашистського змісту, в яких міститься заклики до повстання проти Радянської влади. Листи ці підписані вами. З якою метою ви їх виготовляли?

Відповідь: Я підтверджую, що вилучені у мене при обшуку контрреволюційні фашистські листи писав я — Дудка Микола. Я мав намір розіслати їх поштою деяким особам. Один з таких листів я надіслав моєму знайомому Марголіну Йосипу — райагроному Ржищівського району.

Запитання: Кому ви зачитували виготовлені вами контрреволюційні листи?

Відповідь: Виготовлені мною контрреволюційні листи я зачитував учителям школи в с. Стайки Ржищівського району, де працював...

Запитання: З ким у вас були контрреволюційні розмови, їх зміст, де, коли і за яких обставин були ці розмови?

Відповідь: Контрреволюційні розмови зі мною вів мій

дядько лікар Ржищівської лікарні Дудченко Дмитро Іванович і гр-н Ремизовський Іван Борисович, службовець однієї з установ Ржищова... У розмовах зі мною Дудченко Дмитро Іванович був дуже обережним, але свої контрреволюційні настрої він висловлював мені. На зняття з роботи і виключення з партії ворогів народу Дудченко сказав: «І хто тільки залишиться у керівництва? Вчора Гамарник покінчив самогубством. Сьогодні Черв'яков, а скільки ще буде завтра»... Він розповів, що йому як лікареві робітники скаржилися на погане соціальне забезпечення. Дудченко Дмитро говорив про радянські позики як про засіб «вибивати» гроші у населення, порівнюючи при цьому радянські позики з царськими податками. Дудченко говорив, що багато ще є державних працівників, не задоволених Радянської владою... Він говорив, що стахановські норми — це норми сильного робітника і що з ними не кожен робітник впорається... Дудченко говорив, що є тільки «аллуйщина, славослів'я»... що на з'їздах бояться виступати проти партії, а говорять лише про «монолітність партії». Так, говорить Дудченко, партія існувати не може».

Я наважився майже повністю процитувати цей документ як безцінне свідчення того, про що думали в Стайках у 1937 році.

Навіть не так важливо, чи це думка дядька Дмитра Івановича чи самого Дудки. Вже сам факт, що в маленькому населеному пункті хтось не лише мав таку точку зору на перебіг подій, а й висловлював її вголос, певною мірою змінює наші уявлення про стан тодішньої громадської думки. Мабуть, не всі були засліплені і не всі залякані.

Звичайно, показання небожа могли коштувати лікареві Дудченку життя. Але оскільки з дальших матеріалів справи видно, що Дудка ставився до свого дядька з належним пієтетом, то можна лише здогадуватися, за яких умов відбувався той допит. Сам Дудка цієї теми уникає. Каже лише, що бити його — не били. А втім, існує багато інших способів фіксувати саме ті показання, які потрібні слідчому і без биття. «Зізнання» не обов'язково «вибивались», і взагалі всупереч розхожій думці тодішній НКВС зовсім не складався з самих тільки катів. Але кожен мав «план

по ворогах народу», кожен його виконував у міру своєї старанності.

Скажімо, підслідний говорить одне, а слідчий записує в протокол інше, розраховуючи на те, що більшість підписує їх, не читаючи. А коли читають, то навряд чи здатні у стані, який ми нині називаємо стресовим, щось зрозуміти з прочитаного.

Дудка подробиць того допиту не пам'ятає. Проте весь жах політичної ситуації в країні тоді полягав, мабуть, у тому, що в існування масового підривного руху найменше вірили самі функціонери НКВС. Хто, хто, а вони добре знали ціну кожному зізнанню.

— Я розумію, що ви не ворог народу, але ворога народу з вас будь-що зроблю,— говорив Миколі Григоровичу слідчий. І зробив, не докладаючи до цього особливих старань. Бо чотири листівки Дудка все-таки написав.

За яких же умов учитель з с. Стайки, забутий на той час Богом і людьми, наважився висловити незгоду з політикою партії?

У країні дедалі зростала соціальна ейфорія, що відбувалася під лозунгом будівництва світлого майбутнього. На XVII з'їзді партії ще зовсім молодий М. С. Хрущов виголосив типову культову промову, на всі лади вихваляючи геніального вождя. Виголосив щиро, бо тим самим відбивався рівень тогочасної громадської свідомості. А Радек написав свою суціль апологетичну книгу про Сталіна «Зодчий соціалістичного суспільства» (що, однак, не допомогло йому уникнути табору, де він через кілька років загинув).

Сталін ставав об'єктом мало не язичеського поклоніння. А в с. Стайки жила людина, котра довірила паперу те, про що думала, хоч це означало добровільно покласти голову на плаху.

То був самий пік репресій. Уже на вимогу Вишинського — «розстріляти скажених собак усіх до одного» страчено Зінов'єва і Каменєва. Десь у підвалах Луб'янки загинули Тухачевський, Якір, Уборевич, Корк. По справі антирадянського правотроцькістського блоку уже заарештовано Бухаріна, Рикова, Крестінського, які «зізналися» в найсмертельніших гріхах.

Те, що вчинив Дудка за тих умов, і справді було са-могубством. Що писалося в листівках, які, за визна-ченням начальника Ржищівського райвідділу НКВС Кальчицького, «виготовляв» Микола Григорович, видно з протоколу допиту вчителя А. Ляшенка: «Коли ми прийшли до Дудки, показував свідок, він розпочав чи-тати уривки з цього листа. Уривки ці мали явно кон-трреволюційний характер, оскільки вихваляли ворогів народу Тухачевського, Якіра та ін. і паплюжили вождя партії Сталіна», а також вчителів В. Вороценка та І. Шестопала. І це було тоді, коли Сталіна обожнювали всі, навіть мертві.

Простий сільський вчитель Дудка Сталіна не обожню-вав. Через кілька днів після засудження Миколи Григоро-вича улюбленець партії Бухарін скаже такі слова на про-цесі у справі «антирадянського правотроцькістського бло-ку»: «...Мої контрреволюційні співники і я на чолі їх ро-били спробу вбити справу Леніна, яку продовжує Сталін з таким велетенським успіхом».

Про самого Бухаріна в «листівках» Дудки нічого не-має. А ось у тому, що Сталін продовжує справу Леніна з таким велетенським успіхом, він висловив цілком обгрун-тований сумнів.

Це була не фраза, кинута мимохідь, не політичний анекдот, пошепки розказаний в курилці.

Це була позиція.

— Звичайно, нікого до повстання у с. Стайках я не закликав,— зауважив мені Микола Григорович.— І те, що писав про незгоду з політикою Сталіна, лише відбивало моє розуміння внутрішніх подій. Коли дізнався про те, що розстріляли кількох уславлених командармів, мене бук-вально підкинуло...

Так і сказав: «підкинуло». Тобто Сталін повірив сфаль-сифікованому німецькою розвідкою документу про те, що Тухачевський — зрадник, а Микола Григорович не пові-рив. Хоч на той час мав усього сім класів освіти, що вважалося достатнім для викладання історії в школі.

Не повірив і негайно з цього приводу написав листа, який був адресований районному агроному Марголіну.

Коли Марголін цього листа одержав, його теж ніби

підкинуло, хоч з мотивів, зовсім протилежних тим, які спонукали до дії Дудку.

У агронома Марголіна було принаймні три виходи: або згодитися з думкою Миколи Григоровича, або зробити вигляд, що ніякого листа не одержував, або, зрештою, віднести його в райвідділ НКВС. Він обрав третій. Я не знаю, чи живий зараз Марголін, але те, що він зробив, за загальнолюдськими мірками — огидне.

На що ж розраховував Микола Григорович, поділившись із давнім товаришем своїми думками? Власне кажучи, ні на що. І та одна «листівка», яку одержав Марголін, і ті три, які не мали ще своїх адресатів, були приречені опинитись у сейфі молодшого лейтенанта держбезпеки Кальчевського.

Та навіщо ж було це все?

Я знову хочу ввести події в контекст епохи. За 20 років до того, як прозрів Хрущов, чия мужність ще належно не оцінена,— він знешкодив і мертвого Сталіна, і живого Берію, що, звичайно, було незрівнянно важче,— у с. Стайки знайшлася людина, котра заперечила Сталіну.

Отже, Дудка випередив свій час принаймні на два десятиріччя. Поки з найвищої трибуни в країні не було вперше розвінчано Сталіна. Потім був зроблений «задній хід». В «Історії Комуністичної партії Радянського Союзу», виданій у 1974 р., зазначається, що жовтневий пленум ЦК КПРС (1964 р.), який усунув Хрущова і обрав першою особою в партії Брежнєва, «висловив непохитну волю суворо зберігати і розвивати ленінські норми партійного життя і принципи керівництва». А все, що накоїв в країні Сталін, обережно кваліфікувалося лише як зловживання владою. Так що Дудка випередив свій час майже на півстоліття, доживши до тих днів, коли Сталіна було розвінчано вдруге і, слід сподіватися, це остаточно.

Того ж самого дня, коли надійшов «сигнал», за Дудкою приїхали, скрутили йому руки за спину і кинули в камеру попереднього ув'язнення, що навпроти церкви, де Миколу Григоровича хрестили. Збереглася вона й донині. Не Луб'янка, звичайно, але свою функцію теж виконувала, як належить. Людина — винна вона чи невинна на цій стадії

розслідування, ще невідомо, — висмикувалась із звичайного соціального середовища і потрапляла в скотські умови.

Отож сидить Дудка навпроти церкви і чекає на розстріл. Тоді розстрілювали взагалі нізачо. А у його справі в наявності чотири примірники кричущого компромату, який пече руки не лише агроному Марголіну, а й самому молодшому лейтенанту держбезпеки.

«Розстріляють», — вирішив Дудка і вперше з того дня, коли почав складати крамолу, злякався. Адже тоді йому було лише двадцять три роки. І він робить заяву, що звів наклеп на вождя товариша Сталіна лише для того, щоб потрапити до табору, бо в нього був непорядкований побут, а у таборі є хоч дах над головою і регулярно годують. Оскільки ж ніякого більш-менш прийняттого пояснення своєму вчинку знайти не міг, вигадав отаку версію, над якою, мабуть, посміялись і в НКВС. Що ж до своєї житейської невлаштованості, то йому згодом була надана можливість належним чином оцінити побут Колими.

Приборкати Миколу Григоровича було неважко. За нього не заступалась світова громадськість, як, скажімо, за жертви гучних політичних процесів, які тоді відбувалися в Москві і на яких хоч зберігалася видимість дотримання кримінально-процесуальних норм. З Дудкою було просто: як сам розповідає, вже на першому допиті на нього нависли ярлик «ворога народу», з яким прожив півстоліття.

Що, власне кажучи, означає «ворог народу», у Стайках до ладу ніхто не знав. Але сама по собі ця вигадка належить до непересічних. Бо якщо Дудку судили б за опір політиці Сталіна, то в очах декого він міг набути ореола правдолюбця і страстотерпця. Ну, а коли оголосили, що Микола Григорович проти народу, то він став ворогом всіх і кожного окремо.

Так, ніхто, напевно, не знав, за якими саме ознаками слід виявляти антирадянські елементи на селі, але оскільки це була чергова загальнодержавна кампанія, то, як і на кожну кампанію у Стайках, відгукнулись охоче.

Звичайно, одного Дудки для успішної звітності про боротьбу з ворогами народу було не досить. І тому схопили ще кількох місцевих учителів. Отак у малому населеному пункті Стайки, котрий не можна відшукати не лише

на жодному глобусі, а й на географічній карті України, викрили згуртовану антирадянську групу, яка становила велику небезпеку для існуючого ладу.

Розслідування розгорталось успішно, бо перелякани підслідні ладні були засвідчити все що завгодно. Як наслідок у справі з'явився такий документ:

«Постанова

с. Ржищів 28 жовтня 1937 р., уповноважений Ржищівського райвідділу НКВС УРСР Сивозалезов, розглянувши матеріали про злочинну діяльність гр. Дудки Миколи Григоровича, 1914 р. народження, яка виявилась у тому, що Дудка Микола Григорович, будучи контрреволюційно настроєний, виготовляв і поширював контрреволюційні листівки із закликом до повалення Радянської влади, вербуючи і готуючи групу людей для спільної контрреволюційної діяльності» і т. д.

Отже, постановою оперуповноваженого Сивозалезова було порушено кримінальну справу ще проти чотирьох учителів — А. Ляшенка, І. Шестопала, Ю. Полякова, В. Ворощенко.

У всіх чотирьох зробили обшук, з приводу чого було складено відповідні протоколи, де у графі «що вилучено» зазначалось:

- у Ворощенко — «конспекти з хімії»;
- у Полякова — «нічого немає»;
- у Шестопала — «нічого немає»;
- у Ляшенка — «нічого немає».

Тобто нічого немає, що могло б мати значення у справі. Вивчивши конспекти з хімії, оперуповноважений Сивозалезов явної антирадянщини в них не виявив. Що не завадило йому взяти Ворощенко під варту так само, як і його колег. Таким чином, майже вся інтелігенція с. Стайки опинилася за ґратами, що, безумовно, свідчило про успіх місцевих органів у викоріненні крамоли.

Так, докази були непотрібні, оскільки Вишинський проголосив презумпцію невинності «буржуазним мотлохом». Хоч був освіченою людиною і, безумовно, не міг не знати, що цей фундаментальний принцип права був сформульований ще в Дигестах Юстиніана, датованих VI ст. до н. е., і саме з тих пір вважається безцінним надбанням людської

культури. Але за цим принципом людина вважається невинною доти, доки не доведена її провина. Виходячи з цього не можна було б розстріляти або заслати на Колиму жодного «ворога народу». І тоді Вишинський у своїй книзі «Теорія судових доказів» висуває тезу про те, що «вимоги закону можуть суперечити вимогам живого життя», що є не чим іншим, як проповіддю войовничого беззаконня.

Жодних доказів не було, але за «вимогами живого життя» заарештували і лікаря Д. І. Дудченка. Він був винний вже в тому, що доводився дядьком Миколі Григоровичу. Попередньо примусили Дудку дати на нього компромат.

Залишили у спокої лише маму Дудки — Любов Олексіївну, котра через свою святу простоту навряд чи могла становити інтерес для іноземної розвідки. До речі, це була єдина людина, яку не змогли залякати на слідстві.

Здавалося, що весь світ збожеволів. Не тільки слідчі, що торочили таке, чого не почувеш в гарячковому стані, а й самі судді, які споконвіку вважались жрецькими неупередженості і завжди були останньою надією всіх несправедливо обвинувачених. Що збожеволіли й адвокати, котрі за відповідний гонорар мали обстоювати інтереси своїх підзахисних, але не лише кидали їх напризволяще, а й, по суті, допомагали звинуваченню.

Усі учасники «контрреволюційного підпілля» з с. Стайки, яке складалося з п'яти вчителів і одного лікаря, знову ж таки у значно зменшеному масштабі ніби відтворювали долю розгромленої московської інтелігенції. Я читав стенограму процесу «антирадянського правотроцькістського блоку» і, звіряючи її з нашою провінціальною справою, був вражений деякими збігами:

Із стенограми процесу в справі «антирадянського правотроцькістського блоку», засідання 2 березня 1938 р.:

«Гринько (нарком фінансів.— Авт.):

— На довіру я відповів зрадою, чорною, як ніч, і партії, і батьківщині, і Сталіну... Я наважусь сказати про мою радість з приводу того, що нашу злочинну змову розкрито!»

Та радів з приводу викриття не лише колишній наркомфін. Раділи геть усі, кого серед ночі витягували з ліжка.

Із справи про «контрреволюційну організацію в с. Стайки»:

«Дудка. Я дуже задоволений, що разом з цією компанією не встиг продовжити свою діяльність, оскільки був своєчасно заарештований».

У Москві, як і в Стайках, обвинувачені на кожному кроці відмовлялися від своїх попередніх показань.

Із стенограми процесу в справі «антирадянського протроцькістського блоку», засідання 3 березня 1938 року:

«Крестінський (заступник наркома закордонних справ.— Авт.):

— Учора під впливом миттєвого гострого почуття уявного сорому я не в силах був перед лицем світової громадської думки сказати правду, що я весь час вів троцькістську боротьбу».

Тепер стало відомо, що у перерві між судовими засіданнями Крестінського катували. Чи катували вчителя Ворощенко, я не знаю, але на черговому допиті він теж говорив протилежне тому, що показував напередодні.

Із справи про «контрреволюційну організацію в с. Стайки»:

«Ворощенко: Так, я слідчому на першому допиті дав неправдиві показання. Я справді був присутній, коли Дудка Микола у присутності вчителів Шестопада і Полякова читав контрреволюційного змісту листівку, в якій вихваляв ворогів народу Любченка, Якіра, Тухачевського, Троцького і паплюжив ім'я вождя партії товариша Сталіна, тим самим зводячи наклеп на радянську дійсність».

Отже, вчитель Ворощенко — і не будемо, виходячи з відомих нам фактів, його надто суворо нині засуджувати — не лише «підставив» Миколу Григоровича, а й двох інших учителів — Шестопада і Полякова.

У свою чергу Микола Григорович теж ніби не щадив своїх колишніх колег, вправляючись у таких свідченнях.

З протоколу допиту М. Дудки:

«...замість того, щоб викрити мене, поставити мене на правильний шлях, з якого я схибнувся, не зробили цього,

а, навпаки, Ляшенко схвалював мій настрій, висловлений в листі...Шестопал лише попередив мене, «що з такими листами слід бути обережнішим!» І тим самим дав зрозуміти, щоб я свою контрреволюційну діяльність більш законспірував... » і т. д.

І тільки Ремизовський, про якого я вже згадував, зберіг почуття власної гідності, сказавши про Дудку: «Судячи з його розмов, він був цілком радянською людиною».

Недарма кажуть, що витoki наших вчинків слід шукати в нашому минулому. Ще десь за рік до того, як Микола Григорович заходився виготовляти антисталінські листівки, він був курсантом Московського танкотехнічного училища. Але танкістом йому стати не судилося. Якось його запросили до начальства і поцікавилися, що він мав на увазі, коли в курилці висловив незадоволення товаришем Сталіним. Тоді Миколу Григоровича послали на психіатричну експертизу. Бо яка ж нормальна людина може сказати подібне про кращого друга Радянської Армії. Експерти визнали його цілком нормальним. Але, щоб не роздувати справу, Дудку з училища відрахували як такого, у якого недостатній бойовий дух.

Судила Миколу Григоровича та його «спільників» спецколегія Київського обласного суду. Як розповідає сам Дудка, у залі судових засідань було двоє дверей. Одні вели в зал, другі із залу — на Колиму.

Після оголошення обвинувачення головуючий пропонує дати показання по суті справи, і Микола Григорович несподівано заявляє, що свого дядька Д. І. Дудченка обмовив, що ніякого контрреволюційного впливу він на нього не справляв і всі заборонені думки — це його власні, а приписав він їх Дмитру Івановичу тому, що його примусив слідчий.

Але з причин, що їх зараз встановити неможливо, Дудку, котрий раптом став некерованим, у підвал не кинули. Чи то постать виявилася не досить одіозною, чи то слідчий втомився.

Одним словом, як би то не було, а лікаря Дудченка Микола Григорович цього разу врятував. Суд виніс йому виправдувальний вирок, що було рідкісним не лише тоді, а й вважається рідкісним й донині. Та через кілька місяців

його розстріляли за участь у міфологічній «Спілці визволення України».

Сам Дудка одержав десять років Колими. Безумовно, йому неабияк пощастило. Бо листівки, де паплюжилось ім'я товариша Сталіна, вважалися таким смертельним гріхом, що за них і розстрілу було мало. І все ж таки обійшлося. Всього десять років Колими! А інші підсудні одержали і того менше, в основному за те, що знали про листівки, але не повідомили кого слід.

І ще важливо зважити на те, що по статті, за якою його обвинувачували в організаційній діяльності, спрямованій на повалення Радянської влади, Дудка був виправданий. Йому інкримінувалася тільки антирадянська пропаганда.

Отже, лише тому, що Микола Григорович уголос сказав те, про що думав, кинули його у зону вічної мерзлоти, обгороджену колючим дротом. І він категорично не згоден з тим, що життя за цих умов було виживанням. На його думку, виживання передбачає, що людина або група людей, опинившись в екстремальних умовах, прагне будь-що утриматись «по цей бік». Утриматись навіть тоді, коли, здається, вже вичерпаній весь запас міцності, закладений в людину природою.

На копальні «Качиній» і в таборі, що її обслуговував, навпаки, як правило, не виживали.

Хоч попри всі розхожі уявлення, цей табір зовсім не був задуманий як фабрика масового знищення. Тут не було крематоріїв і на пам'яті Дудки нікого не розстрілювали. Тут нікого навмисне не морили голодом. Навіть обморожені і дистрофіки вмирили своєю смертю. Незважаючи на те, що користі від них не було ніякої, хліб і баланду на даний контингент виписували за нормами.

Тим більше, табірна адміністрація мала всіляко оберігати кожного ув'язненого, бо копальням конче потрібна була дармова робоча сила. Репресивна машина виробляла її вдосталь. Але етапування на Колиму коштувало дорого — зокрема ешелон з Дудкою йшов понад два місяці до Владивостока, а потім ще пароплавом, — і тому надійшла команда «берегти кадри». Які, сказав товариш Сталін, вирішують усе.

Вони, безумовно, витримали б і ще важчу працю, і ще більші морози, якби зрозуміли те, що з ними відбувається. У Дахау чекали на маршала Жукова. На копальні «Качиній» були в полоні у своїх, і чекати визволителів було нізвідки.

— Ми вмирили не тому, що нас вбивали, а тому, що ми не хотіли жити, — говорить Дудка.

Напевно, Колима була обрана як табірна територія передусім тому, що тут виявили багаті родовища золота. І вже само по собі вийшло, що колимський холод став додатковою мірою покарання, припинюючи людську гідність не менше, ніж сам режим.

Микола Григорович Дудка, який тяжіє до літературного слова, уривками пише спогади. На одному з зошитів заголовок: «Мої записки, нотатки і курсиви». І хоч дещо тут під явним впливом Варлама Шаламова, Анатолія Жигуліна, Івана Іванова та інших літераторів-колимчан, редагувати Миколу Григоровича, звичайно, резону немає. Ось дещо із записок М. Дудки: «Так, я чомусь вижив. На відміну від безлічі моїх товаришів, котрі падали, як мухи, і котрим доля уготовила лягти під сопку з фанерною биркою на лівій нозі з особистим номером. Яка іронія долі! Тут, у вічній мерзлоті, тіла їх зберезуться назавжди. Безсмертя за межами життя».

У своїх спогадах Микола Григорович так змальовує умови життя засланців: «Спочатку ми жили у кількох брезентових наметах по двісті чоловік у кожному. У центрі розжарена металева бочка-грубка, вогонь в якій підтримується цілодобово. Але, незважаючи на це, шапка, яка на ніч не знімалася, на час побудки примерзала до брезенту».

Холод був не лише табірним вихователем, а й охоронником. Утекти з Колими було неможливо. «Здається, Сталін п'ять разів тікав із заслання. Тепер не відкидається можливість, що йому з якихось причин допомагали тюремники. Якщо ж ні, то робимо висновок, що царська в'язниця не була нездоланною. Цей недолік каральної системи «кращий друг радянських ув'язнених» враховував. Утекти з його таборів було неможливо. Хоч у нас спроба була. Намагались піти через Якутію. Та вони навіть не

встигли замерзнути. На них половали, як на диких звірів, з собаками, і те, що залишилось від їхнього одягу і від їхньої шкіри, я бачив на табірній лінійці».

Якось Дудка не привітався, як належить, з тутешнім адміністратором. Не звернувся до нього за формою «громадянин начальник», за що був вміщений в ізолятор суворого режиму на три доби. Покарання для покараних. Ось як він згадує про це: «Надворі 30 °—40 °. В ізоляторі так само. Площа 3 × 3,5 метра. «Заходь»,—наказує конвоїр, і двері за мною зачинилися, брязнув замок. Як же вижити? Рішення приходить відразу. Рухатись, хоч і тісно тут, але рухатись. Рухатись безперервно, без зупинки. До знесилення. З кутка в куток, краще по діагоналі, більше кроків. Туди — сюди. Назад — уперед. Як ходять звірі в клітці. Але це не все. Треба ще обманути час. Треба, щоб витримала психіка. Читати вірші. Не вдумуючись, по тисячу разів один і той же рядок. «Однажды в студеную зимнюю пору», «однажды в студеную зимнюю пору»...

Попри вимоги політекономії, функцію загального еквівалента в таборі виконували не гроші, а хліб. Навіть більше — він був тут мірою життя.

У «Качиній» Дудка видобував золото. А втім, саме слово «золото» виголошувати категорично заборонялось, треба було говорити «метал». Так от, той, хто давав стільки металу, скільки передбачалося за нормами, звичайно, одержував більше хліба, ніж доходяга. І утворювалося зачароване коло: чим менше хліба, тим більше виснаження і відповідно менший видобуток.

У Дудки з металом було більш-менш все гаразд, а отже, і з хлібом. Від товаришів по нещастю він засвоїв кілька технологічних премудростей. Коли в породу закладали вибухівку, він вже знав, що це його час. Лець розвіювався амонітний газ, біг з напарником лавою, уважно вдивляючись в лінію спаю. Вона довго тягнулась паралельно покрівлі, доки не падала вниз. На мові геологів це звється провалом. Саме тут, у провалі, нагрібаєш в лоток — і швидше на-гора, де в так званому тепляку здійснюється промивка. Найчастіше його старання винагороджувалося додатковим хлібом.

Та заробити його ще зовсім не означало, що з нього можна буде неодмінно скористатись. «Коли наставав час роздавання баланди й хліба, треба було виявляти максимальну пильність. Інакше вирвуть. Вихід один — негайно їсти з двох рук (або під ковдрою), з'їсти все до останнього доважка, до останньої крихти, щоб дожити до наступного роздавання».

Я зовсім не маю на меті особливо наголошувати на колимській екзотиці, тобто — на табірних жахах. І лише намагаюсь зрозуміти, чому Микола Григорович все ж таки залишився живий, бо і справді ймовірність цього була дуже мала.

Центральна постать у зоні — нарядник. Тут він — бог, цар і табірний начальник. Як правило, вони комплектувалися з кримінальників-рецидивістів. І, як каже Дудка, ще не народився той ув'язнений, котрий перед розводом на роботу міг схватись від нарядника. З пам'яті його поступово стираються обличчя табірних офіцерів, конвоїрів, охоронників. І тільки нарядник може донині з'явитись уві сні в усій своїй реальності. Його і без того хворий хребет не раз зазнавав ударів нарядницького чобота.

Розпитуючи Миколу Григоровича про копальню «Качину» та її вимушених старателів, я всіляко намагався витягти з нього спогад, котрий міг би хоч якоюсь мірою «врівноважити» його оповіді про жадливий табірний побут. «Невже,— питаю,— за десять років перебування на Далекій Півночі нічого не залишилось в пам'яті, крім братських могил і кам'яних карцерів?»

Микола Григорович сумлінно морщить лоба. «Ось візьmemo саморубів. Коли до в'язня приходило відчуття, що черговий змах кайла може коштувати йому життя, він відрубав собі пальці, а то і руку. Сподіваючись хоч на тимчасове звільнення від роботи. І уяв'їть собі, що були лікарі, які відповідні звільнення надавали. Поки не вийшов наказ про те, що будь-яке каліцтво не є підставою для невиходу на роботу». Ось такий оптимістичний спогад.

Але Дудка вижив не лише завдяки хлібові. І, як сам пояснив мені, він вижив в основному завдяки природному відчуттю — гострій цікавості. Є люди, які за складом душі — дослідники. І їх завжди цікавить життя в усіх його

проявах, в тому числі і за колючим дротом. Боронь Боже, нам опинитись на їхньому місці. Але у них не було вибору, і вони пройшли свій каторжний шлях гідно. У тому числі і Микола Григорович Дудка, який доживає свій вік у Ржищеві. На жаль, далеко не в найкращих умовах. Не можна без гіркоти читати його записки і курсиви.

«У чомусь на Колимі було краще, ніж на волі. Лесть я звільнився з табору, як почались мої мандри по рідній землі, справжнє ходіння по муках і страшно принизливе звання «колишній»... Мов холера, чума, проказа... Ось і знайшлося слово: «прокажений».

Ще два роки після звільнення Дудка працював на Колимі по вільному найму. І потім подався до Ленінграда, де мав намір влаштуватись у знайомих. Та де там! Його запросили до міліції, запропонувавши залишити місто протягом 24 годин. Якщо ж не залишить, повернеться туди, звідки прибув. І оскільки міліція не та організація, де схильні до жартів, Микола Григорович негайно скористався з даної йому поради.

Після Ленінграда зробив спробу осісти ще в трьох містах, з тією лише різницею, що звідти йому треба було ретируватись вже протягом 12 годин. Тому що ближче, ніж на 101 кілометр, до ряду населених пунктів наближатися права не мав.

Знайшов собі притулок на Волховбуді, на торфопідприємстві, де умови праці були не кращі за колимські. Потрапив у лікарню.

— У таборі я був свій, а на волі став чужий, — коротко констатує Микола Григорович. І я не відразу зрозумів, що це самооцінка всього його післятабірного життя.

Батьківський дім був у Ржищеві. Де згодом і з'явився, не маючи нічого за душею, крім довідки № 5724/2 про звільнення, найдорожчого на той час для нього документа, де зазначалося, що в разі загублення не поновлюється, за посвідку на проживання не править, і де фотографію звільненого чомусь наклеєно на тому місці, де згідно з позначкою має бути відбиток пальця правої руки. Ось з такою довідкою і почав Дудка звикати до неквапливого тутешнього життя.

Що таке «ворог народу», односельці не знали. Але,

незважаючи на це, ставились до нього не стільки підозріло, скільки поблажливо, як споконвіку ставились на слов'янських землях до колишніх каторжників. Хоч були і такі, що про всякий випадок обходили його.

Мабуть, у тих, хто повернувся з Колими і не зміг протягом десятиріч відновити своє добре ім'я, склався певний табірний комплекс. Звичайно, про всіх не скажу, але у Дудки явно залишилось упередження проти людей у форменому одязі. Він зізнався мені, що ніколи не може позбутися відчуття, що за ним постійно — конвой.

У чомусь Дудка, безумовно, надломився. У погляді прохоплюється настороженість, не любить зачинених дверей і взагалі замкнутого простору. Не любить кабінетів, де за все своє довге життя нічого, крім приниження, не відчував.

Взагалі за характером Микола Григорович, безумовно, гострий полеміст і сперечальник. У свій час не побоявся сперечатись із самим товаришем Сталіним. Але боляче спостерігати, як легко він поступається у будь-якому спорі, не наполягає на своїй думці, хоч нині за це і не належить Колима. Життя явно зіграло з ним злий жарт. Сказав мені не без іронії, що будь-яка людина з папкою під пахвою сприймається ним як начальник.

І, незважаючи на все це, Микола Григорович людина на диво, як тепер кажуть, комунікабельна. У нього аніскільки не згас інтерес до навколишнього світу, не виявляється найменших ознак соціальної апатії, що, відверто кажучи, було б цілком природним. 50 років прожити з відчуттям, що ти людина другого сорту, тут, згодьтєся, привід не тільки для апатії, а й для озлоблення.

Із зрозумілих причин Микола Григорович надзвичайно чутливий до найменших виявів уваги до нього. Реакція на це, відверто скажемо, неадекватна. Навіть ніяково слухати, як він згадує про завідуючу якимсь київським архівом, котра зняла трубку і зателефонувала кудись, щоб дістати інформацію щодо документів, потрібних Миколі Григоровичу для пенсії. Власне кажучи, виконала найелементарніший службовий обов'язок. Але він згадує про цю незвичайну жінку із справжнім захопленням, бо до цього

обійшов дванадцять кабінетів і лише в одному побачив співчуття.

Колима не вичерпалась для нього отими десятима роками, які відбув день у день. Прокляття табору тяжіє над ним і сьогодні.

Я не знаю, ким би став Дудка, якби не табір. Одне безспірно, що свій, сказати б, духовний ресурс він так і не вичерпав. Змолоду прагнув до вчительської кафедри, але так і залишився самоуком, бо в інститут його, звичайно, не прийняли б.

Коли приїхав у Ржищів, зробив спробу влаштуватись у колгоспі на пасіку. Ще у дядька навчився працювати з бджолами. Спочатку не взяли. Але згодом таки влаштувався. Доглядав 250 бджолосімей. За оцінками односельців, мед качав добре. Але під якимось приводом його незабаром звільнили з роботи. Коли запросили в школу читати основи сільського господарства, дехто з учителів застерігав директора: «Та він же «ворог народу».

Йому все-таки вдалося закінчити Всесоюзний заочний сільськогосподарський технікум. І ось уже запрошення в Київську обласну контору бджільництва на посаду старшого зоотехніка. Їздив по районах, виявляв порушення. Тільки той, хто пройшов Колиму, навряд чи здатний на командирські нотки. Микола Григорович кидає контору і повертається на пасіку. Але коли був запрошений в Москву, на ВДНГ, у готель його не пустили. Щось адміністра-тору не сподобалось в його паспорті.

Принизливе буття Миколи Григоровича, в яке його штовхало давнє засудження, навряд чи зазнало істотних змін і сьогодні. Чомусь наша висока громадська чуйність, яка з такою силою поширюється на мертвих, далеко не завжди враховує запита живих.

Чи не тому, що з мертвими легше? Не треба дивитись їм в очі, не треба відшкодовувати їм збитки і взагалі терзатись докорами совісті.

Ні, давайте не будемо робити вигляд, що в усьому винний лише сам Сталін. Бо Сталін особисто про Дудку нічого не знав. Але він мав стільки помічників, які діяли зовсім не за примусом, що вони добрались і до нього. З мовчазної згоди всіх. Так що, називаючи речі

своїми іменами, перед ним завинило все суспільство. І не лише в тому, що 10 календарних років тримало на Колімі. Відтоді все життя Миколи Григоровича пішло під укіс, чим він, безумовно, має завдячувати цілеспрямованій діяльності багатьох людей, котрі через свою некомпетентність, жорстокість або, навпаки, повну байдужість звели його на старість до жалюгідного існування.

У 1967 р. М. Г. Дудка вперше звернувся до Генерального прокурора СРСР у справі своєї реабілітації. Йому чомусь вдалося, що це саме той виток вітчизняної історії, коли можна сподіватися на справедливість. Через деякий час одержав таку відповідь: «Повідомляю, що Вашу заяву, адресовану Генеральному прокурору Союзу РСР з питання реабілітації, розглянуто прокуратурою Київської області і залишено без задоволення.

При перевірці встановлено, що Ви правильно були засуджені в 1938 році.

Підстав для реабілітації немає.

Пом. прокурора Київської області,
радник юстиції
М. Коритова».

Як же так? Людина ще за життя Сталіна висловила рішучий протест проти необгрунтованих репресій! І визнати, що вона за це засуджена правильно, це все одно, що виправдати каральну політику 1937—1938 років!

Йому знадобилося рівно 20 років, щоб з огляду на нову обстановку в країні наважитися на нове клопотання. Але у селище Ржищів надійшла аналогічна відповідь, датована вже 15 січня 1988 року.

Отже, безумовно, створився певний юридичний прецедент. З одного боку, Микола Григорович був засуджений за законами свого часу, коли протест проти внутрішньої політики, безумовно, можна було кваліфікувати як дії, спрямовані на підрив Радянської влади. З другого боку, з точки зору нині діючих правових норм ці репресії визнані необгрунтованими. І якщо закон не усуває каральність діяння, то він має зворотну силу.

Настав вже час докладніше ознайомитись нам з тек

стом, який вийшов понад 50 років тому з-під пера Миколи Григоровича і який так дорого йому коштував, фактично переписавши все життя.

Спробуємо ж уявити собі, що відчула М. Коритова, узявши в руки (1967-го року!) листа Миколи Григоровича до агронома Марголіна.

«Я не можу мовчати в той час, коли гучно кричать інші».

Лист цей — великий, тому наводити його повністю не будемо. Але якщо ми сьогодні болісно вчимося говорити не лише напівправду, а всю правду, варто дати портрет Миколи Григоровича зовсім без гриму, із збереженням усієї його лексики і стилю.

«Я не можу мовчати і тому, що органічно не терплю радянської дійсності. Іскрою, що запалила й до цього досить сухий матеріал, став цілий ряд самогубств наших вождів, гріхопадінь великих державних мужів, славетних військових стратегів... ні, не гріхопадінь, я обмовився, їх не розстріляли, їх по-звірячому вбили сталінські послушники, грузинофіли».

На перший погляд маніфестальна заява Дудки про те, що він ненавидить радянську дійсність, і донині може бути поставлена йому за вину як ворожа вихватка. Але вчитасмося далі в текст його саморобної відозви і зрозуміємо, що, на думку Миколи Григоровича, тогочасна радянська дійсність — це «не диктатура пролетаріату, це не диктатура партії — диктатура Сталіна».

Якщо ж знову зважити на те, що це відкрито сказано в 1937 р., то перед мужністю Миколи Григоровича схилимо голову.

У Прокуратурі республіки рівно через півстоліття після засудження зробили серйозний аналіз справи і вперше дійшли висновку, що М. Г. Дудку покарано безпідставно. Що він зовсім не мав намір кликати «Русь к топору» і лише в такий спосіб висловив свій рішучий протест проти хвилі беззаконня, яка затопила країну. І що явно невдалі рядки, які прохопились в листі Миколи Григоровича 50 років тому, не можуть бути підставою для довічного переслідування людини, котра всім своїм наступним життям виявила повну лояльність до існуючого ладу.

Отже, вивчивши кримінальну справу Дудки, Прокуратура УРСР в особі заступника прокурора С. Х. Литвинчука заявила протест в порядку нагляду на вирок від 26 лютого 1938 року. Протест розглядав пленум Верховного суду УРСР.

31 травня 1988 р. до Ржищева було надіслано довідку на бланку Верховного суду УРСР.

«Постановою пленуму Верховного суду УРСР від 20 травня 1988 р. вирок від 26 лютого 1938 р. щодо Дудченка (Дудки) Миколи Григоровича, який працював вчителем середньої школи в с. Стайки Ржищівського району Київської області, скасовано, а кримінальну справу на підставі п. 2 ст. 6 КПК УРСР припинено через відсутність в його складі злочину.

Гр. Дудченко (Дудка) М. Г. по даній справі реабілітований.

Заступник голови судової колегії
в кримінальних справах Верховного суду УРСР
г. М. Омеляненко».

Поставлено останню крапку в справі, яка тривала з 1937 по 1958 рік. Хоч з величезним запізненням, але все-таки людині повернуто добре ім'я ще за її життя.

У грудні 1991 р. Миколі Григоровичу минуло сімдесят сім років.

Ні, не озлобився, не став байдужим, не згас. Хоч відверто кажучи, й досі залишається пасинком своєї Батьківщини. А він людина, перед якою ми всі в невідплатному боргу.

ХВИЛЯ (ОЛІНТЕР)
Андрій Ананійович
(1897—1937)

Український громадський, політичний і державний діяч, публіцист, літературознавець, засновник Інституту фольклору, етнографії та мистецтвознавства Академії наук України. Трацював першим заступником наркому освіти і начальником Управління у справах мистецтв при Раднаркомі УРСР.

У 1936 р. безпідставно репресований, у 1937 — вдруге заарештований, засуджений до розстрілу. Страчений.

Нині повністю реабілітований.

Трудова інтелігенція
 намагаються суворої
 контроль
 ДМИТРО
 ТАБАЧНИК
 І РУЙНІВНИЦ,
 І БУДІВНИЧИЙ

В нашій плутаній і строкатій, надзвичайно різноликій і жорстоко підстриженій під догматично-ідеологічний гребінець, не до кінця пізнаній та ще й здебільшого прихованій від нас вітчизняній історії останніх присмерково-тоталітарних десятиріч існувало чимало таких парадоксальних персонажів, таких невпізнано-мінливих постатей. Вони при одних політичних вітрах мали одні погляди і обличчя, при зміні ренесансу 20-х чи відлиги 60-х, на злі бурі 30-х чи сльотавий застій 70-х років — діаметрально змінювали їх у залежності від моменту, від політичного клімату, від смаків та пристрастей чергового можновладця. Мінялися течії, і вчорашній архітектор на ниві культурного будівництва ставав несамовитим сапером-підришником, орач чи будівельник перетворювався на паляя результатів власної праці. Ці маленькі й великі, дволикі й багатолікі місцеві боги та божки були (чи намагалися бути) завжди у першій шерензі, завжди крокували під бравурні марші. І поступово втрачали не лише обличчя, а й людські риси, перетворюючись на пошарпаних і жалюгідних маріонеток в театрі історії. Серед них були й люди обдаровані, поза сумнівом, талановиті та яскраві. Але метушня на догоду кон'юктурі руйнувала їх, ставала

нездоланною трагедією всього життя, коли від людини-маріонетки відверталися і друзі, і вороги.

Частина з них, побувавши спочатку в ролі обвинувачів, згодом трагічно загинула з тавром «ворог народу», перетворившись на жертву кривавої сталінської диктатури і вакханалії терору. Імена їхні канули в куряву архівних документів, у поживклі сторінки сірих тек з грифом «цілком таємно». І розповідь наша зараз саме про одну з таких трагічно-парадоксальних, нещасних і жорстоких, зловісних і зраджених постатей українського «відродження» 20-х років, про людину, яка була водночас і невтомним будівничим, і не менш невтомним руйнівником рідної культури.

Андрій Хвиля. Чи багатьом сьогодні знайоме це ім'я? Навряд. І чи не є це ще одним, зайвим, свідченням неблагополучного, а то й трагічного становища з нашою історичною пам'яттю? Адже історія — це не тільки цифри, події, рішення з'їздів, конференцій та пленумів, тобто позитивістське нагромадження фактів, а це насамперед долі і вчинки людей, їх боротьба і помилки, їх трагедії і злочини, без яких немає життя суспільства, живої тканини історичної пам'яті народу.

Саме ім'я Андрія Хвилі — одного з найвідоміших на Україні у 20—30-ті роки партійних та державних діячів — щільно пов'язане з перипетіями культурного будівництва в республіці, з погромами літератури, до яких він доклав руку, з фабрикацією величезної справи-монстра «української контрреволюційної націоналістичної організації» у 1936—1937 рр., у якій кримінальні злочинці в мундирах слідчих НКВС відводили йому одну з провідних ролей.

Виступаючи на серпневому (1937 р.) пленумі ЦК КП(б)У, С. В. Косіор з перших слів приголомшив присутніх:

«Товариші! Коли були розкриті контрреволюційні організації правих і троцькістів і у Москві, і у цілому ряді інших організацій, в тому числі у нас на Україні, коли була розкрита організація Якіра, яку очолювали Якір, Попов, Шелехес та інші, тоді для нас було цілком ясно з цілого ряду показань, що всі ці контрреволюційні організації діяли в блоці, єдиним фронтом і працювали на одного

хазіяна — на германський, німецький, фашизм, на японців і т. п. Одним словом, всі вони працювали на фашистські держави і готували поразку нашої країни на випадок війни. І ось тоді нам всім здавалося дивним, що в цьому ланцюгу контрреволюційних організацій не видно однієї дуже суттєвої організації, однієї суттєвої ланки — української націоналістичної ланки... Здавалося зовсім дивним і неймовірним, щоб тут не було цієї самої ланки — української націоналістичної ланки. Вона мала бути. І ось лише тепер операцією органів НКВС під керівництвом тов. Леплевського на Україні ми, ми цю ланку розкрили...»

Так, генеральний секретар першим привселюдно поставив собі в заслугу фабрикацію разом з енкавеевцями, з ежовськими катами вигаданої організації націоналістів. Кому першому спала на думку «блискуча ідея» поєднати колишніх боротьбистів — членів Української комуністичної партії, прийнятих ще навесні 1920 р. до КП(б)У, з так званою «змовою військових», щоб створити великомасштабну справу і вислужитися перед сталінською бандою, Ежову, Косіору, Балицькому — наркому внутрішніх справ УРСР в 1934—1937 рр., або комусь іншому, встановити сьогодні майже неможливо. Вважаємо, що після страшних процесів 1936 р. на цю підлість було націлено багатьох, особливо керівників республіканських та обласних установ НКВС, які знайшли справжній золотий ключик для блискавичної кар'єри — розкрита «змова» і дорога до нових чинів і нагород відкрита й розчинена. Звичайно, ніякої націоналістичної організації серед колишніх боротьбистів не існувало. Але якщо немає, треба злампічити.

Прийоми були відомі, тож за «справу» взялися з розмахом, добрали імена людей популярних, талановитих. Почалася ця катівська «операція» ще у 1936 році. Першою жертвою державного масштабу став, на наш погляд, член ЦК КП(б)У, начальник Управління у справах містечг при Раднаркомі України Андрій Ананійович Хвиля. Його звинувачували у націоналізмі та контрреволюційності, у відсутності політичної пильності та потуранні «ворогам народу». І в листопаді 1936 р. в Москві під час роботи VIII надзвичайного з'їзду Рад СРСР Хвилю допитували два «сталінських соколи» — Каганович і Ежов. Здавалося

б, доля Хвилі вже остаточно вирішена — але на допомогу, виявивши надзвичайну мужність і порядність, прийшов старий товарищ, голова Раднаркому і член Політбюро ЦК КП(б)У П. П. Любченко. Панас Петрович звернувся безпосередньо до Сталіна.

Ось як про це із злорадістю посіпаки «вождя» пізніше говорив переляканий, тремтячий за власне життя Косіор:

«Любченко тоді врятував Хвилю своїм заступництвом і самого себе підставив! Їздив до Сталіна і таку вів розмову: «Якщо ви мені вірите, то це неправда». І ми ще раз на це пішли».

Сталін змушений був зробити вигляд, що вірить, і Хвилю відпустили. Але єжовська команда на Україні посилює розвиток «націоналістичної справи». Щоб зрозуміти, чому саме Андрій Ананійович Хвиля став першим, з ким намагалися розправитися (пізніше органи надолужать «згаяний час»), кого прагнули зробити відправною крапкою для фабрикації величезної справи, необхідно звернутися до біографії цієї надзвичайно різнобічної, обдарованої і енергійної людини, яка чудово поєднувала в своїй роботі риси державного діяча і вченого, публіциста і партійного працівника, фольклориста і лектора, жорстокого адміністратора-погромника і вишуканого цінителя художньої літератури, енергійного видавця-мецената і суворого цензора.

Андрій Олінтер, який у роки громадянської війни взяв собі гучний та українізований партійний псевдонім «Хвиля», народився 19 серпня 1898 р. в с. Рингач Хотинського повіту Бессарабської губернії у досить заможній селянській родині, що дало йому змогу ще до революції здобути ґрунтовну освіту. У 1915 р. після закінчення вищого початкового 4-класного училища в Хотині Андрій стає студентом Полтавського землемірного училища і того ж року бере активну участь у роботі нелегальних учнівських революційних гуртків, веде переконливу та гостру антивоєнну агітацію серед молоді та солдатів місцевого гарнізону.

У бурхливому сімнадцятому, захоплений революційними ідеями есерів, юнак вступає до Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), згодом примикає до її лівого

крила, яке разом з більшовиками бореться за встановлення Радянської влади. Андрій Хвиля ще восени 1917 р. стає червоногвардійцем, бере участь в організації Полтавської Ради робітничих і селянських депутатів. Активною була й участь молодого революціонера в подіях громадянської війни — як в калейдоскопі, змінюються доручення, посади, регіони: член Полтавського підпільного ревкому в 1918 і завідуючий губернським відділом соціального забезпечення, член губвиконкому, комісар стрілецького полку в Чернігові в 1919 році.

Саме в червні того року він виходить з партії боротьбистів і вступає до КП(б)У. За активну революційну і підпільну діяльність партійний стаж А. Хвилі Чернігівський губком вирішує зарахувати з травня 1918 року. Потім — напружена робота на Волині, Поділлі, де він працював у губвиконкомі, очолював підпільний губком партії, виявивши великі здібності організатора партизанських дій. У дев'ятнадцятому Андрій Ананійович вперше (і досить вдало) пробує свої сили як публіцист — з друку виходить його запальна і досить наївна своєю безкомпромісністю книжечка «Зірвіть ширму» про складні перипетії боротьби з петлюрвцями. Але вже в ній поряд з цікавими фактами і спостереженнями свідка й учасника подій досить сильно відчувається зайва класова запаленість, максималістська непримиренність автора і безпідставна, непорядна жорстокість до своїх земляків, до вчорашніх приятелів, яких розділили вогненні роки громадянської війни.

Провідними напрямками його роботи на Поділлі стала революційна агітація серед частин Української галицької армії, які деякий час допомагали Денікіну, входили до складу формувань Петлюри. Під керівництвом А. Хвилі місцеві більшовики перетягли на свій бік формування УГА. «Наслідком цього, — доповідав Хвиля в ЦК КП(б)У, — був збройний виступ у корпусах козаків і перехід зі зброєю на наш бік... Мета досягнена. Треба тільки негайно висилати працівників для організації червоних галицьких батальйонів».

Згодом з частин УГА було створено три стрілецькі бригади Червоної української галицької армії.

В бурхливих і неспокійних 1920—1922 рр. А. А. Хвиля

працював у Вінниці секретарем Тимчасового губкому партії, завідуючим відділом і секретарем Волинського губкому КП(б)У. Важливим етапом його становлення як майбутнього керівника культурного будівництва на Україні стали два роки, проведені у тогочасній столиці,— він навчався відразу у двох вузах — у Харківському сільгоспінституті та на Вищих курсах при ЦК КП(б)У. Перебуваючи у вирі столичного життя, Хвиля близько познайомився з багатьма молодими літераторами, художниками, вченими. Дедалі частіше виступав у пресі з пропагандистськими, публіцистичними статтями, читав популярні публічні лекції. Навесні 1924 р. був направлений до Одеси, де, очоливши агітпропвідділ губкому партії, розгорнув ефективну боротьбу з неписьменністю та малописьменністю, почав розвивати систему політичної освіти для членів партії, господарників.

Вже тоді, в середині 20-х, А. А. Хвиля здобуває собі вагомий авторитет, стає відомим функціонером. Але вже тоді починають з'являтися у його виступах зайва гострота і безкомпромісність, недоречне прагнення до адміністративно-командних методів керівництва культурою, надмірно односторонній, гіпертрофований класовий підхід до складних явищ і течій в мистецтві, до оцінки того чи іншого діяча культури. З'являються у його виступах і менторський тон, і бажання вчити та наставляти.

Стрімкий злет Андрія Хвилі починається на початку 1925 року. І пов'язаний він був не лише з його здібностями, а й з сильним покровительством дуже впливових друзів. Як ми пам'ятаємо, у листопаді 1936 р. П. П. Любченко прийшов на допомогу Хвилі, відстоявши його від арешту, вирвавши з рук Єжова,— і зробив це голова Раднаркому зовсім не випадково. Адже з Хвилею їх еднали дуже давні і тісні товариські стосунки ще з часів перебування у партії боротьбистів, які потім переросли у багаторічне співробітництво в партійному і державному апараті, що дуже легко простежується, якщо дослідити перипетії біографій обох.

Починаючи з 1925 р., А. А. Хвиля 8 років працює в апараті ЦК КП(б)У — спочатку заступником завідуючого агітпропвідділом і завідуючим відділом преси. Але

з приходом наприкінці 1927 р. на посаду секретаря ЦК КП(б)У по ідеології П. Любченка його становище відразу змінюється. У 1928 р. Хвиля очолює найважливіші, багатопрофільні культпропвідділ та агітпроппресвідділ і стає одним із найбільш впливових людей в апараті Центрального Комітету і одним з керманічів ідеологічної та культурної політики в республіці. Протягом 1927—1937 рр. він обирається делегатом всіх з'їздів Рад України і партійних з'їздів, членом ЦВК УРСР, членом Центрального Комітету та Оргбюро ЦК КП(б)У.

Коли у 1933 р. Любченко поєднує посади секретаря ЦК і першого заступника голови Раднаркому України, а з 1934 — очолює уряд республіки і стає членом Політбюро ЦК КП(б)У, він запрошує А. А. Хвилю перейти разом з ним з апарату ЦК до Раднаркому. Андрій Ананійович погоджується і у 1933 р. стає першим заступником народного комісара освіти України (а в ті роки цей наркомат включав не тільки середню освіту, а й вищу школу, і культурні заклади, і музеї, і чимало наукових установ). Через три роки він отримує, знов-таки при підтримці Любченка, «міністерський портфель» — Хвилю призначають начальником Управління у справах мистецтв при Раднаркомі УРСР, яке виконувало функції нинішнього міністерства культури. Цю посаду займав аж до дня арешту.

Такими були, якщо коротко, щаблі його, на наш погляд, вдалої і цікавої партійно-державної кар'єри, яка так раптово і трагічно обірвалася.

Навіть цей простий перелік дає змогу уявити, що Андрій Ананійович Хвиля протягом тривалого часу брав найактивнішу участь у керівництві розвитком освіти, культури, науки, видавничої справи. Працюючи першим заступником наркома, а фактично одноосібно керуючи всім величезним наркоматом, він сам визначав перспективи і завдання культурного будівництва в республіці, активно втручався в процес створення і життя творчих спілок. А керівництво культурною вимагало величезної ерудити та чимало клопотів, особливо у ті роки.

Це була дуже енергійна людина. Тож і встигав він надзвичайно багато. Його біограф, історик В. П. Замковий підрахував, що лише протягом одного — 1927 р. А. А. Хви-

ля зробив на Секретаріаті ЦК КП(б)У понад 40 доповідей з найважливіших питань культурного будівництва та агітаційно-пропагандистської роботи. І це, підкреслимо, лише за один рік.

Так само й жоден важливий захід, жодна подія у сфері культурного будівництва не проходили без нього.

Встигав він займатися і літературно-науковою діяльністю, працюючи членом редколегій журналів «Критика» і «Молодняк», на сторінках яких часто виступав з науковими статтями, літературно-критичними нарисами, присвяченими вивченню та пропаганді національної святині — спадщини великого Кобзаря, аналізу тенденцій у розвитку тогочасної української літератури. Але знов-таки Андрій Ананійович іноді брав на себе невиправдану і, на нашу думку, малообґрунтовану «сміливість» давати гострі, викликані лише сумнівною політичною кон'юнктурою, політичні оцінки тим чи іншим явищам у літературі, оцінки, які, чесно кажучи, більше нагадували ідеологічні ярлики.

Так, Хвиля вперто й безжалісно громив письменника М. Хвильового, оцінюючи його твори як «контрреволюційне явище»; таврував як зрадників кращих представників української інтелігенції, засуджених у сфальсифікованій справі СВУ; беззастережно і несправедливо звинувачував М. О. Скрипника та О. Я. Шумського у націоналістичних, антирадянських поглядах і діях. Гострими, досить категоричними висновками рясніють окремі сторінки його доповідей на I з'їзді всеукраїнських пролетарських письменників та Всеукраїнській поетичній нараді у 1934 р., випущені окремими виданнями. Але говорячи про все це, ім'я чому пристосуванство, ми маємо пам'ятати, що в країні набирала силу адміністративно-командна система — ставав жорстокішим тиск на культуру, вкорінювалися методи силового керівництва нею. Перетворення мистецтва у придворного співака-холуя, який славив «щастя сталінської великої епохи», відбудувалося й на Україні. Тож з часом, з обставинами змінювався і Андрій Хвиля.

Але оцінювати його лише як чиновника, бюрократа-керманіча від культури теж було б несправедливо і антиісторично. Він був скоріше публіцистом, літератором, дослідником міжнародних відносин і проблем, ніж савонні-

ком. Хоча другим доводилося займатися, на жаль, значно більше.

Але у творчому доробку А. А. Хвилі є і понад 80 книг, брошур, журнальних та газетних статей, присвячених найсуттєвішим проблемам і питанням культурного будівництва і національної політики на Україні. Активно займався він і вивченням творчості Т. Г. Шевченка, у 1934—1937 рр. написавши десяток журнальних статей, велику передмову до «Кобзаря», виданого 1935 р. в Ленінграді, та дві книги: «Тарас Шевченко—великий демократ, поет-революціонер» і «Пам'ятник Т. Г. Шевченку», де висловив свої оригінальні погляди на значення та унікальність творчості геніального поета, її цінність для розвитку культури на Україні. На відміну від інших ці праці приваблюють щирістю, людяністю, відвертістю міркувань.

Були й особисті, суто наукові захоплення у невгамовного Хвилі— він працював у Комісії по виданню творів В. І. Леніна українською мовою, серйозно займався вивченням та пропагандою українського народного фольклору, випустив дві цікаві збірки, які протягом років витримали по кілька видань,— «Українська народна пісня» і «Українська народна приказка». Ці його праці дістали високу оцінку наукової громадськості не лише України. За його активною підтримкою на початку 1936 р. був створений Інститут українського фольклору АН, де він працював директором з першого дня існування інституту аж до арешту, поєднуючи цю роботу з міністерським портфелем.

Займаючись, з одного боку, вивченням та популяризацією української народної творчості, з іншого — як один з керівників культурного фронту підштовхував та примушував літературу і мистецтво покінчити з героїзацією минушини, зокрема козацького періоду історії України, настійно вимагав оспівувати «щасливе сьогодення», сталінську колективізацію, викривати націоналістів.

І в цих суперечностях також Хвиля. Та не стільки він, скільки страшний шлях переродження, яким повів, спираючись на апарат та каральні органи, на підступність і терор, «великий вождь всіх часів і народів». На цьому шляху довелося зазнати і розставання з ідеалами юності, і пряму зраду своїх революційних переконань, і засвоєння

законів «апаратного життя». Таке щеплення із сталінізмом пройшли тисячі, десятки тисяч партійних та державних працівників 20—30-х років. Величезні деформації у першу чергу позначилися на ідеології та культурі, уніфікацію чи сталінізацію якої апарат проводив з потрібною енергією.

Не вдалося уникнути участі «управителя культури» і Андрію Хвилі. Деякі публікації його свідчать, що і він, надриваючи горло, співав осанну Сталіну, пропагуючи та звеличуючи цього ката, що і він брав участь у створенні нестерпної, дикунської атмосфери підозрілості, нагнітання всеохоплюючої шпигуно- та ворогоманії, коли безкінечні пошуки «замаскованих троцькістів», шпигунів, націоналістів, а зрештою й «ворогів народу» вели до розв'язання сталінською клікою масових репресій. Жертвою цієї бойні став через деякий час і сам Хвиля.

Перші сфабриковані процеси, такі, як справа СВУ у 1930 р., справа Білогвардійського терористичного центру у 1934 р., відбувалися, ще коли А. А. Хвиля перебував на вершині державної піраміди. І хоча поглинали вони найкращі сили творчої інтелігенції, він не намагався, побоюючись за себе, якимось перешкодити вакханалії терору. В 1933—1934 рр. під удар у справі Українського націоналістичного центру потрапили його колишні колеги по партії — свідомо фальсифікувалися звинувачення проти колишніх членів УПСР, до якої входив свого часу і А. А. Хвиля, і П. П. Любченко, і В. І. Порайко — заступник голови Раднаркому України та член ЦК КП(б)У, і ще багато інших відповідальних працівників. Зараз є всі підстави вважати, що полювання на колишніх боротьбистів, таємний нагляд за ними почалися ще у 1934 році. Цю операцію, як відомо, готував нарком внутрішніх справ УСРР, комісар державної безпеки 1-го рангу (за сучасними чинами — генерал армії) В. А. Балицький, який ненавидів Любченка і прагнув усунути його. Тож і почав «ліпити» справу з колишніх боротьбистів.

Перша спроба звинуватити А. А. Хвилю у «троцькізмі, націоналізмі та дворушництві» була зроблена ще наприкінці 1935 року. Йому ледве вдалося виправдатися. Щоб врятувати Хвилю, уряд України (тобто той же П. Любченко) представляє його до нагородження орденом — це і ви-

знання чималих заслуг, і публічне вибачення, і зняття безглузких звинувачень.

І дійсно. Вже 23 березня 1936 р. ЦВК СРСР приймає постанову про нагородження Андрія Ананійовича Хвилі орденом Трудового Червоного Прапора.

Невдовзі його призначають на наркомівську посаду. Здається, все. Та енкавееєсівці не вгамовуються — у листопаді 1936 р. допит у Кагановича і Єжова. Любченко знову виручає і вимагає від Косіора захистити талановитого організатора, здібну людину. Але той страшенно боїться Сталіна і потай ненавидить молодого і здібного голову Раднаркому, справедливо вбачаючи у ньому свого конкурента на «можновладця-намісника» України. І починається третя атака на Хвилю. На січневому (1937 р.) пленумі ЦК КП(б)У наклепник і мерзотник Ф. П. Тесленко, який, демонструючи суперпильність, прагнув будь-що зробити кар'єру, знову звинувачує Хвилю у троцькізмі, дворушництві і націоналізмі. Як свідчить В. П. Замковий, «захисаючись від наклепів, А. А. Хвиля нагадав про свою рішучу боротьбу з Шумським і Хвильовим і навіть заявив, що завжди боровся і буде боротися з троцькізмом і націоналізмом».

Навіть боягузливий С. В. Косіор відзначив у своєму виступі: «Що стосується Тесленка, то треба сказати, що він взагалі дуже багато заяв подає, і не скажу, що завжди правильно... Ми вже перевіряли з приводу троцькізму — скільки можна, причому, все те, що казали про троцькізм Хвилі, не підтверджується».

Однак знову для перестраховки було створено комісію при ЦК КП(б)У в складі п'яти членів Політбюро: М. М. Хатаєвича, С. О. Кудрявцева, П. П. Любченка, М. М. Попова і В. П. Затонського, яка ретельно перевірила факти з усіх пунктів обвинувачення А. А. Хвилі й визнала всі їх наклепницькими. Це був червень 1937 року.

Та маховик репресій зупинити вже було неможливо. 13 серпня 1937 р. А. А. Хвилю заарештували (а лише 3 червня обрали на XIII з'їзді КП(б)У членом Центрального Комітету). За тиждень до цього на партійних зборах апарату Управління у справах мистецтв секретар парткому за вказівкою тодішнього першого секретаря Київського

міськкому КП(б)У Кудрявцева поставив питання про виключення Хвилі з партії за троцькізм та націоналізм.

А за два місяці до цього, як ми пам'ятаємо, саме Кудрявцев був у складі комісії, яка повністю виправдала його по всіх позиціях, що містилися в наклепі Тесленка. У своїх виступах комуністи дали однозначно позитивну оцінку діяльності А. А. Хвилі, і за виключення його з партії голосував лише один — секретар.

У ці ж серпневі дні заарештували й інших боротьбистів. Новий нарком внутрішніх справ УРСР І. М. Леплевський — один з найжорстокіших поплічників Єжова, який встиг вже залити кров'ю всю Білорусію, де працював наркомом раніше, — особисто очолив розробку «боротьбистської справи», прагнучи якомога швидше «виготовити» велику антирадянську організацію. Андрію Ананійовичу разом з іншими інкримінували «створення буржуазно-націоналістичної антирадянської організації» з колишніх боротьбистів. Цій справі надавалося особливого значення — тож невдовзі Хвилю відправляють до Москви.

За допити його тепер взялися найдосвідченіші кати з центрального апарату НКВС, які знали, що «організації» необхідний вождь — авторитетний керівник з України. Не витримавши нелюдських тортур і жахливих побоїв, знущань слідчих, Хвиля та деякі інші на одному з допитів заявили (принаймні підписали сфабриковані протоколи): керівником націоналістичної організації є член Політбюро ЦК КП(б)У, голова Раднаркому України П. П. Любченко. За свідченнями Хвилі стежив сам Сталін. Це говорить про те, яка велика увага приділялася розгрому партійних і державних кадрів республіки. «Вождь всіх народів» особисто викликав до Москви на очну ставку з Хвилею П. П. Любченка і С. В. Косіора, маючи намір, мабуть, прямо там розправитися з ними, кинувши у підвал Луб'янки. А на Україну направити чергового посіпаку типу Кагановича. Очна ставка проходила у присутності кількох членів Політбюро ЦК ВКП(б). І ось тут-то сталінська катівська машина раптово дала збій...

Замордований, скалічений Хвиля знайшов у собі сили і... сказав правду, відмовившись від усіх своїх вирваних слідчими «зізнань». Він заявив, що обмовив і себе, і Люб-

ченка, і Порайка, і всіх інших; що його, катуючи, змушували стверджувати це; що ніколи не було і немає ніякої підпільної організації колишніх боротьбистів.

Ось як, зі слів Косіора на серпневому (1937 р.) пленумі ЦК КП(б)У, Хвиля відповідав на запитання Сталіна про «антирадянську змовницьку організацію»: «Я набрехав на себе і на Любченка. Коли його запитав товариш Сталін,— продовжував розповідати Косіор,— а Таран — націоналіст? Ні, каже, чесна людина. А Войцехівський — націоналіст? Ні, говорить, чесний. А Триліський? Говорить, ні, він—чесний».

Хвиля тримався мужньо, знаючи, що його чекає лише одне — повернення у жажливі підвали Луб'янки, до слідчих-катів. І, справді, не в інтересах Сталіна було переглядати таку вигідну йому справу — Хвилі не повірили, розцінивши його вчинок як спробу «вигородити всю компанію». Саме так говорив на пленумі ЦК КП(б)У С. В. Косіор: «Бачите, не тільки себе, всю свою компанію вирішив вигородити. Ясна річ, що людина бреше і більш нічого...» Потім Станіслав Вікентійович похвалився, що в Москві сам особисто допитував ще одного члена ЦК КП(б)У, Ю. А. Войцехівського, заступника голови Верховного суду України, і так само легко і швидко розпізнав брехню. Щоправда, без жодного доказу...

На цьому ж трагічному серпневому пленумі і А. А. Хвилю, і Ю. А. Войцехівського, і ще два десятки інших чесних людей виключили із складу Центрального Комітету. Пленум ЦК КП(б)У прийняв резолюцію «Про буржуазно-націоналістичну антирадянську організацію колишніх боротьбистів та про зв'язок з цією організацією т. Любченка П. П.». Під час роботи пленуму трагічно загинув при ще й досі не з'ясованих обставинах Панас Петрович Любченко — офіційна, сталінська версія твердила, що нібито він застрелився, щоб не бути викритим. Але чимало фактів суперечать такому примітивному трактуванню подій.

В Москві ще велося розслідування вигаданої «справи», а періодична преса республіки вже давала злобливу інформацію щодо колишніх боротьбистів. Паплюжили й топтали ім'я Андрія Хвилі — вся його багаторічна партійна, державна, пропагандистська, літературна й наукова діяльність

розглядалася лише через криве дзеркало «шпигунсько-шкідницького дворушництва». Книги, журнали з його статтями протягом кількох днів були вилучені з усіх бібліотек. Хвилю називали і «підлим шпигуном», і «фашистським агентом», і «замаскованим петлюрівцем».

8 лютого 1938 р. за рішенням Військової колегії Верховного суду СРСР під головуванням ката-судді армійського юриста Ульріха Хвиля без жодного доказу був визнаний «одним з організаторів і керівників антирадянської націонал-фашистської організації і керівників націонал-фашистської диверсійно-терористичної організації на Україні, яка своєю метою ставила повалення Радянської влади, відторгнення Радянської України від СРСР і встановлення на Україні фашистської диктатури, був агентом польської розвідки і вів шпигунську роботу». На підставі цих страшних звинувачень його засудили до розстрілу. Ввечері цього ж дня вирок був виконаний.

У травні 1957 р. А. А. Хвиля повністю реабілітований. Цікаво відзначити, що всі його слідчі — колишні працівники НКВС Ушаков, Ніколаєв, Лулов і Герзон були засуджені за фальсифікацію слідчих справ, крім того, при перевірці справи прокуратурою України ще 1956 р. було встановлено, що «слідство проведено з порушенням законності», тобто у в'язниці Андрія Хвилю катували.

Так трагічно обірвалося життя Андрія Олінтера-Хвилі — людини, безперечно, талановитої і суперечливої, обдарованої і неординарної, яка була одним із керівників культурного будівництва на Україні, певною мірою визначала всі ті успіхи й прорахунки, досягнення і трагедії у розвитку нашої національної культури, у розквіті та загибелі українського «відродження» 20-х років.

Його ім'я, книги, виступи, статті, погляди й міркування мають належати історії. Належати, незважаючи на наші сьогоднішні оцінки та вподобання, на наше ставлення до нього і йому подібних людей. Бо з книги історії, що є, як казали стародавні мудреці арабського Сходу, книгою самого життя, не можна вирвати жодної сторінки, якщо не хочеш втратити якусь сторінку в майбутньому. Так само не можна вифарбувати будь-яку людину лише в один білий або лише в один чорний колір.

З М І С Т

У ЖОРНАХ СВАВІЛЛЯ

<i>Жулинський М.</i> «Щоб повстали в безсмертній миті...»	10
<i>Аксютін Ю., Табачник Д.</i> Український синодик Хрущова	28
<i>Борейко В., Табачник Д.</i> Трагедія в Асканії-Новій	53
<i>Сидоренко О.</i> Суд над переконаннями	63

ШЛЯХИ І ДОЛІ

<i>Кістерська Л., Матвєєва Л.</i> Другий президент	157
<i>Шевчук В.</i> Михайло Івченко	169
<i>Абдуллін О., Логвин Е.</i> Останнє слово	181
<i>Коваленко О., Ткаченко В.</i> Доля історика	199
<i>Білодід О., Киркевич В.</i> Довга дорога до храму мудрості	213
<i>Івченко В.</i> Не зрадивши істину	229
<i>Дружбинський В.</i> «І житимемо по правді довго й щасливо»	249
<i>Кравець А., Шудря Н.</i> Нескорена мрія	261
<i>Шевчук В.</i> У світі прози Валер'яна Підмогильного	277
<i>Гречанюк С.</i> «Колосом стигне слово»	291
<i>Білокін С.</i> Федір Ернст	309
<i>Шевчук В.</i> Ліричні одкровення	323
<i>Білокін С.</i> Велетень мистецтвознавства	333
<i>Малишевський І.</i> Іван Іванов та книга його життя	347
<i>Єфімов Л.</i> «Ворог народу» з села Стайки	363
<i>Табачник Д.</i> І руйнівник і будівничий	385

РЕПРЕСОВАНЕ «ВІДРОДЖЕННЯ»

Упорядники

*СИДОРЕНКО Олександр Іванович,
ТАБАЧНИК Дмитро Володимирович*

**У книзі використані архівні
фотоматеріали**

Редактор *Н. П. Ганник*

Художник *О. Г. Новіков*

Художній редактор *В. П. Мариняк*

Технічний редактор *Н. С. Подоляк*

Коректори *Л. Г. Марківська,*

З. І. Скапінкер

Здано до набору 07.10.91. Підписано до друку 01.03.93. Формат 70×100¹/₃₂. Папір офсетний № 1. Гарн. Таймс. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 16,125. Ум. фарб.-відб. 16,205. Обл.-вид. арк. 22,26. Зам. 1-173.

Видавництво «Україна», 254025, Київ-25, Десятинна, 4/6.

Київське орендне поліграфічне підприємство «Книга».
254655, МСП, Київ-53, вул. Артема, 25.

